

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>
Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Århus Stifts Årbøger 2004

ÅRHUS STIFTS ÅRBØGER 2004

Udgivet af
Historisk Samfund for Århus Stift

87. bind

Kannike Graphic 2004

REDIGERET AF

Erik Korr Johansen

REDAKTIONENS
ADRESSE

*Vester Allé 12
8000 Århus C
Tlf. 87 27 02 78
Fax 86 12 85 60
E-mail: ekj@ea.sa.dk*

OMSLAGSBILLEDE

Udsnit af Ludwig Wesenbergs
udskiftningskort over Moesgård fra
1783 med angivelse af Skovmøllen.
Moesgård Museum.

© Forfatterne og Historisk Samfund
for Århus Stift

ISBN nr. 87-990541-0-8

ISSN 0108-7940

INDHOLD

<i>Jens Skriver</i> : Skovmøllen ved Moesgård	7
<i>Jens Andersen</i> : Tyske planer om befæstning af Hjelm 1940-45	33
<i>Ole Caspersen</i> : Et liv i mørket 2 – oplevelser fra det århusianske biografmiljø 1970-1999	43
<i>Elsebeth Aasted Schanz</i> : Teaterforeningen i Aarhus	83
<i>Anders Buch-Jepsen</i> : Besættelsen 1864, set fra Hornslet gennem pastor Boecks dagbog	92
<i>Torben Murman Sørensen</i> : Landsudstillingen, Hack Kampmann og Danmarkshuset	107
<i>Henning Spure Nielsen</i> : Udvalgt litteratur om Østjylland 2003-04	117
Historisk Samfund 2003-04	133
Årbogens forfattere	136

HISTORISK SAMFUND FOR ÅRHUS STIFT

Bestyrelse:

Arkivar *Erik Korr Johansen*, Skovby, formand.

Arkitekt *Claus Navntoft*, Århus.

Tidl. museumsleder *Holger N. Garner*, Ry.

Advokat *Ole Kofoed Nielsen*, Skanderborg, næstformand.

Bibliotekar *Leif Dehnits*, Lystrup.

Adjunkt *Lisbeth Ruby Vedel-Smith*, Århus, kasserer.

Bitten Lybek, Højbjerg.

Redaktionsudvalg:

Arkivar *Erik Korr Johansen*.

Revisor:

Revisor *Ivan Madsen*.

Skovmøllen ved Moesgård

Af Jens Skriver

»Langs med den Afrunding af Kattegattet, som strækker sig fra Norsmin til Aarhus ligger, med korte Afbrydelser et smukt bredt Skovbælte, fornemmelig bestaaende af en kraftig Bøgehøiskov, blandt med en frodig Opvæxt. Den paa flere Steder ret anseelige Klint, heelt ned til Strandbredden bevoxet med høie Træer, de mange Hævninger og Sænkninger i Jordoverfladen, den jævnlige Forekomst af Eeg og Mark imellem Skovpartierne og den smukke lille Aa, som bugter sig igjennem det Hele, gjør denne Egn til en af de smukkeste paa Jyllands Østkyst.

Omtrent midtvejs i denne smukke Kyststrækning og kun et par Bøsseskud fra Strandbredden, ligger en lille Vandmølle som syntes at være lagt netop der, for at man med et Blik kunde overse alt det Skønne som Egnen frembyder. Tat omkranset mod Nord og Vest af Høiskov og Bøgekrat, aabner der sig mod Syd og Øste en Udsigt til Møllens Marker og Enge, hvor igjennem Møllendamms brede Vand speil bugter sig, medens et bakket, skovbevoxet Terrain ogsaa fra denne Side begrænses Udsigten. Fordyber man sig i den tause Skov, ligemeget paa hvilke af de smalle Skovstier, vil man overalt finde rig Afvexling, snart et Glimt af Stranden, snart et lille Stykke dyrket Mark, snart en dyb Kløft imellem de høie Træer med mosbeklædte Sider og en lille rislende Bæk. --«

Sådan skrev Frederik Julius Chr. Jensen, barnefødt i Skovmøllen 1811, i sine erindringer.¹

Selv om denne beskrivelse er præget af tidens romantiske ideer, betragtes egnen omkring Skovmøllen stadig som en af de køneste i landet, men møllen har også en begivenhedsrig historie. Den skal fortælles her, men den kan kun fortælles med fuld retfærdighed, hvis den ses i sammenhæng med møllers økonomiske og teknologiske baggrund.

Baggrunden for mølledrift

Kort sagt har møller til formål at erstatte dyrs og menneskers arbejdskraft. I den tidlige middelalder var udnyttelsen af vandkraften ved hjælp af vandhjul et af de første tilløb til at mekanisere produktionen. I møller omsættes vands og siden vindens kraft til drivkraft for forskellige redskaber og maskiner.

Kornmøller drevet ved hjælp af vandhjul har i hvert fald været kendt siden 800-tallet, og ret kort efter udvikledes muligheder for at udnytte vandkraften til meget andet. Vandhjul blev installeret ved maskiner som slibestene, smedehamre, savværker og til valsning af plader foruden maskiner, der knuste egebark til brug ved garvning af læ-

der.² Møller blev senere taget i brug til fremstilling af papir, krudt, knusning af ben til benmel og valkning af klæder. De anvendtes til en form for produktion, der dengang kaldtes manufaktur.

Ved den første spæde industrielle produktion anvendtes også ofte vandhjul. Stampe- og valsemøller henregnes til de ældste industrielle anlæg herhjemme, og vandkraften leverede i begyndelsen af 1800-tallet en stor del af den mekaniske kraft i den egentlige industri.³

Til formaling af korn anvendtes kværne, der består af to møllesten, som gnider mod hinanden, hvorved kærnerne males til mel. Den øverste sten, løber, roterer, mens den nederste ligger stille. Til manufakturproduktion anvendtes, hvad der nærmest kan sammenlignes med en meget tung hammer: en såkaldt stampe. Ved hjælp af den findeltes eller udpressedes materialet.

En forudsætning for en mere avanceret mølledrift er, at der etableres udveksling mellem vandhjulet og redskabet. Det sker ved hjælp af en såkaldt kamaksel, der forbinder møllehjulet og redskabet ved hjælp af tandhjulssystemer.⁴

I en skvatmølle, den mest primitive form for mølle, er vandhjulet dog placeret horisontalt, og hvis kværnen anbringes direkte ovenover, foregår arbejdet yderst ukompliceret. Det diskuteres, hvor udbredte skvatmøller oprindeligt har været herhjemme;⁵ de har imidlertid fungeret langt op i tiden som gårdmøller. Møller med vertikale hjul var enten underfalds- eller overfaldsmøller, hvor kværnen bliver trukket af møllehjulet ved hjælp af en kronhjulsudveksling (vinkegear). I sidste tilfælde er vandet stemmet

op i mølledammen, og tilførslen til møllehjulet reguleres ved hjælp af en sluse, hvor stigborden bruges til at bestemme den ønskede vandmængde. I forbindelse med en underfaldsmølle drives hjulet i princippet kun af vandets strøm, mens det ved en overfaldsmølle kastes ned på hjulets skovle. Mølledammen er anlagt med en frisluse og et omløb, så vandet kan ledes forbi møllen, hvis der er overskud af vand, især når møllen ikke er i brug.

Århusegnens møller

Det var ikke tilladt uden videre at etablere en vandmølle. Det kunne medføre oversvømmelser og være til stor ulempe for de møller, der allerede var ved det pågældende vandløb.

Århusegnens møller bar tydeligt præg af, at de lå tæt på en større købstad. I Marselisborgskovene lå en række møller. Ved Skambækken lå fire: Thors Mølle, Pouls Mølle, Ny Mølle og Varna Mølle. Ved Silistria yderligere én. Der findes oplysninger om dem tilbage til slutningen af 1500-tallet. Bortset fra en enkelt kortvarig undtagelse blev ingen af dem brugt som kornmøller. Her er ved hjælp af stamper blevet fremstillet papir, krudt, kobber, kradsuld og valket tøj, foruden at et par feldberedere har brugt møllerne. Feldberedning er en slags garvning; skindet blev bearbejdet ved hjælp af stampen. Møllerne blev enten ejet af borgere i Århus eller af Marselisborg, der fæstede dem til brugerne.⁶

Århus købstads egen mølle har derimod tilsyneladende kun været brugt som kornmølle.

Moesgårds mølle

Skovmøllen har altid været tilknyttet Moesgård. De, Skovmøllen og Moesgård, nævnes første gang sammen i 1570, hvor Bjørn Kaas til Stårup får låsebrev (tinglysning) ved Kongens Retterting (Højesteret) på et skøde på Moesgård, Skovmøllen og en gård i Lille Fulden.⁷

Moesgård lå oprindeligt på lokaliteten Gammel Moesgård ved Giber Å og blev først flyttet til sin nuværende plads efter 1711. Et udskiftningskort fra 1783 kan godt tolkes således, at der har været et omløb tæt ved Gammel Moesgård, så Moesgårds mølle oprindeligt har ligget her. Alt tyder på, at Skovmøllen lå på sin nuværende plads lidt længere nede ad Giber Å i slutningen af 1600-tallet. Der, hvor Moesgård nu ligger, lå landsbyen Store Fulden, der blev nedlagt kort før 1711.⁸ Den nuværende landsby Fulden i Beder sogn blev dengang kaldt for Lille Fulden. Fra 1654 til 1822 havde Moesgård og baroniet Vilhelmsborg samme ejer, og gennem lange perioder administreredes Moesgård og dens fæstegods herfra. Først da Moesgårds nuværende hovedbygning blev opført i 1770'erne, flyttede baronerne af slægten Güldenchrone her til.

Muligvis er Skovmøllen den Træskomølle (Treskou, Threschof), der nævnes i skattemandtal 1610-20. Mølleren hed Peder og drev ingen landbrug.⁹ Han har måske givet sig af med at save træskobunde ud. Det er forståeligt, at Skovmøllen til tider er blevet kaldt Moesgårds mølle. Også navnet Store Fulden Mølle forekom i enkelte tilfælde (1701 og 1724).¹⁰

Siden begyndelsen af 1700-tallet blev Fulden Mølle også ejet af Moesgård. Også den får sin vandtilførsel fra Giber Å. Den blev naturligt nok oprindeligt kaldt Lille Fulden Mølle. I 1680'erne og en del år frem var den især en kobbermølle. Den havde tilsyneladende to overfaldshjul, hvoraf det ene trak en hammer til at slå gammelt kobber i stykker, mens det andet drev en blæsebælg. Dertil kom en kornmølle, der ikke kunne klare sig i konkurrencen med Skovmøllen. Den blev da ejet af rådmann Jens Basballe i Århus.¹¹ Virksomheden skulle have udviklet sig til en hel fabrik, som voldte baron Wilhelm Güldenchrone (1645-83) meget besvær som følge af den skade, det opstemmede vand øvede på hans ejendomme.¹² I 1704 skødede Jens Basballe Lille Fulden Mølle til Baron Christian Güldenchrone, der lagde den ind under Moesgård.¹³

Rochballe Mølle bør også nævnes. Den ligger ved Balle bæk i Beder sogn, der løber ud i Giber Å. Indtil 1758 tilhørte den Århus Hospital for derefter at blive indlemmet i baroniet Vilhelmsborg.

De ældste beskrivelser af møllen

Møllerne i Skovmøllen var fæstere. Det inddebar, at de måtte bebo og bruge stedet på deres egen og enkens livstid, hvis de svarede en række afgifter og i øvrigt var herskabet hørige og lydige.

I 1640'erne var mølleren efter al sandsynlighed Rasmus Hansen (død 1650); 1656 og 1664 var mølleren Peder Jensen. Det hed sig da, møllen fungerede ret vel.¹⁴

Da Vilhelmsborg blev ophøjet til baroni, lod baron Wilhelm Güldenchrone i 1673 og

1674 alt sit gods vurdere af synsmænd, der var udmeldt af retten. Skønnet var umiskendeligt præget af, at landet ikke længe forinden var blevet hærget under Svenskekrigene. Søren Jensen i Skovmøllen var også fæster af en såkaldt ødegård i Store Fulden. Der var ganske vist nogle bygninger på stedet, men det var ikke ved magt. Skovmøllen kunne bruges, men havde store mangler. Fæsteren havde været fritaget for afgift til herskabet, fordi der manglede en kværnsten, men havde fået overdraget en. Der var yderligere to kværnstene, hvoraf den ene med nød og næppe kunne bruges; den anden sat til side. Vandhjulet var forrådnede og næsten utjenligt. Møllehuset og et stort hus mere var i 1673 ved at blive sat i stand, men året efter var indtruffet det uheld, at mølledæmningen var blevet gennembrudt.¹⁵

I årene fra 1682 til 1688 blev hele Danmarks landbrug med udnyttelse af agerland, eng og skove opmålt, vurderet og sat i hartkorn for at skaffe et så retfærdigt beskatningsgrundlag som muligt. Også møllenæringen skulle undersøges og vurderes. Resultatet blev matriklen fra 1688, der blev grundlaget for beskatningen langt over 100 år fremover.¹⁶ I beskrivelsen af Skovmøllen svares ret nøje på de spørgsmål, landmålerne skulle have belyst. Det siges, at møllen havde to overfaldskværne. Det må tolkes, som møllen havde to overfaldshjul, der trak hver sin kværn. Den bedste tilhørte baronen og malede rug (hvis mel anvendtes til brød). Den anden havde mølleren selv betalt, men den var gammel og brøstfældig, så den brugtes kun til malt og havre. Det oplyses videre, at møllen havde tem-

melig godt tilløb af vand og kunne male næsten hele året undtagen om sommeren, når der var tørke, og om vinteren ved tøbrud, hvor opstod bagflod, og vandet kom til at stå i husene. Foruden mølledæmningen var der to dæmninger for mølledammen. Der var store omkostninger ved at reparere mølledæmningen, når vandet var brudt igennem. Møllen lå belejligt for de omkringliggende sogne og byer og havde derfor temmelig god søgning.¹⁷

Møllerne kategoriseredes som oftest som huse, da de typisk havde et meget lille dyrket areal. Skovmøllens areal blev ved matrikuleringen anslået til godt 32 tdr. land.¹⁸ Til gengæld blev dens mølleskyld sat til over 5 tdr. hartkorn. Den og Fulden Mølle svarede mest i landgilde til Moesgård, men de ydede ikke hoveri.

Møller i Skovmøllen var da Jens Jensen, der også stod for driften af den øde gård i Store Fulden. Han døde i 1696, 60 år gammel.¹⁹ I løbet af kort tid er fæstet gået over til hans unge søn, Søren Jensen.

Møllen i 1700-tallets landbosamfund

1700-tallets samfund var et stands- og rangsamfund. Ikke kun økonomisk formåen, men også udøvelsen af et bestemt erhverv bestemte social position og omgangskreds. I landbosamfundet rangerede godsejeren øverst. Han var samtidig myndighedernes repræsentant i første led. Under ham hørte gårdmænd og husmænd som fæstere. Godserne og gårdene var også minisamfund for sig, hvor der i husstanden både var familiedlemmer og tjenestefolk. Købstadsbe-

boerne og embedsmænd tilhørte rangssystemer for sig selv. Møllere såvel på landet som i købstæderne var uundværlige i og med de sørgede for, at der blev malet korn til mel.

Mølleriet havde nærmest karakter af en art privilegium. Møllerens fortjeneste, toldkornet, var en vis del af kornet, som med en toldkop blev opmålt af hver skæppe korn.

Mølletvang kunne forekomme, hvorved godsledelsen foreskrev bønderne, hvilke møller de skulle benytte. Det diskuteres, hvor omfattende denne tvang har været. Den er aldrig blevet praktiseret ved Moesgårds møller.

Bonde eller godsfunktionær

Det diskuteres stadig, om møllere og deres familier hørte til den egentlige bondestand eller til en lidt højere stand som kroholdere og degne.²⁰

Sammenholdt med andre oplysninger kaster kirkebogen fra Mårslet lys over mange forhold i møllen. En gennemgang af omgangskredsen og rekrutteringen af møllerne i Skovmøllen i 1700-tallet viser, at de har hævet sig betydeligt over almindelige bønder. I årene fra 1702 til 1718 fik Søren Jensen, møller i Skovmøllen, seks børn af to ægteskaber døbt. Blandt fadderne var baron Guldencrone, hans kone og døtre, birkeskriveren ved Marselisborg birk, Frederik Rupertsen fra Holme, og hans far, degnen sammesteds fra, en hovmester fra Vilhelmsborg, godsforvalteren samt fogder fra godserne.²¹

Søren Jensen døde i 1719, 38 år gammel. Hans broder Johan Jensen (1684-1720), der var møller i Fulden Mølle, blev

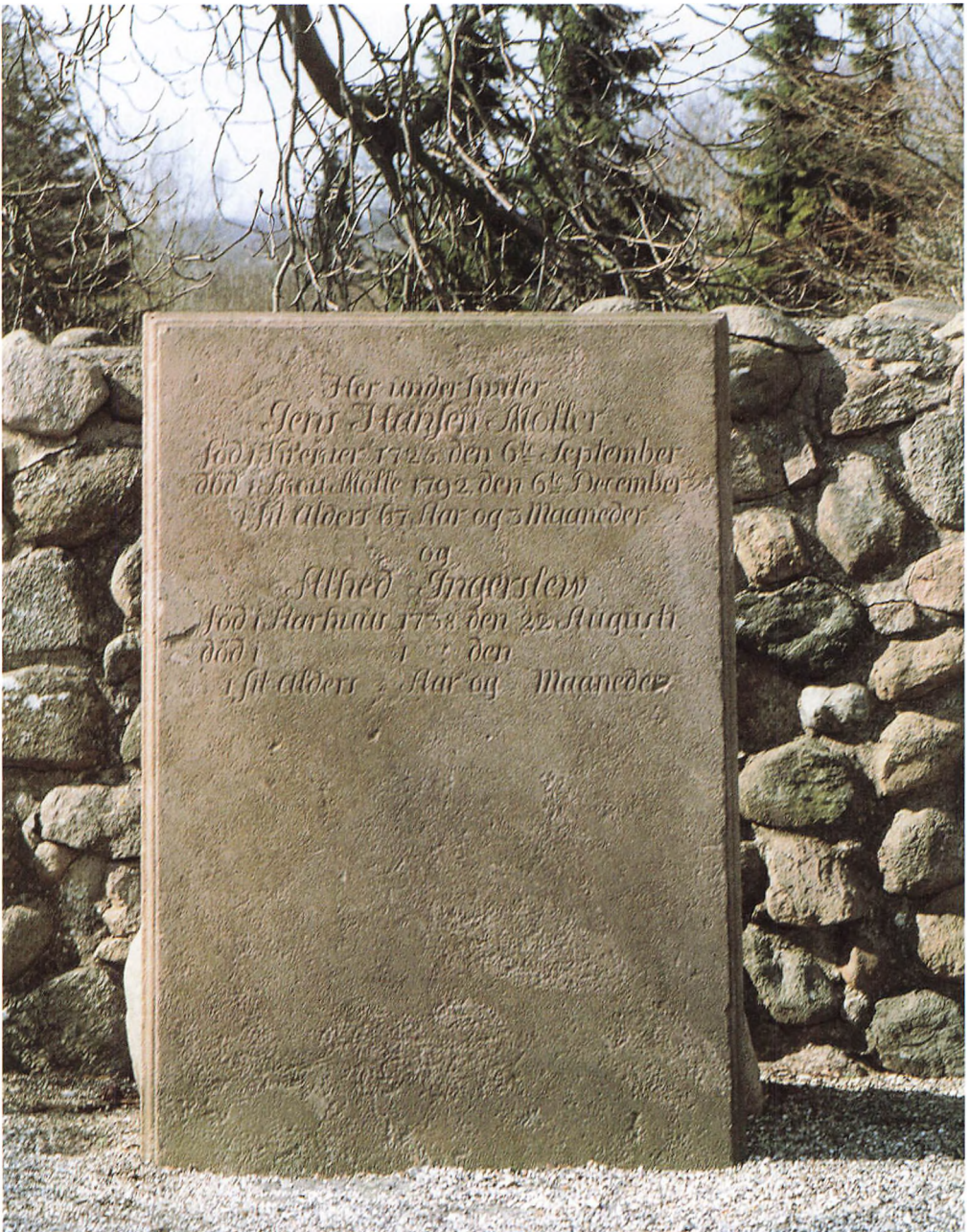
formynder for børnene, og enken Karen Lauridsdatter blev gift med den nye fæster af møllen, Tobias Hansen fra Århus. Han døde allerede 1720, 34 år gammel. Karen Lauridsdatter angav, at hun var frugtsommelig, og skiftebehandlingen blev udsat.²² Hun giftede sig dog for tredje gang i 1722, men denne gang med Morten Jensen i Mårslet og ikke med den næste møllefæster Anders Jensen, der kom fra Ingerslev Mølle.²³

Senest 1727 er fæstet gået videre til Søren Lauridsen.²⁴ Han fik seks børn døbt i de følgende år. Fadderne var mest standsfæller fra andre møller og skovfogder. Da det syvende barn, Søren, skulle døbes i 1742 anføres ingen faddere. Han var født posthumt i Hørret. Møller Søren Lauridsen var død et par måneder forinden, 52 år gammel.

En enkelt gang havde ladefogden på Moesgård, Poul Ejlersen, stået fadder til et af Søren Lauridsens børn, og han blev den næste fæster af Skovmøllen, som enken godvilligt afstod til ham.²⁵ I de følgende år fik han tre børn døbt, hvis faddere bl.a. var ridefogden på Vilhelmsborg, to lakajer og andre tjenestefolk fra Vilhelmsborg, skytten og ladefogden på Moesgård. Han døde i 1751, 49 år gammel. Få måneder forinden havde præsten »kastet jord på« hans gamle moder, som døde i Skovmøllen.²⁶

Enken, Maren Mortensdatter, fik reelt lov til at sidde i uskiftet bo²⁷ og blev gift med den nye mand i møllen, Jens Hansen (1726-92). Han var født i Krekær og kom til Skovmøllen fra Stornord.²⁸ Hans meget lange fæsteperiode er et kapitel for sig.

At møllerne har hævet sig over den almindelige bondestand, ses også af fæste-

Den imponerende gravsten for møller Jens Hansen (1725-92) og hans anden hustru Adelheid Ingerslev på Mårslet kirkegård. Dengang var det de færreste, der i det hele taget fik en sten på graven. Foto: Preben Dehlholm.

brevens bestemmelser om, at i tilfælde af at mølledæmningen brød sammen, eller dammen burde renses op, skulle bønderne foretage det som hoveri. I flere tilfælde fik mølleren også bevilget, at hans karl kunne være fri for soldatertjeneste.²⁹

Kirkebogen afslører også mere dramatiske begivenheder for møllerfamilien. I 1721 druknede således Laurids Skovfogeds kone i mølledammen.

Økonomi og bedrift

Skifterne over fæsterne i møllen løfter en flig af deres økonomiske kår og dagligdag. Søren Jensen har været ret velhavende, mens Tobias Hansen nåede at sætte en stor del af midlerne over styr. Blandt meget andet havde Søren Jensen en besætning på to heste, to plage, fire køer og syv stude. Mølleren havde mulighed for at få græsset kreaturer på Moesgårds mark. I skiftet efter Tobias Hansen oplyses, at en karl og en pige havde løn til gode.

Skifterne indeholder detaljerede beskrivelser af inventaret og nævner bygninger og rum, men i skifterne skulle udelukkende registreres, hvad der havde værdi; og i den sammenhæng havde rummenes og bygningernes placering ingen interesse. Det er derfor sjældent, bondeskifterne kan bruges til at rekonstruere bygninger. Det, der kan siges om bygningerne, er, at der i 1719 har været et mølle- og stuehus på otte fag, en svinesti, et vester- og et østerhus samt et porthus på fire fag. I 1721 nævnes i stedet for et vester- og et østerhus, at der var et fæ- og ladehus på 16 fag og et hug- og fårehus på fire fag. Blandt rummene nævnes en møllestue. Der har altså været en særlig op-

holds- og serveringsstue for kunderne i møllen. Der nævnes også en stue i gården, så stuehuset må have haft en karnap. Bygningerne er helt ændret ved Søren Lauridsens død i 1742. Da var der et mølle- og stuehus med bryggers på 14 fag, et lade- og staldhus med porthus på 14 fag og en møllestald på fem fag, så møllens gæster har kunnet få deres heste på stald, mens de fik malet.³⁰

Selv om der ikke var det store overskud i nogle af skifterne, vidner de alle om omfattende aktivitet og velstand. Også indfæstning (tiltrædelsesafgiften) afslører velstand. Der betaltes normalt 100 rd. i indfæstning af Skovmøllen, betydeligt mere end af de andre steder.³¹

Kundekreds

Søren Jensen havde penge til gode hos mange. Da mølleren i Rochballe Mølle var blandt dem, kan det ikke have været kunder alle sammen, men fortegnelsen over debitorerne giver alligevel et fingerpeg om, hvor brugerne af møllen kom fra. Foruden Mårslet, Beder og Malling sogne kom de således fra Holme sogn, der hørte under Marselisborg.

Der er således ingen tvivl om, at der i indberetningerne fra 1761 om møllerne males med alt for dystre farver; ganske simpelt for at undgå yderligere beskatning. Formålet med disse indberetninger var netop for centraladministrationen at undersøge mulighederne for at øge beskatningen og for at indføre mølletvang. I en besvarelse fra Vilhelmsborg beskrives Lille Fulden Mølle, Skovmøllen og Rochballe Mølle. Fulden Mølle fremhæves som standard for dem alle. Der fortælles om den, at den lider af

mangel på vand om sommeren, når der er tørke og om vinteren, når der er frost. Omvendt kunne vandflod af regn eller tøbrud medføre, at den ikke kunne male i seks til otte eller flere dage. Det skete jævnlige, at gæsterne måtte køre derfra uden at have fået deres korn malet og måtte søge andre møller. Fæsteren havde fået stor nedsættelse i landgilden. Forholdene på Skovmøllen var lidt bedre, men fæsteren her havde også på grund af de ringe muligheder for maling fået nedsættelse af landgilden. Konklusionen var, at disse møller ikke kunne tillægges faste møllegæster. Det var hverken tjenligt for møllerne eller gæsterne. Ej heller kunne de svare flere afgifter til den kongelige kasse.³²

Vagtmesterdrabet

Skovmøllen kom i særlig grad i brændpunktet for spændingerne i samfundet, når det drejede sig om ulovlig brænding af brændevin. Her stødte købstadsbeboernes og de øverste myndigheders interesser sammen med den brede landbefolkning. Købstæderne havde privilegium på at brænde brændevin. Myndighederne sikrede sig afgift (portkonsumption) af kornet, når det blev indført til købstaden. De ville gerne ophjælpe købstæderne og fremme den almene sundhedstilstand, men forbuddet mod bønders brænding af brændevin blev ikke overholdt.³³ De fleste lovovertrædelser betragtedes som en ubeskrivelig nedværdigelse og medførte social udstødelse. Det gjaldt imidlertid ikke omgåelse af bestemmelserne om brænding af brændevin (og skovtyverier). Det var noget, alle gjorde.

Mølleren i Skovmøllen havde også været

med til det. Ved boopgørelsen efter Søren Lauridsen krævede ridefogden en mulkt fra 1735 for ulovlig brændevinsbrænding.³⁴ Langt værre var det imidlertid med hans karl. Samme år havde borgerne i Århus sendt en »lommeprokurator« og en afdanket vagtmester, Helms, med et mandskab på otte mand ud for at se efter, om nogen ved Moesgård brændte ulovligt brændevin. I gården Bispelunden, der dengang tilhørte Århus bispestol, fandt de en indmuret kobberkedel. De brækkede murværket ned og tog den med som ulovligt brændevinstøj. Gårdmanden Peder Hansen, der havde været ude at pløje, blev meget forbitret. En hel flok bønder satte efter dem og overfaldt dem ved Hulbækken eller Vagtmesterbækken, som den senere kaldtes, i Marselisborgskovene. Her blev vagtmesteren dødeligt såret. Tre år senere blev Peder Hansen og Niels Gram, der var karl i Skovmøllen, halshugget og lagt på stejle på Ridder Palles Høj ved Moesgårds nordre markskel. Familie og venner fjernede få dage efter henrettelsen ligene i det skjulte, så de kunne blive begravet i indviet jord.³⁵

Prominente møllere

Fra og med midten af 1700-tallet begyndte landbruget at undergå drastiske ændringer, som fik betydning for alle i landbosamfundet. Det begyndte med stadigt stigende priser på landbrugets produkter lige indtil statsbankerotten i 1813. I kølvandet fulgte de fundamentale omlægninger, som i daglig tale kaldes landboreformerne, og for mange på landet forbedredes de økonomiske betingelser. Fremgangen blev dog fulgt af

statsbankerotten i 1813 og et voldsomt fald i priserne på landbrugsvarer i 1820'erne. En af dem, krisen ramte hårdt, var Moesgårds ejer Frederik Julius Christian Guldencrone (1765-1824), der i 1822 måtte se Moesgård på tvangsauktion, hvor den blev overtaget af den kongelige kasse. Han havde ellers slået sig stort op og var i mange år også ejer af Marselisborg. Da tiderne blev bedre, kom nye, private ejere til. Prokurator (sagfører) Thorkild Chr. Dahl (1807-72) blev eneejer i 1844. Mølledrift var ham ikke helt fremmed, da han stammede fra Århus Mølle. I hans tid opløstes det gamle godssystem, og godserne eller rettere sagt hovedgårdene reduceredes til at blive almindelige landbrug, blot noget større end de øvrige. Ændringerne i landbosamfundet kom også til at præge Skovmøllen.

Jens Hansen

Et barn af de gode tider var Jens Hansen, som kom til at være fæster af møllen i 40 år. Han var en markant skikkelse i landbosamfundet og uden tvivl ganske velhavende. Dødsboerne efter den første hustru og Jens Hansen selv var meget velhavende. Han havde f.eks. en besætning på tre heste, fem køer og nogle får, mens især bohavet var særdeles omfattende. I den forbindelse betød det lidt, at møllersvenden Poul Poulsen havde løn for 26 år til gode.³⁶ Også folkeholdet var omfattende. I 1787 omfattede det foruden Jens Hansen og hustru en voksen hjemmeboende datter med et barn, tre karle og en tjenestepige.³⁷

Den nærmeste standsfælle for Jens Hansen var mølleren i Fulden Mølle, Søren Sørensens Thierby (ca. 1720-99). Han var

dansk jurist, havde været godsforvalter for Vilhelmsborg og Moesgård og var derefter blevet birkedommer ved Vilhelmsborg birk. Som aflønning havde han overtaget møllen fri for alle afgifter. Og så var han for øvrigt også taffeldækker for Guldencrone.

Under opførelsen af den sidste del af Moesgårds hovedbygning døde den ene af bygmestrene, Anders Hansen, som boede på Moesgård. Jens Hansen blev indsat som værge for dennes søn, da barnets rette værge, en farbroder, der boede på Salling, ikke havde mulighed for at være til stede, og skifteforvalteren i øvrigt skønnede, at han som andre af den simple bondestand ikke kunne betjene dette værgemål.³⁸

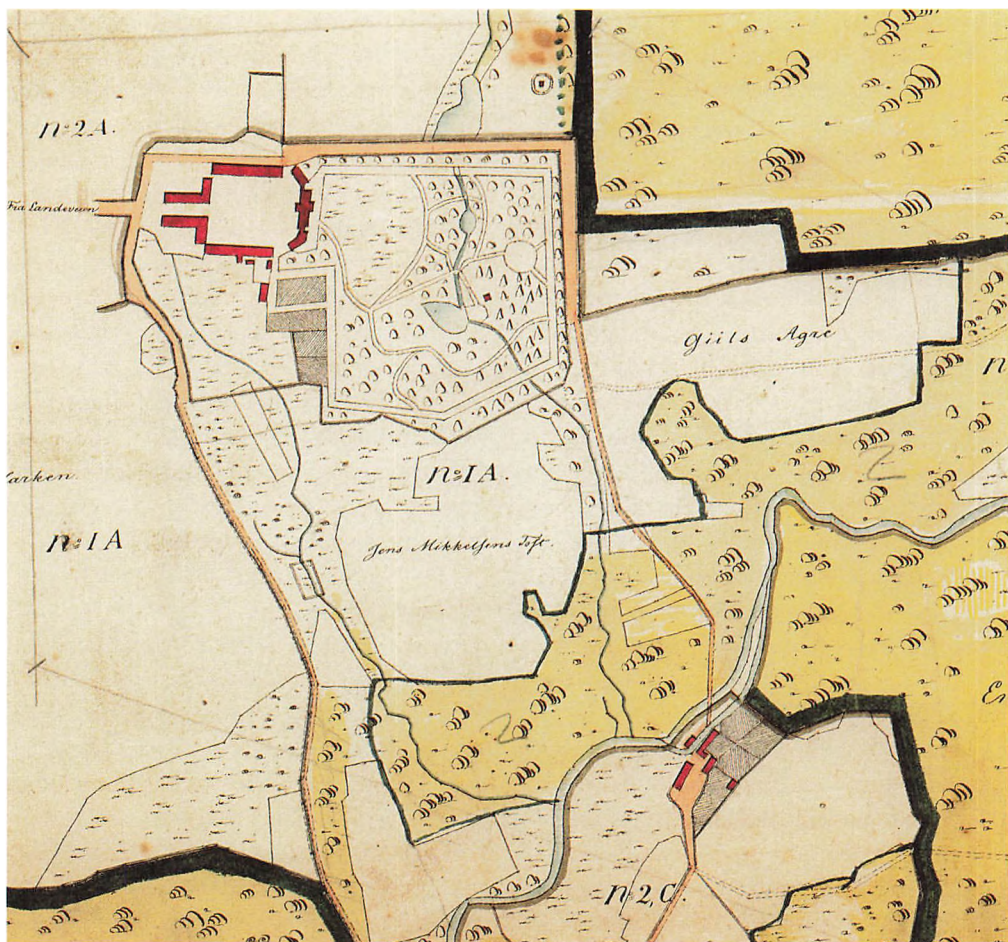
Jens Hansen var dog ikke hævet over livets almindelige fortrædeligheder. I 1785 undergik han den skam, at hans datter Anne fik et uægte barn døbt.³⁹

Mere end noget andet siger det andet ægteskab med Alhed Hansdatter Ingerslev (* 1738) meget om hans sociale status. Hun må siges at have været et særdeles velanskrevne parti som rundet af fremtrædende præsteslægt. Hendes broder var præst i Beder-Malling og dennes søn i Saxild-Nølev; en anden brodersøn var C.P.R. Ingerslev, som blev ejer af Marselisborg.⁴⁰

Alhed Ingerslev videreførte fæstet efter ham og drev Skovmøllen indtil 1811, hvor hun afstod den på grund af alderdom og svagelighed. Hendes folkehold var også omfattende. Poul Poulsen var der stadig i 1801 foruden to andre karle og en tjenestepige.⁴¹

Bygningerne omkring 1800

Fra da af haves ret sikre oplysninger om bygningerne, selv om ingen af dem er beva-

Matrikelkortet fra 1817 med Skovmøllen og Moesgård. På Skovmøllen er angivet fire bygninger, hvoraf møllebygningen er lang den mindste. Efter kort i Erhvervsarkivet.

rede. Skiftet efter Jens Hansen fra 1792 har også mange oplysninger om bygningerne, men skiftets beskrivelser af rum og bygninger er som sædvanlig så generelle, at de ikke kan give grundlag for en rekonstruktion af bygninger. Der nævnes en dagligstue, en øverste stue, et sovekammer, et spisekammer, et køkken og et bryggers, som tilsyneladende lå i ét hus. Desuden omtales et

stampeværk, – stampen har muligvis været brugt til at valke tøj, – en melmølle samt et hugggehús, hvortil kom en række rum, der ikke alle nærmere kan lokaliseres: loftet over stampen, kornloftet, pakloftet, rullestuen og endelig et herberg, hvori der var en del sengetøj, så møllegæsterne må have haft mulighed for at overnatte, hvis rummet ikke blot har været karlekammer.

Vurderingsmaterialet til brug for opkrævningen af skatten efter forordningen af 1/10 1802 er en enestående kilde. Ifølge denne forordning skulle bl.a. møller sættes i skat efter deres bygninger.⁴² Derfor er Skovmøllens bygningers grundmål og areal blevet målt op. Sammenholdes disse opmålinger med matrikelkortet fra 1817,⁴³ dannes et tydeligt billede af bygningernes placering. I begge tilfælde vises fire bygninger. Der nævnes i opmålingen fra 1802 et møllehus med værk på 65 1/4 kvadratalen. Det er langt den mindste bygning, og på kortet ligger den klart mindste bygning på den nuværende møllebygnings plads, men dennes areal er dobbelt så stort. Endvidere nævnes en bygning til stampemølle med værk og to våningshuse.

Foregangsmand fra Skovmøllen

Den næste fæster af møllen, Jens Mikkelsen Synnedrup (o. 1770-1816), var ifølge sin søn blevet svær og lad af at have været i herskabets tjeneste som livkusk og havde ingen forstand på at drive en mølle. I 1808 var der blevet arrangeret et ægteskab mellem ham og stuepigen hos baronens søster på Moesgård, jomfru Marie Charlotte Amalie Holm (d. 1850), der stammede fra København. Han blev samtidig udnævnt til skovrider ved Marselisborg.⁴⁴ Deres søn blev født tre år efter, at de havde overtaget møllen. Han blev opkaldt efter baronen og døbt Frederik Julius Christian ligesom adskillige andre på denne tid, hvis forældre hørte til i kredsen omkring herskabet. Bæremoder ved dåben var baronens hustru, faddere var hans søster, præsten i Malling, birkedommeren og forvalteren på Moesgård.⁴⁵

Han skrev senere sine erindringer, der giver et detaljeret og sigende indblik i livet på møllen og på godset.⁴⁶ Mange af oplysningerne kan umiddelbart bekræftes; de andre får stå hen i det uvisse og forbigås i tavshed.

Det er hævet over enhver tvivl, at møller Jens Mikkelsen havde herskabets særlige bevågenhed. I fæstebrevet blev han lovet tømmer og teglsten fra Vilhelmsborgs teglværk til et nyt stuehus og privilegium til et grubbe- og pilleanlæg, hvis han kunne opnå kongelig bevilling. Landgilden blev også nedsat de første år.⁴⁷ Jens Mikkelsen forstod imidlertid ikke at udnytte mulighederne, og ingen af løfterne blev indfriet i hans fæstetid. Sønnen fortæller, at han led af tungsind. En martsdag i 1816 blev han fundet druknet i åen. Muligheden af selvmord antydes, men i kirkebogen står kun »funden død i en Å«, og myndighederne har tilsyneladende ikke fundet dødsfaldet mistænkeligt.⁴⁸ Enken valgte at frasige sig fæstet og fik aftægt i et lille hus med have, der blev opført tæt ved møllen. Det er nærliggende at gætte på, at det drejer sig om det såkaldte »Tophus«. Salg af løsøre fra møllen indbragte 1700 rbd. Enken forbeholdt sig 700 rbd., og de 1000 rbd. blev sat af som arv og gave til sønnen. Pengene blev indsat i Moesgårds overformynderi uden anden sikkerhed end en obligation (gældsbrief) fra baron Güldenchrone. Ved sit økonomiske sammenbrud havde han hverken mulighed for at udrede disse eller adskillige andre arvemidler, og arven var tabt.⁴⁹

Frederik J. Chr. Jensens videre skæbne var den, at han på foranledning af Güldenchrones enke kom i lære som gartner i Moes-

gårds park; herfra kom han til Botanisk Have i København, hvor han tog eksamen som gartner og i botanik. Han høstede meget stor anerkendelse som praktisk gartner og forfatter af lærebøger. Fra 1841 drev han et stort handelsgartneri i Århus, der hvor nu Ryesgade ligger. Han døde i 1873, samtidig med at gartneriet blev inddraget i byen.⁵⁰

Den sidste møllefæster

Den næste i tur til at blive fæster af Skovmøllen var Jens Madsen (o. 1745-1823). Han havde i to lange perioder været ladefoged først på Moesgård og derefter på Vilhelmsborg.⁵¹ Han overlod allerede 1821 fæstet til sønnen Frederik Jensen (* 1793). Han hed også Frederik Julius Christian, men som voksen kaldte han sig og blev altid kaldt Frederik. I fæstebrevene forpligtede de sig til fortsat at yde aftægt til Jens Mikselsens enke.⁵² Frederik Jensen har uden tvivl været driftig og dynamisk, men da han røg uklar med Moesgårds nye ejer Thorkild Chr. Dahl, kommer han til at fremstå som stridbar. Det er især gennem brevene fra Moesgårds forvalter Poul Rasmussen (1816-67) til Dahl, det er muligt at danne sig et indtryk af ham, og det indtryk kan kun blive ensidigt. Langt de fleste oplysninger om Frederik Jensen stammer således fra dem, der gerne ville have ham væk fra møllen og selv overtage den. Nye ejere beskriver som regel situationen ved overtagelsen så dystert som muligt.

Mølledriften var ligeså omfattende som hidtil, selv om folkeholdet svingede noget, men Frederik Jensen havde fire sønner, som arbejdede i møllen, da de blev gamle

nok. Det taget i betragtning havde han tre til fire karle og tjenestedrenge samt en til to tjenestepiger. I 1850 var en indsidderfamilie flyttet ind. Det drejede sig om væver Morten Sørensen med kone og børn. De er uden tvivl flyttet ind i aftægtshuset (Tophuset).⁵³ Frederik Jensen blev beskyldt for at chikanere madame Mikkelsen væk fra sit hus.⁵⁴

På den tid var møllens landbrugsareal kommet op på 24 tdr. land; hertil kom 4 tdr. land skov. Den årlige landgilde var 20 tdr. rug, 2 tdr. byg og 2 rbd.

Frederik Jensen forstod at hænge Guldencrone op på det tidligere givne løfte om materialer til et nyt stuehus. Han fik ved sin overtagelse yderligere mundtligt løfte på undertømmer til et nyt stuehus. Også fæsteren af Rochballe Mølle gjorde gældende, at han havde bygningshjælp til gode. Baron Guldencrone og den administrationskommission, der var nedsat til at administrere hans midler, var imødekommende, og Frederik Jensen kunne derfor i august 1824 kvittere for 418 alen egetømmer til opførelsen af et stuehus.⁵⁵ Det må være stuehusets dåbsattest.

Sydfløjen med køreporten må også oprindeligt stamme fra begyndelsen af 1800-tallet. Den blev indrettet til lade og stald. I 1840'erne bestod bygningerne ved møllen således af stuehuset, møllebygningen, (en bygning til stampen), aftægtshuset, lade- og staldbygningen og en svinestald.⁵⁶

Det lykkedes også i 1847 Frederik Jensen at skaffe kongelig bevilling til at installere en grub- og pillekværn, hvormed der mod en særlig afgift blev givet tilladelse til fremstilling af gryn af byg; bevillingen blev

imidlertid givet så sent, at Frederik Jensen ikke selv nåede at få glæde af den.⁵⁷

To processer

Straks efter at Dahl sammen med en kompanion i 1838 havde overtaget Moesgård, anlagde Frederik Jensen og fæsteren af Fulden Mølle, enken Maren Nielsdatter, sag, fordi Den kgl. Kasse havde afkrævet dem bankrenten 1824-37. Rigsbanken og Nationalbanken havde som sikkerhed for deres soliditet ved Statsbankerotten i 1813 fået tillagt en prioritet på en sjettedel i alle ejendomme. Den skulle forrentes med 6% p.a., men 5/6 heraf kunne trækkes fra i de ordinære ejendomsskatter. Det var ejeren og ikke fæsteren, der hæftede for afgiften, og de nye købere var indtrådt i alle sælgerens rettigheder og pligter og blev derfor sagsøgt. Møllerne fik lov til at indbringe sagen for Landsover-, Hof- og Stadsretten i København. Det forekommer umiddelbart, som om de havde retten på deres side, men de tabte sagen og skulle betale sagens omkostninger.⁵⁸ Herefter ønskede Dahl tilsyneladende at komme af med Frederik Jensen. Han lagde i 1846 sag mod ham for at drive ulovligt fiskeri i mølleåen sammen med to af sine sønner. Fiskeriet skulle være foregået på den måde, at sluserne ved vandmøllen var trukket op hele natten for derefter pludselig at blive sat om morgenen. Ørrederne var ved den stærke vandstrømning gået helt op, og det var mod deres natur at svømme med strømmen tilbage til havet. Frederik Jensen og hans sønner havde således let ved at fange dem ved sluseværket. Denne sag tabte Dahl imidlertid ved Hadsning herredsting.⁵⁹ Forholdet mellem gods-

ledelsen og mølleren var nu så tilspidset, at det kun kunne komme til et brud. Da sagen indledningsvis skulle for forligelseskommisionen, sendte Frederik Jensen bud til forvalter Rasmussen, at denne var nødt til at få et par pålidelige mænd til at passe møllen i hans og sønnernes fraværelse, da han ellers ville drage godsejeren til erstatningsansvar for den skade, der kunne ske på møllen.⁶⁰

Ikke alene var Frederik Jensen til stort besvær for Dahl, men sønnen fra Århus Mølle var også klar over, at møllen var et væsentligt økonomisk aktiv. Nu ville han, koste hvad det ville, af med Frederik Jensen.

Indlemmelse i Moesgård

Begivenhederne omkring Frederik Jensens afståelse af møllen og de mange initiativer, der derefter blev sat i værk, kan følges gennem de breve, forvalter Rasmusen mindst en gang om ugen sendte til Thorkild Chr. Dahl.

Fæstere, som overholdt deres forpligtelser over for godsejeren, havde ret til at blive på stedet i deres og enkens levetid. I modsat fald skulle de have erstatning for godviligt at forlade stedet. Den blev kaldt *minde*.

I november 1848 optog forvalter Rasmussen forhandlinger med Frederik Jensen om afståelse af møllen. Han tilbød mundtligt at afstå til fratrædelse maj 1850 mod 3000 rbd. og ret til at tage besætning og inventarium med sig foruden nogle bygninger, der tilhørte ham og ikke var assurede. Rasmussen var nervøs for, at han skulle fragå tilbuddet og skyndte sig at indhente Dahls godkendelse. Ved næste samtale i

møllen var Frederik Jensen da også totalt afvisende og sagde, bønderne havde bedt ham om at blive. Han truede samtidig med at få sine sønner til at overfalde Rasmussen. Frederik Jensen fremstilles dog som ret vægelsindet, for to dage efter opsøgte han Rasmussen og undskyldte det passerede med, at han den dag om morgenen var blevet vred på sine folk. Der blev nu indgået den skriftlige aftale, at Frederik Jensen skulle afstå møllen med fratrædelse til 1/4 1850 formedelst 3000 rbd., og så skulle han lade alle bygninger stå, også de uassurerede. Han blev fritaget for landgilde i den resterende tid, men fik ret til at male.⁶¹ Der var imidlertid problemer med Frederik Jensen helt indtil fratrædelsen. Mølleren flyttede først den 6/4 1850, og han blev ved med at male indtil da, ja han opmålte endda told af det korn, der lå i møllen. Han afholdt også imod aftale auktion over et brændehus og noget inventar.⁶² Forvalteren gav den afsluttende karakteristik af Frederik Jensen: » - - Han er den mest uforkammede karl jeg nogensinde har kjendt, og jeg kan ikke nægte at han har ærgret mig meget, og uagtet jeg har gjort alt for at undgaae Spektakler, ved at føie ham i det der nogenstunde kunde gaae an, har det dog været umulig for mig at opnaae det. Han fortryder i høi Grad at han har frasagt sig Møllen; men hvem kan gjøre ved at han har handlet som een Daare og dog er han nær ved at æde mig, og times mig i den Grad, at hvis jeg var meget angst maatte jeg løbe af Landet. - - -«⁶³

Bondejord beskattedes langt hårdere end hovegårdsjord, så det var forbudt at nedlægge bondegårde og lægge dem ind under hovedgårdene. På den tid lempedes imid-

lertid betingelserne for mølledrift,⁶⁴ så Dahl havde ingen problemer med at indlemme Skovmøllen i Moesgård.

Nye muligheder

Næppe var møllefæsteren rejst, førend Moesgård begyndte at drive møllen. Der blev ansat en møllersvend, Anders Pedersen (* o. 1807), som fik udleveret en regnskabsbog, hvori han skulle optegne alt, hvad han malede. Hver af de første måneder, Moesgård drev møllen, blev der toldet mindst 13 tdr. korn og mellem 17 og 60 tdr. pillemel og klid. » - - Der er allerede saamegen Maling til Møllen at vi for tiden ikke kan udrette mere, - -«, skrev forvalteren allerede i maj 1850. Møllen malede med to kværne med hver sit hjul. Haven ved møllen blev forpagtet ud til en gartner, der straks med stor iver begyndte at sætte den i stand.⁶⁵

Ingeniørkunst

I efteråret 1850 påbegyndtes så opførelsen af en ny mølle og møllebygning. Arbejdet var færdigt i 1852, som årstallet på bygningen viser. Møllens konstruktion er ikke unik, men dog ret enestående. Møllen, der er i to stokværk med en underkælder og et loft, adskiller sig på tre punkter fra andre vandmøller. Som alle møller fra den tid har den et stjernhjul oppe under loftet i nederste etage. Det er et ekstra gear, hvorved både møllens hastighed kan forøges særdeles væsentligt, og vandhjulet bliver i stand til at trække mere end en kværn. Alle hjulene og gangtøjet er samlet i underste stokværk, så det øverste stokværk med kværnene bliver en særdeles sikker arbejdsplads for møllersvendene. Herved adskiller Skovmøllen sig

Godsforvalter på Moesgård Poul Rasmussen (1816-67) samt hustru og datter. Forvalter Rasmussen stod bl.a. for de vanskelige forhandlinger omkring overtagelsen af Skovmøllen. Foto i privateje

fra andre møller. Kværnene er også af særlig konstruktion. Der var to: en rugkværn og en sigtekværn. I underste kælder blev opstillet pille- eller grubkværnen, som Frederik Jensen havde fået bevilling til. Desuden var der en grynsorterer, en grynbleser og en sigte. Senere kom endnu en sigte til. Især er møllens hejseværk på det øverste loft under taget ret enestående. Det består groft sagt af to skiver, hvoraf den ene roterer med mølleværket. Når den anden kobles til, roterer den også og trækker hejseværket.⁶⁶ Møllens kraft er på godt 11 hk. Møllens oprindelse kan ikke spores helt, men væsentlige træk

kan drages frem. I mange henseender levede den op til, hvad der på den tid var det mest avancerede inden for møllebyggeri.

Møller Weis

Thorkild Chr. Dahl interesserede sig levende for alt, hvad der rørte sig i tiden, og han havde ekspertise på mange områder, men det fædrene møllererhverv havde han valgt fra. En af hans nærmeste venner var imidlertid den nye ejer af Århus Mølle, Andreas Severin Weis (1815-89), og han var om ikke den så i det mindste en af dem, der på det tidspunkt vidste mest om møller. Det

var derfor både nærliggende og klogt, at Dahl lod ham forestå nyindretningen af Skovmøllen. Weis var udgået som cand. polyt. fra Polyteknisk Lærestalt, der var blevet oprettet i 1829. Her undervistes i grundlæggende naturfag og anvendt mekanik, så kandidaterne kunne indrette konstruktioner efter de givne omstændigheder. Der er dog ingen tvivl om, at kendskab til anvendelsen af vandkraft var essentiel for den tids ingeniører. Der indførtes endvidere i 1833 en særlig eksamen på lærestalten, der var en forudsætning for optagelse i et borgerskab for møllebyggere.⁶⁷ Forbilledet for Den polytekniske Lærestalt var fransk, og Frankrig førte ved siden af England an i udviklingen af udnyttelsen af vandkraft.⁶⁸ Som ung kandidat rejste Weis rundt i Europa og studerede industriarlæg og især udnyttelsen af vandkraft. Mere end noget lod han sig inspirere af franske forhold.⁶⁹

I marts 1849 brændte store dele af Århus Mølle, og Weis satte et storstilet genopbygningsarbejde i gang, hvortil han engagerede flere møllebyggere.⁷⁰ Han bad også sine bekendte franske mølleeksperter om at skaffe en fransk møllersvend til at passe sin grubemølle, der skulle indrettes med tre par franske kværne, og Weis blev meget tilfreds med den franske møllersvend.⁷¹ Weis var i det hele taget et meget kreativt menneske, der eksperimenterede med adskillige opfindelser.⁷²

Møllebyggeri

Arbejdet ved Skovmøllen startede med, at omløbsbroen blev repareret, samtidig med at mølleåen blev udgravet og forlænget.⁷³ I

november 1850 kunne forvalter Rasmussen berette: » - - Mølleåen er nu udgravet og Hr. Weis med Møllebyggeren og Franskmanden har været hernede at bese og Maale Vandets Fald m.m. og han var tilfreds med Udgravningen, jeg troer Aaen er bleven en Alen dybere ved Vandhjulene, der er nu kommen mere Vand til Møllen og der arbejdes nu raskere end ellers, men desuagtet har vi endnu mere Korn end vi kan formale. - - «.⁷⁴ I maj året efter haster det med at skaffe egetømmer til møllen, som møllebyggeren ønskede at få lavet til, så det kunne blive kogt i Århus. I oktober samme år skrev han, at møllehjulet var sat på og løb rundt; det ville ikke vare længe, før en kværn kunne komme i stand, måske næste måned.⁷⁵ Der blev bygget et foreløbigt fjælehus over vandhjulet, og ovenover dette hus var det muligt at gå ind på loftet over stuehuset, men sidst i november s.å. klager Rasmussen over, at arbejdet stadig ikke er færdigt, og at det ikke er muligt at blive møllebyggerne kvit.⁷⁶

Møller Weis har stået for nyindretningen. Han beder i januar 1852 Dahls fuldmægtig om nogle »Hjælpetropper«, da de, der havde leveret arbejde til Skovmøllen, var uforskammede nok til at forlange penge, så han bad om 1000 rbd.⁷⁷ Møllebyggerne hed Ludvigsen og Krog, men de forbliver ret anonyme, bortset fra, at et brudstykke af Krogs privatliv er kendt. Mens arbejdet stod på, blev han forlovet med husjomfruen på Moesgård, der ifølge forvalter Rasmussen var meget uligevægtig, men han mente også, forlovelsen var indgået, for at møllebyggeren og hans folk kunne have det godt, mens de arbejdede på møllen.⁷⁸

I vinteren 1852 kunne Rasmussen imid-

lertid begejstret skrive: »- - - Møllen, den er nu saavidt færdig at vi kan male Alle Slags, altsaa ogsaa pille og sigte og i denne Uge kommer den egentlige Ruggværn i Gang, - -«, og fortsætter få dage senere: »- - - Møllen er nu saa nær færdig at den maler med alle Qværne og den sidst istandsatte Qværn (Ruggværnen) kan udrette en heel Del. Der kommer ogsaa mange til Mølle og flere som ikke har været her før er ogsaa komne, saasom Wilhelmsborg, Beder Præst og nogle Bønder. - - -«⁷⁹

Arbejdet var dog ikke helt færdigt. I de efterfølgende breve skrev forvalteren: »- - - Weis har for nogen Tid siden været herude tilligemed Franskmanden, og de var tilfredse med det udførte Arbeide, men efter hans Anmodning skal der nu bygges en Qvist paa Møllehuset nærmest ved Vandhjulet for at et Spil eller hvad det hedder som fører Grynene fra Qværnen til Sortertromlen kan anbringes. Saadant Noget som dette Spil, en Sortertromle til Gryn og deslige arbeides der endnu paa, og Hr. Ludvigsen mener at det først vil blive ganske færdig i Midten af næste Maaned, jeg føier hertil kunde de andre blive færdig til 1 April kunde man dog snart begynde at glæde sig til alle disse Cavalerers Afreise. - - -« Han føjede senere til: »- - - De har i den senere Tid ikke gjort Andet ved Møllen end bygget Maskiner og saadanne lignende Ting som rigtig nok forekommer mig at være vel meget bekostelig til en saadan Mølle. De ved ikke selv naar de kan blive ganske færdige med det hele - - -«.⁸⁰

Nu var han dog så fortrøstningsfuld, at han regnede med, det blev snart.

Andre anlægsarbejder

Allerede længe før møllefæsteren var rejst, blev der påbegyndt en række anlægsarbej-

der i området, og markerne blev lagt sammen med Moesgårds marker, således de passede ind i deres sædskifte. Samtidig blev de ryddet for træer og sten, ligesom vejen gennem møllerens mark med forbindelse op til Moesgårds park blev anlagt. Efter henstilling fra Dahl blev et vadested over åen erstattet med en kørselsvej over den nyistandsatte omløbsbro (eller rettere sagt bro over frislusen).⁸¹ I 1850 blev et gammelt, faldefærdigt stampehus solgt.⁸² Der blev også anlagt en anløbsbro for pramme og robåde ved møllen, så det var muligt at føre varer ud til havet til udskibning.⁸³

Ritmesteren

Mens staten ejede Moesgård, blev der lejet lejligheder ud i Moesgårds hovedbygning, og det var især tilfældet efter Thorkild Chr. Dahls overtagelse, hvor han blev boende i Århus. Adskillige prominente personer lejede sig i de år ind i Moesgårds hovedbygning. En af dem var den excentriske ritmester Thomas Just Jermiin (1786-1857), besidder af stamhuset Avsumgård ved Holstebro. Han var blevet afskediget som ritmester fra det slesvigske kyradser regiment i 1842, og kort tid efter blev han umyndiggjort og sat under administration, så han kan have haft særdeles gode grunde til ikke at opholde sig på sit gods.⁸⁴ I begyndelsen af 1850'erne flyttede Dahl og hans familie ud på Moesgård, og de skulle selv bruge hovedbygningen. Derfor blev der indrettet en lejlighed til ham i Skovmøllens sydlænge.⁸⁵ Her boede han til sin død sammen med den ugifte premierløjtnant Chr.L. Drevis; deres folkehold bestod af en husjomfru, en kokkepige og en kusk.⁸⁶

*Skovmøllen set fra vest i slutningen af 1800-tallet. Yderst til venstre ses bageriet.
Foto i privateje.*

Lejligheden blev genudlejet i de følgende år.⁸⁷

Tophuset havde gennem mange år ikke nogen direkte tilknytning til Skovmøllen og blev lejet ud som separat landarbejderbolig.

Moesgårds mølledrift

Forvalter Rasmussen var fra starten tilfreds med møllesbestyrer Anders Pedersen og dennes kone. Anders Pedersen forstod at omgås bønderne og sætte ret og skel.⁸⁸ Han var ansat for en halvårlig løn på 55 rd. Desuden var der ansat en karl i møllen, og be-

styreren blev udbetalt 25 rd. hvert halve år for at holde ham i kost.⁸⁹ Han havde også flere voksne sønner hjemme.⁹⁰

Thorkild Chr. Dahl var en grundig mand. I alle årene fra 1852 til sin død 1872 er der ført en minutøs regnskabsbog over alle slags korn indleveret til møllen og tolden samt klid og pillemel. Når Dahl ikke selv har ført regnskabet, har forvalter Rasmussen gjort det. Når det gik bedst, kom den årlige indtægt af møllen op på 2-3000 rd.⁹¹

Mulighederne for at udnytte møllen på andre måder blev også undersøgt. Allerede i

1850 var indsendt ansøgning om tilladelse til indretning af beværtning i møllen.⁹²

Der var offentlig vejret på vejen over om-løbsbroen gennem Skovmøllen, og Mårslet kommune overtog pligten til at holde den ved lige i 1875.⁹³ Samme år blev indgået en overenskomst med Vilhelmsborg, hvorefter baroniet fik tilladelse til at foretage opstemning af åen ved Vilhelmsborg på visse betingelser. Bl.a. måtte den kun bruges til at trække landbrugsmaskiner. Der betaltes en årlig afgift til Moesgård på 200 kr. til dække af ulemper for Skovmøllen og Fulden Mølle.⁹⁴

Efter Thorkild Chr. Dahls død overgik Moesgård til hans enke Eleonora Emilie

(1824-1911). Hun forpagtede 1874 Moesgård til Johannes Hansen (1833-88). Skovmøllen indgik i forpagtningen. Forpagteren lod Søren Jensen (* o. 1841) bestyre møllen.

Bygningerne

Det er nu muligt at danne sig et præcist indtryk af bygningerne på stedet. Alle de bygninger, der er i dag, var der også i anden halvdel af 1800-tallet. Sydlængen og Tophuset var som nævnt lejet ud separat, så i Johannes Hansens forpagtning indgik stuehuset, møllebygningen, en bygning med kostald, vognport og hønsehus, som lå vest for møllen. (Den bygning, der ligger her i

*Møledammen med møllebygningen og stuehuset i baggrunden. Begyndelsen af 1900-tallet.
Foto i Moesgård Museum.*

Gårdspladsen fejtes. Møllebygning og stuehus set fra gårdspladsens sydøstlige hjørne. Begyndelsen af 1900-tallet. Foto i privateje.

dag, er en rekonstruktion). Endvidere var der et lille hus vest for møllen med indmuret gryde og bageovn, så møllen har kunnet bage for gæsterne.⁹⁵ De ældste brandforsikringer for Skovmøllen er tilsyneladende kun bevaret i brudstykker, men taksationer fra 1860 og fremefter bekræfter beskrivelsen. Dog er bagehuset streget over allerede 1860, og det anføres, at der ikke blev bagt til forhandling. Tophuset nævnes også som et opholdshus eller landarbejderbolig, og syd-længen anføres som stald og stuehus.⁹⁶

De små møllers endeligt

Med industrialiseringen og den fortsatte tek-

nologiske udvikling randt tiden ud for de små vand- og vindmøller. Store dampmøller overtog formalingen af mel, mens nogle vand- og vindmøller fortsatte med at male grutning til husdyrfoder, men mange gårde fik snart deres egne vindmøller eller motor, og med elektrificeringen gik alle landbrug over til selv at male grutning.

Alternative erhverv blev da også taget op på Skovmøllen.

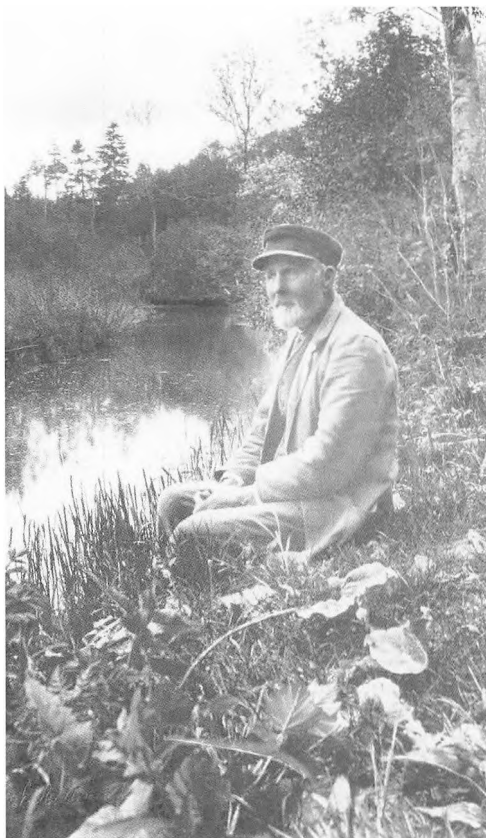
Den sidste, der drev egentlig mølledrift på stedet, var Søren Pedersen (1850-1929), som var forpagter af møllen 1883-1922. Han var udlært i Sorring Mølle, der er en vindmølle, og havde været forpagter af vind-

møllen i Malling, men kunne ikke klare sig i konkurrencen med Malling Dampmølle. Han var den sidste, som malede mel i møllen, og andet arbejde blev taget op.

I Skovmøllen findes konstruktion til installation af en dynamo. Ved elektrificeringens gennembrud blev snart sagt alle forhåndenværende muligheder for at drive en dynamo taget i brug,⁹⁷ men der er næppe fremstillet elektricitet i større stil i Skovmøllen. Derimod lod Søren Pedersen møllen drive et savværk med rullebord.

Næsten spontant kom restaurationsvirksomheden til at betyde mere og mere. Det hele startede med, at folk kom i charabancer og havde madkurv med. De købte så en kande varmt vand i møllen. I begyndelsen blev der kun solgt kogt vand og brød, men snart kom kaffe til. Serveringen foregik på tangen mellem mølleløbet og omløbet.

For folk i Århus var det en stor begivenhed at køre turen ud til Skovmøllen. Folk erindrer, at et af årets højdepunkter var turen i hestevogn fra Århus til Skovmøllen, hvor flere familier slog sig sammen om at leje en vogn med kusk. Efter turen gennem Marselisborgs skove skulle leddet til Moesgårds skove låses op. På Skovmøllen var der lange borde med hvide duge, hvor de medbragte madkurve blev stillet frem. Fra møllen blev serveret kaffe på kander. Den smagte anderledes, end Århusfolkene var vant til, men vandet var jo også af anden oprindelse. Efter kaffen kunne man gå ned til Fiskerhuset og leje en båd. Selskabet blev til aften og spiste atter på Skovmøllen. Nu var der så mange myg, at det var en plage, og røgen fra mændenes cigarer kunne kun delvis holde dem på afstand. Efter sådan en

Møller Søren Pedersen. Begyndelsen af 1900-tallet.
Foto i privateje

dag på Skovmøllen var børnene trætte, når turen gik tilbage til byen.⁹⁸

Barn i Skovmøllen

Søren Pedersen afstod møllen til svigersønnen Viggo Fogh (1894-1941) og fik sammen med sin kone en aftægtsbolig ovenover stalden. Viggo Fogh var søn af sognefogeden i Beder-Malling og udlært som karetmager i Odder. Før han kom til Skovmøllen, havde han et værksted på Skanderborgvej i Viby.

Et kig gennem portgenemkørslen i sydløngen mod gårdspladsen og stuehuset. Det er møller Søren Pedersen, der står til højre ved hegnet. Begyndelsen af 1900-tallet. Foto i privateje.

Sønnen Arne Fogh (* 1921) bor i dag i Beder og fortæller gerne på sin livlige og medrivende facon om sin tidlige barndom i Skovmøllen, og om det han har fået fortalt fra sine bedsteforældres tid.⁹⁹ Alt bedstefaderens udstyr til at lave mel med (solde, bildeværktøj osv.) blev sat op øverst i møllen. Arne måtte ikke gå derop. Han fik at vide, der boede en trolde deroppe, men bedstefaderen viste ham engang det hele.

Måske har faderen malet noget grutning, men ellers ikke andet. Han var og blev karetmager. Han lod møllen trække en båndsav og en afretter. Der blev lavet mange vogne, mest arbejdsvogne, men også jagtvogne og ligvogne. Den første ligvogn med glasvinduer i Århus blev lavet på Skovmøllen. Hjulene tildannede han også, og hvis det skulle være, kunne han også lave gummihjul.

Serveringen foregik udenfor. Viggo Fogh fik sat et halvtag med seks stolper op. I pavillonen var der fem-seks lange bænke. Der blev solgt kaffe, sodavand og alkoholfrit øl. Han ville ikke have spiritusbevilling, da han ikke ville leve af andres elendighed, men selv var han ikke afholdsmand. På møllen havde man et skilt, hvor der stod: »Afholdsrestaurant«. Det skulle være oppe, når der var åbent. Sognerådet bad ham ellers hvert år om at søge spiritusbevilling, da der ikke var nogen i sognet, som havde det. Til gengæld blev der bagt en speciel Skovmøllelagkage. En travl dag kunne der holde 10 charabancer på gårdspladsen. Hestene blev sat i stald i stalden, i vognporten eller græssede syd for.

En af dem, der kom, var Christian X, når han var på Marselisborg. Kongefamilien købte også vand, men det hændte desuden,

der blev serveret æggekage for dem. Han »glemte« nogle sølvskeer.

Der var helt fra Arnes bedsteforældres tid pensionærer om sommeren. Her var fast en overlægefamilie, hvor svigersønnen også var overlæge. De havde flere værelser i sydlængen, men spiste i stuehuset. På grund af sommergæsterne var de nødt til at holde to piger. Dertil kom et par piger mere lørdag og søndag, når der var servering. Man havde også en karl eller rettere sagt stor dreng, der lavede allehånde praktisk.

Det var nødvendigt at holde en ko, så der var fløde til kaffen. Der skulle også være grise til at æde de lagkager, der blev tilovers. Hertil kom 25-50 gæs.

Der indgik et lille stykke jord oppe ved Moesgård i forpagtningen. De skulle have roer til koen. Lejeren af Tophuset, der var landarbejder på Moesgård, lånte en hest og pløjede det.

Fogh-familien tjente ikke det store og havde, som Viggo Fogh sagde det, syv magre år i Skovmøllen. I stedet for flyttede de til Mols.

Restauration

Herefter var Skovmøllen en ren restaurationsforretning. I mere end 20 år drev Hans Chr. Peter Lautrup (* 1882) restaura- tion her.¹⁰⁰ Han havde tidligere haft spiri- tusbevilling i Hørhavegården og sørgede straks for at få spiritusbeviling til Skovmøl- len. Efter at have afstået restauranten flytte- de han ind i kavallerfløjen (det nordre fløj- hus) på Moesgård. Derefter var Gunnar Kristiansen (* 1916) restauratør i Skovmøl- len. Den hidtidige husbestyrerinde på Mo-

esgård, Laura Laursen (* 1901), kom samti- dig til at arbejde i Skovmøllen.

Redaktør Sven Hansen overtog møllen næsten samtidig med, Moesgård ophørte med at være privat ejendom. De første år drev han restauranten ved en bestyrerinde, og Laura Laursen var køkkenchef.¹⁰¹

Med Forhistorisk Museums overtagelse af Moesgård i 1960 indledtes også en ny æra for Skovmøllen. Fra at være en almin- delig forretning blev den del af en kulturin- stitution. I den forbindelse er mølledriften for nylig taget op igen; ikke som erhverv, men for at videregive kendskab til, hvad en mølle er, så både kendskabet til, hvordan en mølle fungerer, og selve møllen kan be- vares for eftertiden.

Trykte kilder og litteratur:

Andersen, Lise: Møllebygger i en overgangstid. Jørgen Jør- gensen 1778-1838. *Erhvervshistorisk Årbog 2000*, s. 58-120.
Andersen, Peter Damgaard og Ole Braad Andersen: Nogle møller i Ning herred. *Østjysk Hjemstavn*. 40. årg. 1975, s. 34-38.

Andrup, Otto: Vilhelmsborg. *Danske Herregaarde ved 1920*. Bd. III. København 1923, s. 49-58.

Baden, R.B.T.: Af Bispelund Historie. *Østjysk Hjemstavn*. 12. Årgang, 1947, s. 73-76.

Christensen, Niels: *De fynske kornmøller og deres møllere ca. 1660-1800*. Odense/København 1985.

Dansk Biografisk Haandleksikon.

Ernst, Heinrich: *Anweisung zum praktischen Mühlenbau für Müller und Zimmerleute, ausgearbeitet von Heinrich Ernst praktischen Mühlebaumeister*. Bd. I-II. Berlin 1818.

Evans, Oliver: *Guide du Meunier et du Constructeur de Mou- lins*. Paris 1850.

Hansen, Sven: En mølle midt i skoven. *Østjysk Hjemstavn*. 39. årg., 1974, s. 30-36.

Hartmann, Dr. Carl: *Die neueren Fortschritte des gesammten Mühlenwesens als erstes Supplement zu Schlegel's vollständiger Mühlenbaukunst und andern Werken der Art. Nach den besten Hülfsmitteln bearbeitet von - - -*. Leipzig und Heidelberg 1861.

Heilskov, Chr.: Vandmøller i Aarhus og Skanderborg Amter. *Aarbøger udgivne af historisk Samfund for Aarhus Stift*. Bd. XXXVI, 1943, s. 1-29.

Hjelholt, Holger: De danske Vandmøller og Kilderne til deres Historie. *Festskrift til Knud Fabricius*. København 1945, s. 22-34.

Holmgaard, Jens: Brændevinspolitikken i Danmark 1757-1776. *Alt på sin rette plads*, s. 148-209. Viborg 1990.

Hundrup, F.E.: *Stamtavle over Familien Ingerslev*.

Hyldtoft, Ole: Med vandkraft, dampmaskine og gasmotor. *Erhvervshistorisk Årbog*, 1987, s. 75-126.

Jensen, Bernhardt og Peder Jensen: *Marselisborg Skovene*. Århus 1974.

Jensen, Peder: De gamle møller i Århus stift. *Århus Stifts årbøger*, bind 50, 1957, s. 35-52.

Jensen, Victor: En udflugt til Skovmøllen 1893. *Østjysk Hjemstavn*. Årgang 17, 1952, s. 81-85.

Laursen, Jesper: *Fortidens spor i Århuskovene*. Højbjerg 1982.

Lebech-Sørensen, Anna Marie: *Vindmøller og Vandmøller i Danmark*. Stenstrup 2001.

Linde-Laursen, Anders: Danske skvatmøller – »Fup« eller »Fakta«. *Fortid og Nutid*, 1989, s. 1-28.

Lundbye, J.T.: *Den polytekniske Lærestat 1829-1929*. København 1929.

Nielsen, Anna Kathrine: Dorf Vandmølle før og nu. *Vendssyssel Årbog*, 1997, s. 73-82.

Nielsen, Keld, Henry Nielsen og Hans Siggard Jensen: *Skruen uden ende. Den vestlige teknologis historie*. København 1990.

Næraa, Lica Weis: *Bertha Weis' historie*. Århus 1992.

Pedersen, Henrik: *De danske Landbrug fremstillet paa Grundlag af Forarbejderne til Christian V.s Matrikel 1688*. København 1928.

Rasmussen, Holger: Møller. I: Erik Alstrup og Poul Erik Olsen (red.): *Dansk Kulturhistorisk Opslagsværk*, s. 642-44. 1991

Rawert, O.J.: *Kongeriget Danmarks industrielle Forhold*. København 1850 og Ebeltoft 1992.

Richter, V.: *Den danske Landmilitæretat*. København 1896.

Schlegel, Carl Fried.: *Die Kunstmüllerei Neue Folge. Darstellende Beschreibung der neueren unterschlächtigen und horizontalen Wasserräder mit zwei= bis dreifach vermehrter Triebkraft so wie der neuesten Erfindungen in der amerikanischen, französischen und englischen Kunstmüllerei überhaupt. Ein Supplement zu allen vorhandenen Werken über Mühlenbaukunst*. Leipzig 1850.

Skriver, Jens B.: *Moesgård – historien om en herregård*. Højbjerg 2001.

van der Vleuten, Erik: Mel og damp. *Erhvervshistorisk Årbog*, 1994, s. 146-194.

Forkortelser:

Rtk.: Rentekammeret.

La.: Landsarkiver for Nørrejylland.

Ea.: Erhvervsarkiver.

Ra.: Rigsarkivet

Noter:

1. Privateje. Velvilligst stillet til rådighed af hans tipoldebarn Jannie Mullit, Holbæk.
2. Nielsen, Nielsen og Siggard Jensen, s. 17, 25f.
3. Rawert 1850 og 1992, s. 589ff. Hyldtoft 1987, s. 84.
4. Nielsen, Nielsen og Siggard, s. 26.
5. Linde-Laursen. Passim.
6. Bernhard Jensen og Peder Jensen 1974, s. 55-66. Anna Marie Lebech-Sørensen 2001, s. 137-38.
7. Ra. Kongens Retterting. Rigens Forfølgningsbog 1567-70. Fol. 63a-63b.
8. Jens B. Skriver 2001.
9. Ra. Lensregnskaber. Århusgård len.
10. La. C371. Mårslet sogn.
11. Ra. Rtk. Markbog 969. Beder sogn.
12. Otto Andrup 1923, s. 53.
13. La. B 24. Viborg Landsting. 688. Skøde- og panteprotokol 1702-05. Fol. 359s.
14. La. C371. Mårslet sogn. Matriklen 1664. Jordebog 1662. Ea. Moesgård Godsarkiv. 130. Jordebøger 1662-1795.
15. La. B. 56E. Marselisborg Birketing. 1 B. Tingbog for Havreballegård birk 1672-80. Fol. 63ab, 138ab.
16. Henrik Pedersen 1928, s. 14ff.
17. Ra. Rtk. Markbog 968. Mårslet sogn.
18. Henrik Pedersen 1928, s. 195.
19. La. C371. Mårslet sogn.
20. Niels Christensen 1985, s. 11 og s. 115ff.
21. La. C371. Mårslet sogn.
22. La. G323. Moesgård Godsarkiv. 1. Skifteprotokol 1719-87. Fol. 35a ff.
23. La. C371. Mårslet sogn. Ea. Moesgård Godsarkiv. Til-lægsregistratur 6. Fæsteprotokol. Fol. 22b og 26a.
24. Hans fæstebrev ses ikke indført i fæsteprotokollen for Moesgård.
25. La. C371. Mårslet sogn. Ea. Moesgård godsarkiv. Til-lægsregistratur 6. Fæsteprotokol. Fol. 48a.
26. La. C371. Mårslet sogn.
27. La. G323. Moesgård Godsarkiv. 1. Skifteprotokol 1719-87. Fol. 139a.
28. La. C371. Mårslet sogn. Ea. Moesgård Godsarkiv. Til-lægsregistratur 6. Fæsteprotokol. Fol. 55b.

29. Ea. Moesgård Godsarkiv. Tillægsregistratur 6. Fæsteprotokol. Fol. 26a, 48a og 55b.
30. La. G323. Moesgård Godsarkiv. 1. Skifteprotokol 1719-87. Fol. 1a ff., 35a ff., 124b. ff og 332a. ff.
31. Ea. Moesgård Godsarkiv. Tillægsregistratur 6. Fæsteprotokol.
32. Ra. Rtk. 2215.242. Betænkninger og efterretninger ang. vand- og vejrmøller. 1761. I Peder Jensen 1957 anføres, at Skovmøllen og Fulden Mølle ifølge indberetningen hørte under Vilhelmsborg. Det skyldes en til dels rvefyldig formulering i indberetningen. Det er imidlertid hævet over enhver tvivl, at Skovmøllen såvel på dette tidspunkt som hele tiden har hørt under Moesgård.
33. Om brændevinslovgivning se Jens Holmgaard 1990.
34. La. G323. Moesgård Godsarkiv. 1. Skifteprotokol 1719-87. Fol. 125b.
35. R.B.T. Baden 1947. Jesper Laursen 1982, s. 71.
36. La. G321. Moesgård Godsarkiv. 1. Skifteprotokol 1719-87. Fol. 233a. f. Ea. Moesgård Godsarkiv. Tillægsregistratur. 5. Skifteprotokol 1790-1850.
37. Folketælling 1787. Mårslet sogn.
38. La. G323. Moesgård Godsarkiv. 1. Skifteprotokol 1719-87. Fol. 308a ff.
39. La. C371. Mårslet sogn.
40. Hun er forbigået i Hundrup. Der er imidlertid ingen tvivl om, at hun var (ældste) datter af Ingerslevslægtens stamfader Hans Hansen. La. C358. Århus Domsogn.
41. Folketælling 1801. Mårslet sogn.
42. Ra. Rtk. 462.242. Bygningsafgiften til Århus Amtsstuen ifølge frd. af 1/10 1802. Skatten på besiddelse, nytte og brug af fast ejendom af 1/10 1802 indebar også på andre områder væsentlige ændringer. For første gang i over 100 år blev godsernes hovedgårdsjord sat i skat, og for bøndergårdenes vedkommende blev skatten ikke udskrevet efter hartkornet, men efter det dyrkede areal.
43. Matrikeldirektoratet. Umiddelbart efter 1800 påbegyndtes arbejdet med den ny matrikel, der først blev færdig i 1844. Der blev så vidt muligt taget udgangspunkt i udskiftningskortene.
44. La. C371. Mårslet sogn.
45. La. C371. Mårslet sogn.
46. Se note 1.
47. Ea. Moesgård Godsarkiv. Tillægsregistratur 6. Fæsteprotokol. Fol. 109b. Vilhelmsborgs teglværk, der både havde leveret sten til byggerierne på godserne og eksport til København, er formodentlig blevet nedlagt i begyndelsen af 1800-tallet. Jesper Laursen 1982, s. 128. Det nævnes sidste gang i godsregnskaberne for 1806.
48. La. C371. Mårslet sogn. Ifølge foged- og politiprotokollerne for birketinget, herredstinget og Århus byting ses der ikke at være foretaget en undersøgelse.
49. Ea. Moesgård Godsarkiv. Tillægsregistratur 5. Skifteprotokol 1790-1850. 147. Sager vedr. Wilhelmsborg og Moesgaard overformynderi 1796-1847. 148. Sager vedr. Wilhelmsborg og Moesgaard overformynderi 1802-21.
50. Axel Lange i Dansk Biografisk Haandleksikon.
51. Hans fæstebrev ses ikke indført i fæsteprotokollen for Moesgård.
52. Ea. Moesgård Godsarkiv. Tillægsregistratur 5. Fæsteprotokol. Fol. 114a.
53. Folketællinger 1834, 1840, 1845 og 1850. Mårslet sogn.
54. Breve fra forvalter Rasmussen til Thorkild Chr. Dahl, dat. 2/12 1848, 11/1 og 28/1 1849 samt 4/12 1850. Brev fra gartner F.J.Chr. Jensen, dat. 3/1 1849. Ea. Moesgård Godsarkiv. 88. Breve fra Kammerråd P. Rasmussen, godsforvalter på Moesgård 1841-67.
55. Koncept til brev fra Fr.Chr. Güldenchrone, dat. 15/6 1823. Brev fra administrationskommissionen, dat. 28/6 og 6/7 1823. Kvittering fra Frederik Jensen, dat. 20/8 1824. Ea. Moesgård Godsarkiv. 244. Regnskabssager m.v. 1823-24.
56. Ea. Moesgård Godsarkiv. 291. Diverse sager 1820-1919.
57. Privateje. Østergårds arkiv. 15. Retssager, bevillinger, skøder m.n. 1835-1909.
58. Ea. Moesgård Godsarkiv. 132. Retssager, 1891, 1834-69.
59. Domsudskrift i Ea. Moesgård Godsarkiv. 132, som anført.
60. Brev fra forvalter Rasmussen til T. Chr. Dahl, dat. 9/1 1846. Ea. Moesgård Godsarkiv. 88. Breve fra kammerråd P. Rasmussen, godsforvalter på Moesgård 1841-67.
61. Breve fra forvalter Rasmussen til Thorkild Chr. Dahl, dat. 5/11, 13/11 og 15/11 1848. Ea. Moesgård Godsarkiv. 88. Breve fra kammerråd P. Rasmussen, godsforvalter på Moesgård 1841-67.
62. Brev fra forvalter Rasmussen til Thorkild Chr. Dahl, dat. 6/3, 21/3, 23/3, 6/4 og 16/5 1850. Ea. Moesgård Godsarkiv. 88, som anført.
63. Brev fra forvalter Rasmussen til Thorkild Chr. Dahl, dat. 5/4 1850. Ea. Moesgård Godsarkiv. 88, som anført.
64. Holger Hjelholt 1945, s. 33-34.
65. Brev fra forvalter Rasmussen til Thorkild Chr. Dahl, dat. 10/4, 26/4, 16/5, 10/6, 13/11 og 4/12 1850. Ea. Moesgård Godsarkiv. 88, som anført.
66. En samtidig beskrivelse af møllen og dens indretninger er givet i forpagtningskontrakten for Johannes Hansen 1874. Ea. Moesgård Godsarkiv. 128. Adkomstdokumenter. Skøder, Fæstebreve og Forpagtningskontrakter 1720-1888.
67. J.T. Lundbye 1929, s. 82.
68. Ole Hyldtoft 1987, s. 86. J.T. Lundbye 1929, s. 10ff.
69. Lica Weis Næraa 1992, s. 48. Brev fra A.S. Weis til E.P.

- Weis, dat. La Ferré sous Juarre 30/5 1844. Ra. Privatar-
kiver 6503. 3. Familien Weis.
70. Breve fra A. Weis til sine brødre, dat. 8/11 1849, 10/1,
15/1, 23/5, 25/7, 20/8, 29/9, 20/10 og 20/12 1850 og
21/3 1851. Ra. 6503.3, som anført.
71. Breve fra A. Weis til sine brødre, dat. 15/1 og 23/5
1850. Ra. 6503.3, som anført.
72. Lica Weis Næraa 1992, s. 90ff.
73. Breve fra forvalter Rasmussen til Thorkild Chr. Dahl,
dat. 9/5, 10/6, 18/6, 4/7 og 19/10 1850. Ea. Moesgård
Godsarkiv. 88, som anført.
74. Do., dat. 2/11 1850.
75. Do., dat. 18/10 1851.
76. Do., 1851 uden dato og 25/11 1851.
77. Brev fra A. Weis til Fuldm. Goldschmidt, dat. 24/1 1852.
Ea. Moesgård Godsarkiv. 94. Stiftamtmand, Kammer-
herre Dahl. Breve fra forskellige R-Ø. 1839-69.
78. Brev fra forvalter Rasmussen til Thorkild Chr. Dahl:
1851 uden dato. Ea. Moesgård Godsarkiv. 88, som an-
ført.
79. Do., dat. 2/2 og 13/2 1852.
80. Do., dat. 25/2 og 14/3 1852.
81. Do., dat. 12/2 og 30/9 1849, 18/6, 4/7, 19/10 1850,
11/1, 31/1 og 18/10 1851.
82. Do., dat. 4/7 1850.
83. Do., dat. 31/1 og 18/10 1851.
84. V. Richter 1896. La. Avsumgård godsarkiv. 42. Gods-
korrespondance 1842-50. 58. Dokumenter vedr. skifter
efter medlemmer af familien Jermiin.
85. Breve fra forvalter Rasmussen til Thorkild Chr. Dahl,
dat. 16/10 og 7/11 1852 og 8/4 1853. Ea. Moesgård
Godsarkiv. 88, som anført. Planer for ombygning. Ea.
Moesgård Godsarkiv. 291. Diverse materiale 1820-
1919. Lejekontrakter. Ea. Moesgård Godsarkiv. 127.
Adkomstbreve og skøder 1719-1864.
86. Folketælling 1855. Mårslet sogn.
87. Diverse lejekontrakter. Ea. Moesgård Godsarkiv. 127.
Adkomstbreve og skøder 1719-1864.
88. Brev fra forvalter Rasmussen til Thorkild Chr. Dahl,
dat. 16/5 1850. Ea. Moesgård Godsarkiv. 88, som anført.
89. Ea. Moesgård Godsarkiv. 203. Kassebog 1856-57. 164.
Folkebog 1869-70. 165. Folkebog 1871-73.
90. Folketælling 1860. Mårslet sogn.
91. Møllebog. Ea. Moesgård Godsarkiv. 161. Diverse op-
regnelser 1852-72.
92. Breve fra forvalter Rasmussen til Thorkild Chr. Dahl,
dat. 16/5 og 4/12 1850. Ea. Moesgård Godsarkiv. 88,
som anført.
93. Privateje. Østergårds arkiv. 15. Retssager, bevillinger,
skøder m.v. 1835-1909.
94. Privateje. Østergårds arkiv. 52. Diverse 1797-1917.
95. Ea. Moesgård Godsarkiv. 128. Adkomstdokumenter.
Skøder, Fæstebreve og Forpagtningskontrakter. 1720-
1888.
96. Ea. Århus. Branddirektorat. 15. Forsikringsprotokol.
Mårslet sogn 1863-1936. 51. Forsikringsprotokol. Mår-
slet. Ormslev sogne 1858-1924.
97. Anna Kathrine Nielsen 1997.
98. Victor Jensen 1952, passim.
99. Interviews ved Jens Skriver, Conny og Torsten Hinge
2001 og 2003.
100. Ea. Mårslet kommune. VI. Skattesager. Mandtals- og
ligningslister 1916-38. Mandtals- og ligningslister
1938-60.
101. Ea. Mårslet kommune. VI. Skattesager. Mandtalslister
1959-65.

Tyske planer om befæstning af Hjelm 1940-45

Af Jens Andersen

De senere års udgravninger på Hjelm har sat fokus på de borganlæg, som Marsk Stig lod anlægge på øen i slutningen af 1200-årene.

Andre af landets fjender, nemlig tyskerne 1940-45, har imidlertid også ønsket at befæste øen. I tre omgange i løbet af besættelsen havde tyskerne således konkrete planer om at befæste Hjelm. Disse planer kom dog ikke til at efterlade sig spor andre steder end i arkivalierne.

Tysk kontrol med danske farvande

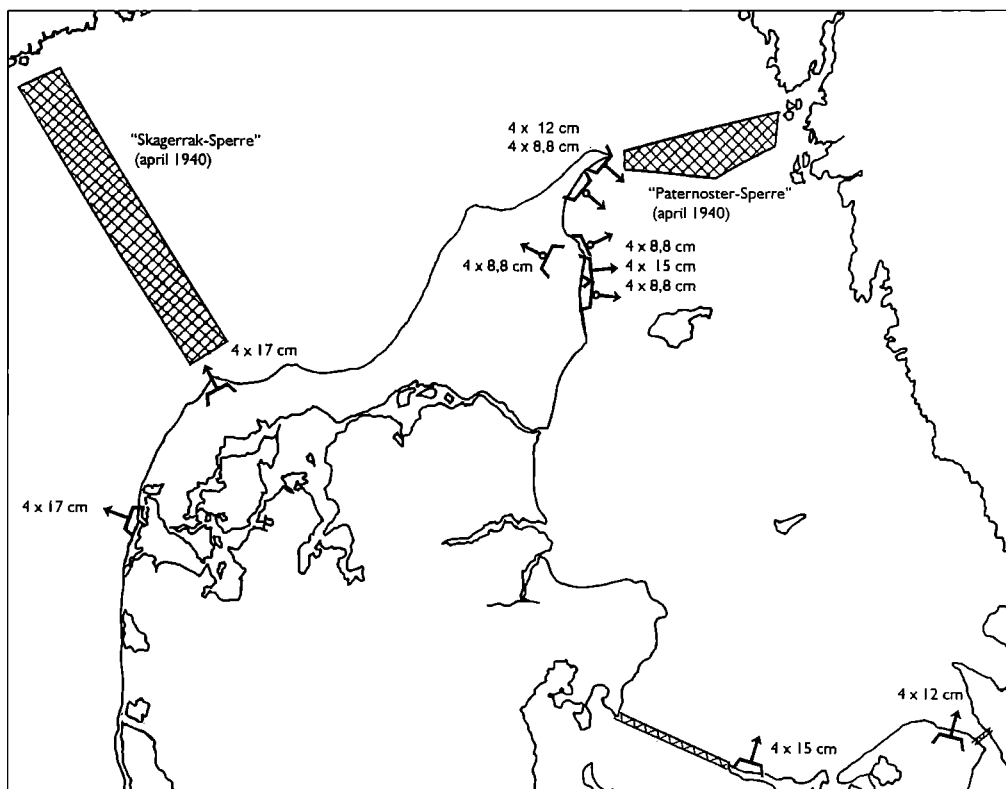
Forud for den tyske besættelse af Danmark havde den tyske flåde lagt ganske detaljerede planer for, hvordan de nyeroobrede havne på vestkysten skulle sikres. Ved havnene Esbjerg og Thyborøn på den jyske vestkyst blev der således umiddelbart efter besættelsesoperationen opstillet batterier, som skulle beskytte de udsatte havne mod allierede angreb.

Man ønskede også at forhindre, at allierede krigsskibe skulle trænge ind i de danske farvande og afbryde de tyske sejlruiter mellem Tyskland og Norge. Derfor udlagde tyske minelæggere omkring midnatstid natten mellem den 8. og 9. april 1940 de første søminer i den såkaldte ”Skagerrak Spærring” mellem Hanstholm på den dan-

ske kyst og Kristiansand på den norske. Da udlægningen var afsluttet den 24. april, var der udlagt i alt 1642 søminer. På begge sider af farvandet lod man en 10 sømil bred åbning stå, således at tyske skibe kunne sejle ind og ud af farvandet uden risiko for at løbe på tyske miner. Åbningerne i minespærringen blev bevogtet fra land med kanoner – på den danske side ved Hanstholm.¹

”Skagerrak-Spærringen” kunne dog ikke hindre allierede ubåde i at trænge ind i farvandet, da disse på grund af de store havdybder kunne sejle under minerne. Derfor udlagde den tyske flåde 17.-19. april 1000 anti-ubådsmine i ”Paternoster-spærringen” tværs over Kattegat mellem Skagen og den svenske kyst.²

Snart efter at tyskerne havde etableret sig i Danmark, blev der også udarbejdet planer for, hvordan man bedre kunne beskytte indsejlerne til Østersøen mod indtrængen af allierede krigsskibe – især ubåde. For at hindre ubådene i at trænge ind i Østersøen havde tyskerne udlagt net- og minespærringer syd for Øresund, Store Bælt og Lille Bælt umiddelbart efter krigsudbruddet i september 1939. Med erobringen af Danmark blev det muligt for dem at flytte de tyske ubådsspærringer ind på dansk territo-

Kort over tyske søspæringer og kystbatterier i den nordlige del af landet i august 1940. Efter kort på Rudbjerg Lokalarkiv.

rialfarvand og til Øresunds og Bælternes nordlige indsejling, hvilket bød på betydelige fordele. Allerede den 11. april gav den tyske flådes overkommando derfor ordre om, at der skulle udlægges en netspærring foran indsejlingen til Store og Lille Bælt samt én i Øresund ved Drogden Fyr. Netspæringerne bestod af kraftige jernet, som blev holdt i vandet på plads af bøjer.³

Den 21. april gik tyskerne i gang med at udlægge en spærring på tre rækker net fra Sjællandsrev til Hasenøre på Djursland. Spærningen havde en længde på 17 sømil,

og havde i sejlrenden en åbning, der var en sømil bred. Ved Hasenøre anbragtes desuden en åbning i spærningen for småskibe. Udlægningen af »Netzsperre Seelands-Rev« var afsluttet i begyndelsen af maj.⁴

Tyske planer for kystbatterier i 1940

Den 17. april fremlagde Marinestation der Ostsee, som var den umiddelbare foresatte for den tyske flådes øverstkommanderende i Danmark (Küstenbefehlshaber Däne-

marks), for første gang en samlet plan for opstilling af kystbatterier ved de indre danske farvande.⁵

Sømålsbatterier

Skagen	1 batteri á 4 stk. 8,8 cm Flak
Læsø	1 dansk kystbatteri
Sjællandsodde	1 dansk kystbatteri
Hjelm	1 dansk kystbatteri
Helsingør	1 dansk kystbatteri
Flakfort	3 – 21 cm danske

Luftværnsbatterier

Frederikshavn	3 batterier á 4 stk. 8,8 cm Flak
---------------	-------------------------------------

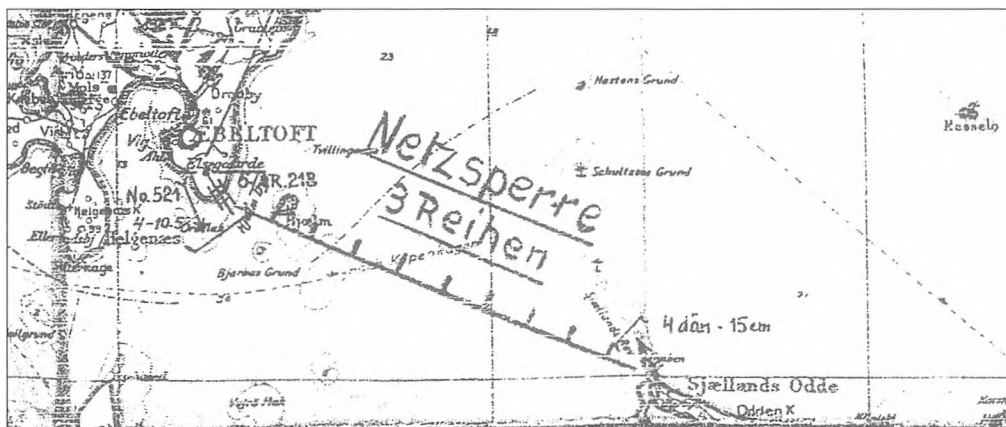
Det var første gang, at overvejelserne om opstilling af et batteri på Hjelm kommer til syne i kilderne.

Batteriet på Hjelm skulle beskytte den vestlige del af netspærringen ved indsejlingen til Store Bælt. Som det ses af skemaet, skulle også den østlige del af spærringen beskyttes med et batteri på Sjællands Odde.

Af planen fremgår det kun, at man havde tænkt sig at opstille et batteri med danske kanoner på Hjelm. Hvilke kanoner, det skulle dreje sig om, fremgår ikke, og det kunne se ud til, at tyskerne selv var i vildrede om spørgsmålet. I slutningen af april fik den danske flåde således at vide, at ”tyskerne påtænker kun at beholde de 3 pjecer 21 cm på Flakfortet medens den resterende del

*En dansk 12 cm af den type, som skulle have været opstillet på Hjelm. Denne kanon stod i 1945 på Skagen.
Foto: F.G. Tillisch / Museumscenter Hanstholm.*

Udsnit af tysk troppekort, dateret 29. august 1941. Herpå ses de tyske batterier ved Hasenøre og Sjællandsodde samt netsperringen, som de skulle forsvare. Efter kort på Rigsarkivet.

opstilles på Hjelm” – dvs. tre 21 cm og fire 12 cm kanoner.⁶ I begyndelsen af maj fik det danske søartilleri derimod besked om, at tyskerne på øen ville opstille fire 15 cm kanoner, som hidtil havde stået på Kongelundsfortet.⁷

Af en tysk oversigt fra begyndelsen af juni 1940 fremgår det så endelig, at man påtænkte at opstille fire danske 12 cm kystkanoner på øen.⁸

Tyskere på Hjelm

Den 21. maj fik fyrmester E. Fiedler-Jensen på Hjelm det første varsel om, at der skulle ske noget. Han fik nemlig besked fra den tyske værnemagt om, at der et par dage senere ville komme tre tyske officerer til Hjelm.

Om morgenen den 24. maj sejlede fyrmester og fyrassistenten derfor ind til Ebeltoft for at hente tre tyske officerer og en menig. Tyskerne gik i gang med at opmåle

øen, og ifølge fyrmesteren afmærkede de “4 kanonbatterier”. Fyrmesteren fik med officererne forhandlet sig frem til, at kanonstillingerne blev placeret så langt fra fyret som muligt.⁹

Samme eftermiddag ankom så den tyske flådes øverstbefalende i Danmark, viceadmiral Raul Mewis, med vandflyver. Mewis’ besøg på Hjelm var et led i en inspektionsrejse til Kattegat-øerne Læsø, Anholt og Hjelm, som tyskerne overvejer at opstille kystbatterier på. På Hjelm gennemgik viceadmiralen de afmærkede steder til kanonbatterierne, og efter ca. 1 times ophold på øen fløj han så videre tilbage til København. Admiralens konklusion på besøget var, at det var muligt at opstille et batteri på Hjelm, men at man ville være nødt til at bygge en kaj for at kunne få kanonerne i land.

Herefter hørte fyrmesteren ikke mere til de tyske planer i denne omgang. Heller ikke de tyske dokumenter nævner mere om

planerne om kystbatterier på Kattegat-øerne i 1940 –, planerne synes altså lige så stille at være blevet opgivet. Årsagen til opgivelsen af planerne var næppe de praktiske vanskeligheder, som opstillingen ville volde, men snarere, at det skulle vise sig at være vanskeligt at skaffe kanonmandskaber end kanoner. Den 1. juni fik admiral Meewis nemlig ordre om, at besætningerne fra det nyopstillede batteri ved Hornbæk og fra Flakfort samt den, som var beregnet til et kystbatteri ved Skagen, skulle overføres til Norge. Størstedelen af batteriernes mandskab afgik herefter den 12. og 13. juni; tilbage i Hornbæk og på Flakfort blev kun et vagthold til bevogtning og vedligeholdelse af anlæggene.¹⁰ Batteriet på Sjællandsodde, som blev udstyret med de danske 15 cm kanoner fra Kongelundsfortet, blev da også først skudklart i august 1940.

1941

I sommeren 1941 blev en forøget sikring af udsejlingen fra Store Bælt atter aktuel. Den 22. juni 1941 overfaldt Tyskland nemlig Sovjetunionen. I den forbindelse frygtede man, at sovjetiske flådeenheder skulle forsøge at flygte til England gennem de danske farvande. Man ønskede derfor at kunne spærre farvandet mellem Djursland og Sjællandsodde med kanoner. Denne gang var Hjelm dog ikke inde i billedet. I stedet for opstillede den tyske hær to feltbatterier på fastlandet ved Hasenøre.

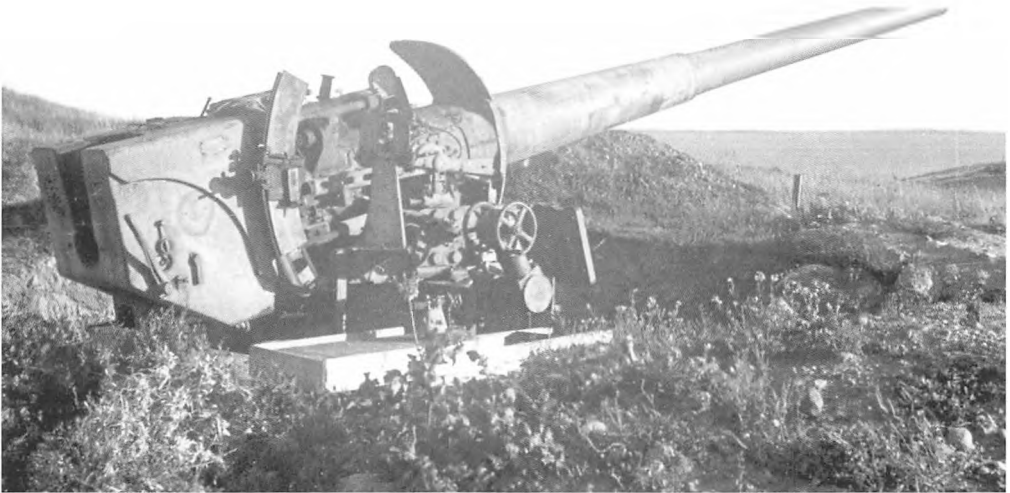
Man besluttede i begyndelsen af maj 1941, at der bl.a. skulle opstilles et hærkystbatteri ved Ebeltoft.¹¹ Der herskede imidlertid usikkerhed om, hvorvidt hærkystbat-

terierne ville kunne nå frem i rette tid. Som en sikkerhedsforanstaltning skulle derfor holdes hestetrukne hærkystbatterier som reserve.¹² Herefter beordrede den tyske hærs øverstkommanderende i Danmark den 13. maj 1941, at der indtil hærkystbatterierne ankom, skulle opstilles batterier tilhørende den lokale besættelsesdivision, 218. Infanteridivision, på de steder, hvor hærkystbatterierne senere skulle opstilles. Artilleriregiment 218's 6. batteri gik derefter i stilling ved Hasenøre i slutningen af maj. Batteriet var hestetrukket og udstyret med fire tyske 10,5 cm felthaubitsere med en rækkevidde på ca. 10 km. Det oprindeligt planlagte hærkystbatteri, Nr. 521, kom først senere, og blev meldt indsatsklart i stillingen den 23. juni. Batteriet var udstyret med fire erobrede franske 10,5 cm kanoner, model 1913.¹³

Sommeren 1941 gik uden sovjetiske forsøg på udbrud fra Østersøen, og det stod derfor efterhånden klart, at der ikke længere var brug for beredskabet ved udsejlingerne. I slutningen af september blev 218. Infanteridivisions batterier derfor trukket tilbage til deres garnisoner. Den 18. september blev der desuden givet ordre om, at H.K.B. Nr. 521 skulle trækkes tilbage fra Hasenøre til Århus, hvor det skulle stå i 2-timersberedskab. Midt i november blev batteriet så endelig flyttet til Hirtshals, hvor det blev resten af krigen.¹⁴

1943-44 – atter planer for Hjelm

I slutningen af 1943 kom Hjelm atter ind i den tyske flådes planer. Grunden var den stigende trussel om en allieret invasion i

Tysk 15 cm kanon af typen S.K.C/28 opstillet på Fyns Hoved i efteråret 1944. Det var kanoner af samme type, som skulle have været opstillet på Hjelm. Foto: F.G. Tillisch / Museumscenter Hanstholm.

Vesteuropa. Forstærkningen af kystforsvaret var koncentreret om den jyske vestkyst, hvor der blev opstillet et større antal nye kystbatterier. Imidlertid kom de indre danske farvande dog også ind i overvejelserne.

Den tyske flådes øverstkommanderende i Danmark, nu viceadmiral Hans-Heinrich Wurnbach, foreslog i begyndelsen af december 1943, at man skulle forstærke forsvaret af indsejlingen til Store Bælt. Det skulle ske ved, at man lagde det danske artilleriskib "Peder Skram" med to 24 cm og fire 15 cm kanoner på Moselgrund – enten sat på grund eller liggende for anker.¹⁵ Flådens overkommando i Berlin var imod denne plan, fordi den ønskede at anvende skibet andre steder som et flydende luftværnsbatteri. Det blev i stedet besluttet, at

skibets fire 15 cm kanoner skulle opstilles på Hjelm.¹⁶

Allerede den 16. december ankom en kommission bestående af fire tyske officerer til Hjelm. Tyskerne udspurgte fyrmesteren om forskellige ting, bl.a. om, hvor meget elektricitet udover eget forbrug man kunne producere, samt om, hvor meget vand man kunne undvære. Den 29. december kom der så fem »obergefreitere« til øen og gik i gang med at opmåle øen. Fyrmesteren sluttede sin indberetning: "Efter deres udtalelser kan jeg forstå, at opmålingen foretages med det for øje, at øen skal befæstes".¹⁷

Allerede i begyndelsen af februar 1944 ombestemte Admiral Dänemark sig imidlertid med hensyn til nødvendigheden af at anbringe et batteri på Hjelm. Årsagen var et

krigsspil, som netop var blevet afholdt. Krigsspillet viste, at de gamle, tyske slagskibe "Schlesien" og "Schleswig-Holstein" ville kunne overtage bevogtningen af indsejlingen til Store Bælt. I så fald var batteriet på Hjelm ikke nødvendigt, og admiralen foreslog i stedet, at kanonerne blev placeret på Fanø.¹⁸ Den 12. februar blev admiralens forslag godkendt af flådens overkommando, og Hjelm var dermed ude af planerne for denne omgang.¹⁹

Det varede naturligvis lidt længere inden danskerne fik nys om ændringen. Fyrmeisteren synes således først at være blevet klar over det i marts. I sin beretning til fyr- og vagervæsenet for denne måned oplyste han

således, at den Århus-entreprenør, der skulle udføre befæstningsværkerne på øen, havde meddelt ham, "at det hele er stillet i bero indtil videre".²⁰

Efterår 1944- forår 1945

Man kunne have forventet, at den allierede landgang i Frankrig ville have sat punktum for det tyske befæstningsbyggeriet i Danmark. Det blev imidlertid langt fra tilfældet. Den tyske overkommando håbede nemlig, at man ville være i stand til at standse de allieredes fremmarch på vestfronten. Hvis det lykkedes, kunne de allierede tænkes at ville forsøge at komme ud af

Bunker med betontårn til 15 cm kanon i et tysk kystbatteri ved Waldam i Nordfrankrig. Bunkeren lignede meget dem, som skulle have været bygget på Hjelm. Foto: Ulrich Schröder.

dødvandet med endnu en landgang – denne gang i Tysklands nordflanke, dvs. Tyske Bugt eller Jylland. Den tyske flåde anså i så fald Kattegat for det svageste punkt, fordi de tyske luftstyrker nu var så svage, at de ikke længere ville kunne hindre en allieret indtrængen dybt ind i Kattegat. En landgang hér ville være katastrofal for Tyskland, idet udsejlingen fra Østersøen ville blive lukket og forbindelsen til Norge afbrudt. Dette ville betyde enden på ubådskrigen og lukke for tilførslen af krigsvigtige råstoffer fra Skandinavien. Samtidigt ville Tyskland også miste den danske landbrugsproduktion, hvis betydning var blevet stadig større, efterhånden som det tyske magtområde skrumpede ind.²¹

Den tyske flåde besluttede derfor i slutningen af august 1944, at kystforsvaret i især Kattegat skulle forstærkes kraftigt. Dette skulle først og fremmest ske ved opstilling af et stort antal lette og middelsvære kystbatterier. Resultatet af denne planlægning blev, at der i løbet af efteråret 1944 og de første måneder af 1945 ved Kattegats kyster blev anlagt 28 batterier med kalibre fra 7,5 cm til 15 cm.²²

I denne sammenhæng var det naturligt, at planlægningen af et batteri på Hjelm atter blev taget op. I løbet af september 1944 blev det besluttet, at der skulle opstilles et batteri med fire tyske 15 cm kanoner på øen. Det var hensigten, at batteriet skulle være kampklart til april 1945 og have en besætning på i alt 134 mand.²³

Derpå fik Hjelm atter en gang besøg af den tyske værnemagt. Den 11. november meldte fyrmesteren, at der havde været 10 tyske officerer på øen. De havde udstukket

et areal “lige rundt om Fyret til befæstningsanlæg”. Fyrmesteren mente, at tyskerne ville påbegynde arbejdet en halv snes dage senere.²⁴

Sådan kom det imidlertid ikke til at gå. Foreløbigt skete der intet, men planlægningsarbejdet fortsatte. Omkring årsskiftet 1944/45 blev det besluttet, at der skulle bygges fire meget specielle bunkere til batteriets kanoner. Det drejede sig om kanonbunkere med typebetegnelsen Regelbau M 304, som hver var på 800 m³ jernbeton. På bunkere af denne type blev kanonen anbragt i et drejeligt tårn af tyk jernbeton.²⁵

Bunkerne med kanontårne af jernbeton var et forsøg på at løse Tysklands problemer med at sikre, at deres kystbatterier kunne overleve svære bombardementer fra søen og luften forud for en allieret invasion. Den bedste løsning havde været at bygge tykke stålkupler henover kanonerne, men Tyskland rådede ikke over tilstrækkelige mængder stål til, at det var en realistisk løsning. I stedet valgte man at beskytte kanonerne ved at anbringe dem i kraftige betonbunkere, hvilket imidlertid betød, at deres skudfelt blev reduceret kraftigt – fra 360° til ca. 120°. Derfor begyndte tyskere at udvikle drejelige betontårne. De skulle bygges på steder, hvor det var særligt vigtigt at have fuldt skudfelt – som f.eks. Hjelm og Sjællandsodde. Selvom der blev udviklet forskellige typetegninger til sådanne betontårne, nåede tyskerne kun at få bygge nogle få forsøgseksemplarer.

Allerede i februar 1945 var den tyske flåde nødt til at opgive planerne om at bygge kanontårne på Hjelm og Sjællandsodde. Det viste sig nemlig, at den tyske flåde kun

ville kunne råde over en syvendedel af den betonmængde, som den oprindeligt havde disponeret over. Derfor blev betonforbruget til batteriet på Hjelm skåret ned til et absolut minimum, nemlig 278 m³. Denne mængde beton rakte kun til støbning af simple betonfundamenter til fastspænding af kanonerne.

Manglen på byggematerialer var ikke det eneste problem, som den tyske flådes planlæggere stod overfor i begyndelsen af 1945. Midt i marts stod det således klart, at 15 cm kanonerne til batteriet ikke længere ville kunne leveres, da produktionen af denne type kanoner havde måttet indstilles. I stedet ville man udstyre batteriet med 10,5 cm kanoner, som fortsat var i produktion.²⁶

Også den danske efterretningstjeneste fik nys om de tyske planer. Den 8. marts kunne den melde: ”På øen Hjelm udfør Djursland kommer der nu også tyskere. Man venter 40 soldater til øen, der har 11 Beboere. Soldaterne skal bo i afdøde Grev Schells sommerhus samt i laden hos øens bestyrer. Man mener, at der skal etableres udkigspost i fyrtårnet, samt at øen i øvrigt skal befæstes med svært skyts. Der skal også graves bunkers.”²⁷

Arbejdet på øen kom dog aldrig i gang.²⁸

Afslutning

Det kom altså aldrig til noget tysk byggeri på Hjelm. Med sin placering ved indsejlingen til Store Bælt var det oplagt at befæste øen for at kunne forsvare farvandet. Som det ses havde tyskerne adskillige gange meget fremskredne planer for en befæstning af øen. Når det kom til stykket strandende be-

stræbelser hver gang til sidst, fordi øen – sine fortræffeligheder til trods – alligevel kom sidst i prioriteringen. Øens natur og fortidsminder fik altså lov til at ligge i fred for tyskerne, som andre steder satte deres tydelige præg på kystlandskabet.

Litteratur og kilder

Andersen, Jens: De første tyske kanoner på Hanstholm. *Historisk Årbog for Thy og Vester Hanherred* 1998, s. 33-40.

Christensen, Arne Bonvig: *Invasion i Danmark*. Odense 1976.

Fra Neutralitet til Besættelse. Viceadmiral Rechnitzers dagbog om flådens virke 1939-40. Udg. H.C. Bjerg. København 2000.

Kriegstagebuch der Seekriegsleitung, Teil A, Bd. 1-67. Herford/Bonn 1988-1997. (=KTB Skl.)

Rolf, Rudi: *Der Atlantikwall – Die Bauten der deutschen Küstenbefestigungen 1940-1945*. Osnabrück, 1998.

Rigsarkivet

Fyr- og Vagervæsenet (= RA-FV)

1940-1946, pk. 5: Hjælm Fyr. Journal for Ordre modtaget af den tyske Værnemagt, 18.5.40-28.12.41.

Pakke D.855: Indkomne sager: journal-nr. 268/44.

Håndskriftssamlingen XVI (Danica 203) (= RA-HS)

Pk. 6 læg 113 Seekriegsleitung, KTB Teil C.III, Ostsee, Juli-Okt. 1944.

Pk. 15 læg 231 Kriegstagebuch, Marine-Gruppenkommando Ost, 16.12.1939-30.4.1940.

Pk. 16 læg 235 Kriegstagebuch, Kommandierenden Admirals der Marinestation der Ostsee, 1.4.-30.6.1940.

Pk. 16 læg 238-41 Kriegstagebuch, Marineoberkommando Ost, 1.1.-31.12.44.

Pk. 17 læg 248 Kriegstagebuch, Marinebefehlshaber Dänemark, 6.4.-31.12.1940

Pk. 18 læg 249-51 Kriegstagebuch, Marinebefehlshaber Dänemark, 1.1.-31.12.1941

Pk. 21, læg 259 Kriegstagebuch, Admiral Dänemark, 1.10.1943 – 31.3.1944

Pk. 57 læg 743. Kriegstagebuch, Div.Kdo. z.b.V. 460, 21.5.-6.8.1940

Pk. 61 læg 813 Tätigkeitsbericht, 218 Inf.Div. Abt. Ia, 1.3.-30.6.41.

- Pk. 61 læg 819 Tätigkeitsbericht, 218 Inf.Div. Abt. Ia, 1.7.41-3.1.42.
- Pk. AA 449 læg 1 Tätigkeitsbericht, Befehlshaber d. dt. Truppen in Dän., Abt. Ia 1.8.-30.9.41.

Udenrigsministeriet (= RA-UM)

- Pk. H 84-79.: 84.B.3: Besættelsestroppernes overtag. af militære anlæg m.v. Pk. H 84-79.

Generalkommandoens Efterretningstjeneste, "Stockholm arkivet" (= RA-Stockh.)

- Pk. XVc læg 105 Efterretningsrapporter, Djursland.

Marinens Bibliotek (= Marbib)

- Kommissionen til Besigtigelse af tyske Kystbefæstningsanlæg. Afsluttende rapport 1946.

Bundesarchiv, Militärarchiv (= BA-MA)

- RH 11 III/216-17 Fest.Pi.Stab 31 – Baufortschrittsmeldung, Stand 15.1.1945.
- RM 7/158 KTB Teil CIIa-IIb, Nordsee-Norwegen-Westraum-Atlantik, Dec. 1944-April 1945.
- RM 7/1242 MOK, Forderungen an Rüstung für Mar. Landstreitkräfte. – Gen.Ref. IIIa8 Bd. 1.
- RM 35 I/240 Marinegruppenkommando Nord. Akte »Gkdos 16« – Organisation. 10.8.1940-30.6.1941.
- RM 35 I/343 Marinegruppenkommando Nord. Chef-sache BalIc "Barbarossa", 1941.

7. RA-UM: pk. H 84-79 84.B.3.: Søartilleriet, j.Nr. 91/1940 af 6.5.1940
8. BA-MA: RM 35 I/240: OKM Allac 830/40 g.Kdos. v. 7.6.1940.
9. RA-FV: 1940-1946 pk. 5: 21.-24.5.40.
10. RA-HS: pk. 17 læg 248: KTB Marbef. 1.6.40, 12.6.40, 13.6.40. RA-HS, pk. 57 læg 743: KTB Div.Kdo. z.b.V. 460 18.6.40.
11. BA-MA: RM 35 I/343: Mar.Gr.Nord 28/41 v. 7.5.41. BA-MA, RM 35 I/343.
12. BA-MA: RM 35 I/343: Mar.Gr. Nord, »Niederschrift« 9.5.41. Mar.Gr. Nord 292 og 293/41 v. 12.5.41. BA-MA, RM 35 I/343.
13. RA-HS: pk. 61 læg 813: TKB 218 ID. Ia 1.3.-30.6.41.: s. 7. RA-HS, pk. 18, læg 249: KTB Marbef.: 19.5.41, 22.5.41, 26.5.41, 7.6.41.
14. RA-HS: pk. 18 læg 250: KTB Marbef. 18.9.41, 16.11.41. RA-HS, pk. 61 læg 819: TKB 218. I.D. Ia, 1.7.41-3.1.42, s. 5-6. RA-HS, pk. AA 449 læg 1: TKB Befh. Ia 1.8.-30.9.41, s. 1.
15. RA-HS: pk. 21 læg 259: KTB Adm.Dän. 09.12.1943.
16. RA-HS: pk. 16 læg 237: MOK Ostsee – Führungsstab Fü.Stab 29/44 Ala v. 22.1.1944. RA-HS, pk. 21 læg. 259: KTB Adm. Dän. Lagebetrachtung für Januar 1944.
17. RA-FV: pk. D.855: 268/44. Hjælm Fyr til Fyrdir. 1.1.44.
18. RA-HS: pk. 16 læg 238: KTB MOK Ost 8.2.1944.
19. KTB Skl.12.2.1944.
20. RA-FV: pk. D.855: 268/44. Hjælm Fyr til Fyrdir. 1.4.44.
21. RA-HS: pk. 6/113: 3/Skl. 5251/44 v. 23.8.44.
22. KTB Skl. 30.8.44. Jfr. Christensen 1976 s. 146f.
23. BA-MA: RM 7/1242: Anlage 3 zu OKM Mar Wehr/Tr I as Nr.5221/44 g.Kdos. v. 11.11.44.
24. RA-FV: D.855 268/44. Telefonmedd. 11.11.44
25. RA-HS: pk. 16 læg 241: MOK Ostsee, Op B.Nr. 1049 FIII v. 7.3.45. BA-MA, RH 11 III/216-217: Baufortschrittsmeldung, Rolf 1998 s. 214-16.
26. BA-MA: RM 7/158.: Skl. Adm. Qu. IV. 534/45 Chefs. v. 15.3.45
27. RA-Stockh: pk. XVc læg 105: efterretningsrapport 8.3.45.
28. Marbib: Besigtelseskommission, afsluttende rapport, bilag 2 nr. 56.

Noter og henvisninger

1. Andersen 1998.
2. RA-HS: pk. 15 læg 231: KTB Mar.Gr.Ost 10.4.40, 13.4.40, 15.4.40.
3. RA-HS: pk. 15 læg 231: KTB Mar.Gr.Ost 15.4.40, 21.4.40. KTB Skl. 9.5.40.
4. RA-HS: pk. 15 læg 231: KTB Mar.Gr.Ost 15.4.40, 21.4.40. KTB Skl. 9.5.40.
5. RA-HS: pk. 16 læg 235: 17.4.40.
6. Fra Neutralitet til Besættelse, s. 323

Et liv i mørket 2

– oplevelser fra det århusianske biografmiljø 1970-1999

Af Ole Caspersen

I årbogen for 2003 bragtes 1. del af Ole Caspersens artikel om biograferne i Århus i perioden efter 1970. Herunder følger den 2. og sidste del, der beretter om Palads og de øvrige af byens biografer, der endnu ikke har været omtalt. Som også i forrige afsnit er fremstillingen båret af forfatterens omfattende kendskab til og deltagelse i film- og biografvirksomheden i Århus i disse år og krydret af hans egne oplevelser og erindringer fra biografmørket.

PALADS

Ingen århusiansk biograf har været så bevdst om sin historie som Palads. Det så man, da den i december 1990 med pomp og pragt fejrede sit 40-års jubilæum. Festlighederne var velbegrundede, for biografen har gennem årene trodset alle forventninger og er forblevet en førende premierebiograf.

Der har været rigeligt med frygt for biografens overlevelse. I 1972 var Palads regulært lukket i flere måneder. Byplananalytikere og urbaniseringsekspertter er forundrede over, at en biograf så langt fra byens centrum har kunnet overleve. Man kan sammenligne med situationen i København 1980, hvor enhver premierebiograf måtte have sin placering et sted i arealet omkring Rådhuspladsen og Hovedbanegården.

Når man skal gøre Palads Teatrets historie før Nordisk Films overtagelse i 1999 op, må man logisk dele forløbet op i to: Perioden før og efter 1972. Min egen erindring om tiden før begrænser sig til et par år, men da nåede Palads også at få en ikke ubetydelig indflydelse på udviklingen af min filmdannelse. Siden åbningen havde bevillingshaveren været Oluf Nielsen. Oluf Nielsen var ikke en Hr. Hvem-som-helst. Han var en fremtrædende konservativ kommunalpolitiker, og i en længere periode var han rådmand. I den tid varetog Ellen Kristiansen, hans inspektør, det daglige arbejde. Oluf Nielsen døde i julen 1970, og i den efterfølgende tid var biografens fremtid uklar. Ingen havde bevillingen, men Frøken Kristiansen, som hun i daglig tale blev kaldt, kørte den videre på dispensation. Efter en tids usikkerhed besluttede man i foråret 1972 at lukke biografen. Den sidste film var en repremiere på *Harry og kammer tjeneren*, og på dagen indrykkedes en stor annonce i Aarhus Stiftstidende, hvor man takkede det trofaste publikum.

Min oplevelse af Palads i perioden 1970-72 kan rubriceres i to overskrifter. For det første Dirch Passer-film, for det andet en bredt sammensurium af alt muligt, der kun blev vist i ganske få dage. Nok var Regina familiebiografen over alle, ikke mindst hvad

angår danske film, men lige præcis Dirch Passer-filmene gik især i Palads og i nogen grad i Folketeatret. Dirch Passer var frem til 1972 kolossalt leveringsdygtig, hvad angår folkelige lystspil. I perioden fra midten af 1970 og to år frem var der premiere på ikke færre end otte nye Dirch Passer-film, hvoraf de fire (*Præriens skrappe drenge*, *Hvor er liget*, *Møller?*, *Guld til præriens skrappe drenge* og *Min søsters børn når de er værst*) fik premiere i Palads. De fire andre blev fordelt med to i Folketeatret (*Nøglen til paradiset* og *Takt og tone i himmelsengen*), én i Regina (*Hurra for de blå husarer*) og én i Park (*Lenin, din gavtyv*).

Dirch Passer-filmene havde en betydelig publikumsappel, selv om den folkelige interesse i begyndelsen af 1970'erne var aftagende. Det forklarer, at Dirch Passer for første gang i mange år holdt en filmpause. Den var ganske vist kun på knap to år – fra begyndelsen af 1972 til julen 1973 – men det var hårdt for de Dirch Passer-fans, der var forvante med en jævn strøm af nye film året rundt.

Positionen som den vigtigste Dirch Passer-biograf gav Palads et solidt publikum. Ud over Dirch Passer var der ikke mange film, der gik i Palads mere end højst en uge – almindeligvis skiftede Palads i perioden frem til lukningen film hver mandag og fredag. Man viste en række nye danske film, hvoraf Knud Leif Thomsens filmatisering af *Løgneren* gik acceptabelt, mens andre – Edward Flemings – og så er der *bal bagefter*, Finn Karlssons *I morgen min elskede* og især Bent Christensens *Hovedjægeren* – fik kort levetid. I de perioder, hvor biografen skiftede film flere gange om ugen,

kom der nye og gamle ting mellem hinanden. Det var vist en ret dårlig forretning, men jeg er fuld af taknemmelighed over for Ellen Kristiansen, fordi hun i løbet af halvandet år gav mig mulighed for at henrykkes over værker som John Fords *Den tause mand*, Howard Hawks' *Red River* og Fred Zinnemanns *Sheriffen* for første gang.

Palads var en klassisk biograf, og såvel forhallen som foyeren havde præcis den samme form som i dag, selv om begge dele er blevet mere pyntede, og selv om slikkioskens i foyeren er blevet mere dominerende. I 2000 forsøgte man endvidere at skabe et cafémiljø i foyeren. Selve salen på 800 pladser havde den samme form som Folketeatret – et gulvstykke på femten rækker og en terrasse af lignende størrelse samt et mere herskabeligt logeareal mellem gulvet og terrassen. Som alle andre biografer var Palads opdelt i flere prisgrupper, som betød, at jo tættere man sad på lærredet, jo billigere blev billetterne. De dyreste var som oftest de forreste på terrassen, mens de blev lidt billigere på de bageste rækker, der dog stadig var dyrere end de bageste på gulvet. Prisen skulle afspejle, hvor godt man sad. I Palads fik prisdifferentieringen et ekstra socialt signal, idet de kunder, der kun havde råd til de billigste pladser, ikke skulle sidde for mageligt. De forreste gulvrækker var rå træstole, og det var i tilfælde af lange film ret ubehageligt.

Oluf Niensens og Ellen Kristiansens regeringstid fik en afslutning. Bygningens ejer, Provinsbanken, havde svært ved at afgøre, om man fortsat ville forpagte lokalerne til biografdrift, men i ellefte time valgte

man heldigvis at opslå bevillingen ledig. I konkurrence med mange solide ansøgere udvalgte en ung mand ved navn Mogens Steen Kruse. Det var den sidste dansker, der opnåede en biografbevilling. Han gik straks i gang med at renovere Palads, hvilket blandt andet betød en reduktion af pladsantallet til 655. Hermed startede en ny epoke i biografens historie.

Mogens Steen Kruse var kun 27 år, da han i september 1972 åbnede et nyt Palads. Han var et forholdsvis ubeskrevet blad i biografssammenhæng, men havde i sit unge liv nået at gøre sig gældende i forretningslivet. Han kunne sandsynligvis have valgt sig en karriere i en mere sikker del af forretningslivet, men valgte Palads på et tidspunkt, hvor fremtiden for biografbranchen i almindelighed og Palads i særdeleshed var usikker. Han troede på Palads som en god forretning. Man skal dog ikke være blind for, at der bag den dygtige forretningsmand gemte sig en biografelsker, og Palads Teatret havde siden den tidlige ungdom haft hans særlige hengivenhed.

Renoveringen ændrede ikke fundamentalt ved Palads, men salen blev frisket op, og der kom nye og bedre stole – over hele salen. Åbningsfilmen var Ken Russells musical *Boy Friend*, som kun gik ganske få dage. Ved trappeopgangen til operatørrummet kunne man imidlertid helt frem til Nordisk Films overtagelse i 1999 se en kæmpeplakat for netop den film.

Det nye Palads var ikke en succes fra starten. Kruse præsenterede et bredt repertoire med mange velbesøgte film, men uden egentlige kommercielle triumfer. Det første års pæneste succeser var film som

På'en igen, Amalie! – Marguerite Vibys sidste film – og *Gi' den hele armen* med Terence Hill og Bud Spencer.

I julen 1973 kom Mogens Steen Kruses afgørende gennembrud. Han havde premiere på *Mig og mafiaen*. Det var den første egentlige Dirch Passer-film siden *Lenin, din gavtyv* i februar 1972. Ganske vist havde man i august 1973 udsendt en forbløffende primitiv optagelse af Klaus Pagh's teaterforestilling, *Solstik* (premiere i Folketeatret), men det var ikke at betragte som en rigtig film. Med *Mig og mafiaen* fik Dirch Passers beundrere langt om længe deres længsel efter en ny film stillet, og det blev et overrumplende tilløbsstykke – en af Dirch Passers største filmsucceser overhovedet. Til gengæld blev det også den sidste af de store – hans sidste syv film nåede i popularitet ikke op i nærheden. Den gik for fulde huse meget længe, og den fik én gang for alle cementeret Palads Teatrets fortsatte position som en førende premierebiograf.

I det hele taget var 1974 et formidabelt år for Palads. *Mig og mafiaen* blev fulgt op af Richard Lesters nye og stjernespækkede filmatisering af *De tre musketerer*. Og senere på året havde Kruse premiere på Esben Højlund Carlsens kriminalfilm *Nitten røde roser*. Det blev en meget stor succes, hvad der var bemærkelsesværdigt i en tid, hvor næsten alle danske film med kommerciel værdi var folkekomedier.

Samtidig blev Mogens Steen Kruse mere og mere en personlighed, byen lagde mærke til. Poul Blak skrev artikler om, hvordan han irriterede de ældre biografdirektører med sin kontante form. En af artiklerne hed *Gadedrenge fra Trøjborg*. Samtidig kunne

*Frem til 1972 havde Palads en særlig folkelig position som den primære Dirch Passer-biograf. På dette billede fra august 1971 kan man se, hvorledes premieren på *Guld til præriens skrappe drenge* – den anden Dirch Passer-western – blev markeret ved en særpræget event. Foto i Lokalhistorisk Samling.*

man ved næsten hvert besøg i biografen se direktøren i gang med alle mulige opgaver, foruden at han jævnligt solgte billetter, slik eller rev billetter af. Han dekorerede forhal og billetfoyer med egenproducerede oplysningsplakater, hvor den særegne Kruse-streg var let at genkende. I midten af 1980'erne noterede jeg mig under et besøg i Kinopalæet i Randers plakatudsmkningens ligheder med stilen fra Palads. Ikke underligt – Mogens Steen Kruse havde i en periode forinden sideløbende drevet Randers-biografen.

Kendte man Mogens Steen Kruse blot

en lille smule, var det aldrig svært at genkende hans kærlige hånd. Man behøvede blot besøge slikbutikken og konstatere den overordentligt sirlige form, hvormed chokoladestængerne var anbragt ovenpå hinanden i forskellige vinkler.

Palads fik således en god position. Repertoiret var blandet, og Kruse tilstræbte ikke en egentlig profil. Blandt andet havde han hver eneste sommer mellem 1974 og 1978 premiere på en ny film i den såkaldte stjer-netegnspornoserie. Serien var på seks film, og kun den første – *I jomfruens tegn* fra

1973 – kom op et andet sted (Rio). Fra *Ityrens tegn* havde filmene deres faste bastion i Palads. I sin nedsabling af én af filmene skrev Poul Blak, at handlingen ikke skulle refereres i Aarhus Stiftstidende, idet den slags læsning hørte hjemme på indersiden af døren til et offentligt herrelokum. Det citerede Palads et par dage efter i sin avisannonce, hvor der efterfølgende en smule lummert reflekteredes over underholdningsværdien af lyrikken på offentlige toiletter.

Stjernetegnfilmene stod i markant modsætning til de profileringer, Mogens Steen Kruse i andre sammenhænge tilstræbte. Især i starten præsenterede han særlige kvalkader af kvalitetsfilm, oftest kun i weekenden til eftermiddags- og natforestillinger. Det kunne være en instruktørserie, men også noget så usædvanligt som en bred præsentation af en lang række af de film, der optrådte i Bjørn Rasmussens værk over *Verdens bedste film*. Det var i 1973, og serien var ment som en anerkendelse af den kort forinden afdøde filmhistoriker.

Som sådan gik 1970erne med lidt af hvert. Når man repeterer årtiet, er det tydeligt, at Palads som alle andre biografier var afhængig af, hvad de faste distributører kunne tilbyde. Det er givet forklaringen på, at 1977 var et år med mange repremierer, og hvor halvsmå film fik lov til at køre uendeligt, plus at regulære pornofilm som *Miss Beethoven åbner sig* og *Missen der drømte* sneg sig ind. Til gengæld sluttede året med premieren på George Lucas' *Stjernekrigen*, og i starten af 1978 fulgtes den op af Steven Spielbergs *Nærkontakt af tredje grad*. Den sidste kæmpesucces, før Palads blev delt op i flere sale, var Robert Bentons *Kramer mod*

Kramer, der i 1980 holdt sig på plakaten i næsten et halvt år – vel at mærke i en tid, hvor der ikke var mulighed for at bringe filmen ned i en mindre sal.

Palads blev den sidste store biograf i byen – den blev først ombygget i 1982. Mogens Steen Kruse havde i 1972 indgået en ti-årig forpagtningss aftale med Provinsbanken, og mod slutningen af 1970erne begyndte man at betvivle hans ønske om fortsat lejemål. Han var på det tidspunkt weekend-århusianer, idet han sideløbende varetog et job hos en københavnsk filmudlejer. Tilmed søgte han i 1980 i konkurrence med adskillige prominente personer stillingen som direktør for det kommende Musikhuset Aarhus. Skønt stillingen gik til Poul Kock, gav det ny gødning til overvejelserne om Kruses fortsatte interesse i biografbranchen.

Håbet om Palads' forbliven som byens sidste store biograf eksisterede hos nogle af os, men vi vidste godt, at de store biografers tid var forbi. Derfor gik vore realistiske håb på en ombygning af Palads til endnu et *bio-center*.

Sådan skulle det lykkeligvis gå. Ligesom Folketeatret var Palads ikke nem at ombygge, men i sommeren 1982 begyndte det store projekt – i første omgang til tre sale, hvor gulvstykket blev til den store sal på 305 pladser, mens terrassen blev delt op i to parallelle sale på hver 120 pladser. I 1986 foretog Mogens Steen Kruse yderligere en ombygning, som betød, at der oppe under loftet i den store sal blev bygget endnu to små sale med henholdsvis 56 og 45 pladser. Ved samme lejlighed blev den ene af de to hidtidige sale på den gamle terrasse ved et

sindrigt arrangement – væggen mod midten blev forrykket – gjort større og opnåede et markant større lærred.

At ombygningen af Palads har været den lykkeligste i byen, vil næppe mange benægte. Når nu galt skal være, og man absolut skal ombygge store smukke sale, kan det næppe gøres bedre og med større respekt for filmforevisningerne. Den store sal er fortsat leveringsdygtig i store oplevelser, selv om proportionerne i sagens natur er skabt til en større sal. Bio 2, der findes i venstre halvdel af den gamle terrasse, og som er den sal, der er forblevet uændret siden den første ombygning, er rar og behagelig, men det er også den eneste, hvor lærredet i forhold til proportionerne er lovlige lille. Bio 3 og 4 er salene oppe under loftet, der ganske vist er særdeles små, men hvor netop proportionerne er acceptable. Bio 5 er den to gange ombyggede sal i højre side af den gamle terrasse. Fra 1982 til 1986 blev den kaldt for bio 3. Det væsentlige minus i Palads er, at indgangsdørene i bio 2 og 5 er anbragt under lærrederne, hvilket betyder store forstyrrelser, når mindre velopdragne publikummer vandrer ud og ind.

Begge ombygninger blev fulgt op af perioder med meget høje besøgstal. I foråret 1983 måtte ethvert besøg i Palads planlægges i god tid, hvis man skulle være sikker på overhovedet at komme ind. Foråret bød på film som George Roy Hills *Verden ifølge Garp*, Morten Arnfreds *Der er et yndigt land*, Bille Augusts *Zappa* og frem for alt Sydney Pollacks *Tootsie*. På samme måde blev efteråret 1986-foråret 1987 en gylden tid. Her var det især *Crocodile Dundee*, der trak publikum.

I sommeren 1986 overtog Mogens Steen Kruse Royal Cinema fra Edvard Betzer. Når Kruse således rådede over to biografcentre med tilsammen ikke færre end ti sale, havde han bedre mulighed for repertoiremæssigt at profilere de enkelte huse. Det gjorde han absolut også, og frem til januar 1991 var det en klar politik, at Palads skulle være den pæne biograf med det sobre repertoire, mens Royal skulle køre alt det andet, som den tidligere ejer også havde dyrket med eftertryk.

Mogens Steen Kruses politik var konsekvent. Ikke siden 1970'erne havde en større århusiansk biograf kørt et så pænt repertoire. Palads søgte sågar det repertoire og det publikum, som op gennem 1980'erne havde været forbeholdt Øst for Paradis. Palads skulle fremstå som noget i retning af en århusiansk pendant til de københavnske Dagmar og Grand. På trods af den massive indsats er det mit indtryk, at det ikke i den periode lykkedes at få Palads til i århusianernes bevidsthed at fremstå som en biograf for kvalitetsfilm. Det kræver i hvert fald en indsats på mere end et par år at ændre erindringer om tidligere tiders særdeles blandede repertoire.

Lukningen af Royal i januar 1991 betød en afslutning på profileringsarbejdet, og Mogens Steen Kruse måtte i de næste fire år igen køre alle leverandørernes store film i Palads, uanset kvalitet. Ved den store biografaffusion i 1995 blev Palads en del af Kim Pedersens og Mogens Steen Kruses fælles Biografkompagniet, og direktørerne var fra starten indstillede på at genoptage arbejdet på at markedsføre huset som kompagniets særlige kvalitetsbiograf. Efter fem år med et

ret konsekvent repertoire begyndte arbejdet åbenlyst at give resultat. Palads blev den biograf, der henvendte sig til det voksne publikum. Og Nordisk Film har efter overtagelsen i 1999 søgt at fastholde stilen. Ikke kun hvad repertoire angår, men også gennem det nye cafémiljø i foyeren.

I 2004 tyder meget på, at Nordisk Film ønsker at bevare Palads. Hvor Folketeatret ulykkeligt fik lov at sygne hen, investerer man i Palads med moderniseringer af forhallen og foyeren, og i juli 2001 genåbnede sal 1 efter et par måneders lukning og en omfattende renovering, der gjorde den mere tidssvarende, om end bestemt ikke smukkere.

De fleste lidt ældre biografgængere i Århus har mange smukke erindringer om Palads. Biografen har et uomtvisteligt format, som har sat sig dybe spor i hele kvarteret. Tordenskjoldsgade er en traditionsrig og stemningsfuld forretningsgade, og jeg tror ikke, man skal undervurdere biografens del af æren for dette. Trøjborg vil næppe forblive det samme uden biografen. Og i min bevidsthed er det umuligt at forestille sig et århusiansk biografmiljø uden Palads.

PARK

Den første biograf, jeg nåede at få et personligt forhold til, var Park. Det er der adskillige årsager til, men den mest indlysende er mit geografiske udgangspunkt. I Risskov nærrede ungdommen patriotiske følelser for det lokale filmmekka. Park var vores biograf.

Uden at ville fornærme dem, der på den tid var børn og unge i Åbyhøj, Brabrand og

Højbjerg, tør jeg godt fastslå, at Park var forstadsbiografernes dronning. Hvor gode biografer Astra, Vest og Rio end var, var det os i Risskov, der havde den prægtigste biograf.

Det kan blandt andet forklares med Parks position som den eneste forstadsbiograf med styrke til at konkurrere med bybiografene om premiefilm. Her har der været premiere på populære film, ofte af den familievenlige slags, såsom Astrid Lindgren-filmatiseringer, tegnefilm og sågar en enkelt Dirch Passer-film. I perioder var Park således ikke kun en biograf for de lokale.

Kongen af Park var Edvard Betzer. Han byggede i 1953 den smagfulde bygning på Nordre Strandvej tæt på det bedre borgerskabs smukke strandvillaeer. Og han varetog selv den daglige ledelse frem til 1974. I 1973 søgte han at udvide sit held i branchen til også at omfatte en bybiograf (Royal Cinema), og i den anledning afhændede han Park. Mange mener, at tiden med Royal Cinema for Betzer langt fra blev så lykkelig som årene med Park.

Hele familien Betzer var engageret i biografbranchen. Hans hustru, Mary, var i alle årene en uundværlig støtte. Edvard og Mary fik to sønner, der begge forsøgte sig inden for faget. Lillebror Mogens Betzer var involveret i ledelsen af mange biografer i byen frem til 1982. Storebror Just Betzer fik stor succes. Han var virkelig et barn af Risskov og Park, hvad man måske havde svært ved at forestille sig, når man i den kulørte presse læste om hans glamourøse liv. Den venlige mand, der blev styrtende rig som filmproducent, levede siden et liv i luksus, boede i Hollywood og nåede at være

gift med ingen ringere end Dorthe Kollo. Ganske vist endte ægteskabet i en særdeles medieomtalt og bitter skilsmisse, som i nogen grad ændrede omverdenens billede af den lykkelige mand. Just Betzer døde i 2003, kun 59 år gammel.

Hvis man tror, at Just Betzer i sin komfort under den californiske sol glemte alt om Risskov, tager man fejl. Hans bekendte kunne fortælle om, hvordan han til det sidste med varme og sentimentalitet erindrede sine første barneskridt i filmbranchen – netop i Park. Som kun 24-årig skabte han i 1968 sin første film som producent, den lidt tynde Ebbe Langberg-komedie, *Det er så synd for farmand*, om en århusiansk forretningsmand på flerdagsmøde i København med efterfølgende erotiske forviklinger. Når man som gammel Park-elsker genser filmen, hæfter man sig ved en detalje. Ebbe Langberg skal opgive sit århusianske telefonnummer og siger: 17 84 84. En ubetydelighed, men vi er nogle, der udmærket husker, at det var nummeret på Parks bilteknisk kontor.

At Just Betzer i så ung en alder blev en betydelig mand i producent- og udlejningskredse, fik også betydning for Park. Just var loyal mod farmand, og størsteparten af de film, han var involveret i, fik Århuspremiere i Risskov. Det var blandt andet de ovenfor nævnte mange populære familiefilm. Dertil kom en lang række tegnefilm, heriblandt de første Tintin- og Asterix-film. Således blev Park en førende biograf, hvad angår et egentligt børnerpertoire. I byen var der biografer, der havde specialiseret sig i familievenligt repertoire, men Park var biografen, hvor familien tog hen,

når man skulle se en egentlig børnefilm.

På Risskov Skole vidste vi, at Just Betzer var gammel elev herfra. Ikke at man talte om det med stolthed, for den triste skolegang havde vist ikke haft den unge Justs store engagement. Han fik dog indflydelse på skolens liv senere, for da han producerede børnekriminalfilmene *De 5 og spionerne* og *De 5 i fedtefadet* i henholdsvis 1969 og 1970, var entusiasmen blandt de yngre år-gange kolossal. Især hvad angik *De 5 i fedtefadet*, der for en del var optaget i Risskov. I de efterfølgende uger gik vi mange spadsereture forbi den rigmandsvilla, hvor filmen delvis udspillede. Og stort set alle elever fra Risskov Skoles yngste klasser var i de uger i Park.

En enkelt Dirch Passer-film fik Park også premiere på: *Lenin, din gavtyv* i 1972. Det var næppe en af de film, der var med til at gøre Edvard Betzer til en rig mand. Dertil var filmen for anderledes for et Dirch Passer-publikum, der var vant til ret strømlinet og forudsigelig komik. Filmen var instrueret af Kirsten Stenbæk, hvis forhold til den historiske tid, hun gjorde sig lystig over, mildt sagt var anarkistisk. Det var hendes humor i det hele taget, og skønt Dirch Passer som revykunstner også havde en dimension af anarkisme, var man ikke forvæntet med, at det forekom i hans film.

Omkring 1970 lå der et ret klart mønster for Park Teatrets virksomhed. Havde man premiere på en stor familiefilm som f.eks. *Pippi Langstrømpe på de syv have* eller *Asterix og Kleopatra*, kunne den på hverdage ses kl. 19, mens en mindre børnevenlig film kunne ses kl. 21. I weekenden blev antallet af forestillinger udvidet, så familiefilmen

kunne ses kl. 14, 15.45, 17.30 og 19.15, mens tidspunktet for voksenfilmen blev fastholdt til kl. 21. Fredag og lørdag blev repertoireet udvidet kl. 23 med en drabelig midnatsfilm, oftest et dobbelt midnatsprogram.

Når der ikke var store nye familiefilm på programmet, ændrede det ikke voldsomt ved repertoirepolitikken. I disse perioder var der på hverdage almindelige forevisninger kl. 19 og 21 – uanset filmtype, og i weekenderne blev der sat tre eftermiddagsforestillinger på pr. dag. Det var vel at mærke tre forskellige film, og tendensen var, at jo længere hen på eftermiddagen vi kom, jo større børn henvendte repertoiret sig til. Man startede aldrig før kl. 14, hvor man kunne se en film, som også mindre børn kunne have glæde af – Far til fire, Disney-tegnefilm, etc. Kl. 15.45 kunne man se en film af den slags, man mente, hele familien kunne more sig over – typisk en dansk folkekomedie, især med Dirch Passer, men det kunne også være udenlandske film. Og kl. 17.30 kunne man se en film for de lidt større børn, især *raske drenge*, som det hed, f.eks. Tarzan-film eller ikke alt for barske westerns.

Skønt Park til dels profilerede sig som familiebiograf, var repertoiret en del bredere. I min barndom forbandt vi ofte Park med de såkaldte *storfilm*, det vil sige film som *Borte med blæsten*, *Navarones kanoner*, *Dr. Zivago*, *Ørneborgen* og *My Fair Lady*. De vendte ustandseligt tilbage, blandt andet fordi Park rådede over 70 mm-udstyr.

I den anden ende af repertoiret havde biografen i 1972 premiere på Claude Chabrols *Terror*, hvad man uden held forsøgte

at lancere som en kæmpebegivenhed – Chabrols film hørte rettelig hjemme i Aarhus Scala eller i Biografen. I 1973 havde Park premiere på den meget omtalte nye danske film, *Flugten*, den første film i Hans Kristensens Per-trilogi med Ole Ernst i hovedrollen. Således blev det sobre repertoire ikke forsømt.

Det gjorde det modsatte heller ikke. Efter pornografilovgivningens ophævelse begyndte pornoen at udgøre en del af det samlede biografrepertoire, men frem til 1973 begrænsede det sig i Århus til forstadsbiograferne – i starten især i Rio, men efterhånden kom Park godt med. I de sidste par år af Edvard Betzers regeringstid udgjorde pornofilmene en meget betydelig del af Parks profil. Det skammede Betzer sig ikke over. Han bekendtgjorde gerne overfor pressen, at det var hans politik at levere kunderne den ønskede vare. Han havde i øvrigt bemærket, at der til pornofilmene var mange biler fra Horsens og Silkeborg på parkeringspladsen. Betzer forklarede det dels med Park-pornofilmernes høje kvalitet, dels med kundernes ønske om at få stillet deres behov for seksuel aktivitet i filmisk form i passende afstand fra naboer og kolleger.

Alt dette ændrede ikke min oplevelse af Park som en fantastisk biograf. I min erindring er den meget smuk, også til allersidst – 1982 – hvor den mildt sagt var dårligt vedligeholdt. Det var en i datidens målestok mindre, men smagfuld biograf på 314 pladser. Opbygningen var i miniudgave den samme som i Folketeatret og Palads med et gulvstykke på ti rækker og en terrasse på syv med to midtergange. Dog uden loge placeret mellem gulvet og terrassen.

Dette foto af Park er fra 1953 – kort tid efter biografens åbning. I alle 29 år forblev biografen nogenlunde uændret. Kort før 1970 udkjefede Edvard Betzer stolene, hvilket betød, at han i et par år kaldte biografen Det Ny Park. Foto i Lokalthistorisk Samling.

Park havde gjort Edvard Betzer til en velhavende mand, og skønt biografen i starten af 1970'erne fortsat var en god forretning, skulle der ikke mange prognoser på bordet, før man kunne forudsige dets afslutning. De fleste ville have anbefalet Betzer at sælge Park og nyde et velfortjent otium. Han havde imidlertid masser af energi og kræfter i sig, hvorfor han i stedet valgte at flytte sin biografvirksomhed til byen. Han åbnede Royal Cinema i efteråret 1973, og i sommeren 1974 sluttede han Park.

Køberen var en ung ingeniør ved navn Jes Krøyer Hansen, der sammen med sin hustru var fuld af entusiasme. Overtagelsen blev markeret med festivitas, og Krøyer Hansen kundgjorde overfor pressen, at Park

skulle være en folkelig biograf med et bredt repertoire. Pornofilm skulle være bandlyst.

Krøyer Hansen holdt stort set løftet – han viste næsten ingen pornofilm. Det var måske grunden til, at hans Risskov-eventyr blev en økonomisk katastrofe. Han kørte et pænt folkeligt repriserpertoire – *Sidste stik* var på plakaten over flere omgange, og man kunne næsten altid se en film med Olsen-Banden. Hver weekend var der dobbelt midnatsprogram. Krøyer Hansen var den første århusianer, der smerteligt måtte sande, at forstadsbiografernes tid var ved at være slut. Og hans afsked med Park var ikke udramatisk.

I begyndelsen af juli 1976 kunne man på forsiden af Aarhuus Stiftstidende læse, at

publikum aftenen forinden var mødt op til en lukket og slukket biograf i Risskov. Krøyer Hansen havde opgivet biografdriften, og en konkurs var forestående. Poul Blak forsøgte at få ingeniøren til at indrømme, at han burde have orienteret publikum, f.eks. ved et skriftligt opslag foran biografen. En nedtrykt Krøyer Hansen mente dog ikke, han skyldte nogen forklaring.

Resten af juli 1976 stod Park tom. I slutningen af måneden blev det meddelt, at Betzer-familien med storebror Just i spidsen havde købt Park tilbage. I avisen blev det understreget, at hvor Edvard Betzer to år tidligere havde solgt forretningen for 1,7 millioner kroner, købte familien den nu tilbage for 1,3. Mange mente, det var Krøyer Hansen selv, der bragte oplysningen ud til offentligheden – meget tyder på, han afsluttede sin kortvarige visit i biografbranchen som en bitter mand. Man antydede også, at familien Betzer valgte at redde Park af frygt for, hvad en konkurs ville betyde for deres økonomiske interesser.

Ved genovertagelsen proklamerede familien i den lokale presse flot, hvorledes de ville reetablere den stolte biograf. Det har næppe været oprigtigt ment, idet man allerede i november 1976 solgte biografen igen. Denne gang til den randrusianske forretningsmand, Tonny Lauritsen. I de tre måneder, Betzer igen styrede Park, ændredes profilen ikke væsentligt, selv om der sneg sig et par pornofilm ind.

Hvad Tonny Lauritsen havde forestillet sig med købet, kan man undre sig over. For skønt han ejede biografen frem til lukningen i 1982, drev han den selv kun i fire måneder. Hans valg af film var ikke væsensfor-

skelligt fra Betzers – typisk Park-repertoire med alt muligt svingende fra familiefilm til store produktioner som *S.O.S. Nordpolen* og enkelte pornofilm. I marts 1977 indgik Tonny Lauritsen en fem-årig forpagtningsaftale med Ole Bjørn Christensen. Ole Bjørn Christensen er i dag en markant mand i den århusianske biografbranche, da han siden 1982 har udgjort den ene halvdel af Øst for Paradis' ledelse. Allerede i 1977 havde han forsøgt sig som filmimportør – han havde sikret Akira Kurosawas mesterværk, *Rødsøg*, en forsinket Danmarkspremiere, hvad han modtog megen hæder for. Han havde flirtet lidt med biografdrift, og han havde bestridt det ærefulde hverv som formand for Århus Studenternes Filmklub, men Park var det første forsøg i det lokale biografliv for den universitetsuddannede økonom.

At det var en usædvanlig mand, der nu drev Park, fornemmede man ikke i starten. Repertoiret lignede sig selv, men i løbet af det næste års tid udviklede Ole Bjørn Christensen det bredeste repertoire, nogen århusiansk biograf har budt på. For på den ene side kunne man se betydelige film som Kurosawas *Rødsøg*, *Idioten* og *Dersu Uzala*, Francois Truffauts *Stjålne kys*, *Den falske brud* og *Den amerikanske nat*, Luis Bunuels *Borgerskabets diskrete charme* og *Begærets dunkle mål*, Robert Altmans *Nashville*, Alain Resnais' *Providence*, Rainer Werner Fassbinders *Kinesisk roulette*, John Cassavetes' *En kvinde under indflydelse* og Roman Polanskis *Macbeth*. Dertil kom premierer på Jytte Rex' *Veronicas svededug* og på Ole Bjørn Christensens egenimport, Claude Faraldos sorte farce *Themroc* med Michel

Piccoli. På den anden side var der stort set hver eneste dag en pornofilm på programmet. I forhold til forgængerne betød Ole Bjørn Christensens tiltræden således på en markant styrkelse af kvalitetsrepertoiret, men også en klar forøgelse af bundfilmene. Helheden var yderst sympatisk, og princippet var, at pornofilmene skulle finansiere kørslen af de gode film.

Det var især i foråret 1978, at den særlige blanding af kvalitets- og pornofilm kendetegnede Park. Men selv om Ole Bjørn Christensen søgte at tjene ind på gyngerne, hvad han mistede på karrusellen, blev det aldrig en god forretning. I sommeren 1978 indgik han derfor en aftale med Per Hauberg fra Mallings om at leje biografen. Per Hauberg drev Park to år frem til sommeren 1980, og i den periode var det et mere traditionelt Park-repertoire med færre kunstnerisk ambitiøse film, men også med færre pornofilm. En stor del af repertoiret bestod af film fra Haubergs eget udlejningsselskab, men ellers var det præget af danske folkekomedier og andre populære film, herunder en del af de film, der fandtes i 70 mm. For Hauberg har den store attraktion ved Park utvivlsomt været tilstedeværelsen af 70 mm-udstyr. Helhedsindtrykket af Haubergs repertoire var dog pænt, og han nåede også at spille film af Federico Fellini, Luis Bunuel og Akira Kurosawa.

Ole Bjørns fem-årige forpagtningsaftale var uopsigelig, og skønt han ikke var meget for det, måtte han i 1980 drive biografen igen. Det gjorde han frem til sommeren 1981. I den periode mindede repertoiret mere om Haubergs end om hans eget tidligere. Der var knap så mange personlige

favoritfilm, og antallet af pornofilm var reduceret.

Fra sommeren 1981 forestod Lars Bjørn Hansen driften i resten af Ole Bjørn Christensens forpagtningsperiode. Lars Bjørn Hansen var en filmgal medicinstuderende, der ligesom Per Hauberg elskede film i 70 mm, hvorfor de film udgjorde en betydelig del af hans repertoire. Ellers mindede repertoiret om det, Hauberg og Ole Bjørn havde kørt de forrige tre år. Da Ole Bjørns forpligtelser ophørte i foråret 1982, fortsatte Lars Bjørn Hansen med at drive biografen i nogle måneder gennem en lejeaftale med Tonny Lauritsen. Lars Bjørn Hansen var imidlertid ikke indstillet på at fortsætte på længere sigt. Dertil var Park en for dårlig forretning, hvis væsentligste indtægtskilde var spilleautomaterne i forhallen.

Tonny Lauritsen var i fuld gang med at forhandle salg til anden side. Han solgte i 1982 biografen til FDB, der efter at have nedlagt Brugsen på Grenåvej på grænsen til Vejlbj by ønskede at oprette en ny forretning i Risskov. Og skønt en butik på Nordre Strandvej næppe henvender sig til den samme kundekreds som afdelingen på Grenåvej, valgte man at indrette den ny forretning i Park. Hermed sluttede 29 års smuk forstadsbiografhistorie.

Jeg har aldrig handlet i *LokalBrugsen* på Nordre Strandvej, og jeg tror heller aldrig, jeg kommer til det. Dels ligger forretningen langt fra, hvor mine indkøbsvaner udfoldes, dels tror jeg, hvis jeg må være lidt krukke, at det vil være en meget ubehagelig oplevelse. Når jeg en sjælden gang kører forbi, gør det oprigtigt ondt. Park er den biograf,

det smerter mig mest at se benyttet til andre formål. Det skyldes mindst to forhold. For det første var Park den biograf, jeg holdt mest af. For det andet er det ekstraordinært ufølsomt, når en tidligere biograf benyttes til noget så åndløst merkantilt som et supermarked.

REGINA

At mange mennesker regnede Kosmorama som deres yndlingsbiograf, og at Park var forstadsbiografenes konge, er for intet at regne mod den position, Regina havde. Den bar sit navn med den største værdighed. Der var virkelig noget kongeligt over biografen. Når forældre skulle introducere deres børn til filmens verden, skete det i langt de fleste tilfælde gennem biografen på hjørnet af Søndergade og Sønder Allé, og begivenheden kunne sammenlignes med barnets første besøg i Det Kongelige Teater.

Tidligere betragtedes filmkunsten ikke som nær så *fin* som de fleste andre kunstarter. Gennem hele min barndom modtog jeg mange formaninger om, at jeg burde bruge min tid på noget sundere og fornuftigere. Et barn burde interessere sig for natur og zoologi, og ellers kunne man slappe af med sport. Dog blev biografbesøg betragtet som mere respektabelt, når det foregik i Regina.

Mine forældre var ikke unaturligt bekymrede over, hvilke film jeg udsatte mit følsomme barnesind for. Jeg konstaterede dog hurtigt, at gik filmen i Regina, var forældrene langt mindre besværlige. En film i Regina kunne ikke have en skadelig indflydelse på et barns udvikling, modsat især i

Kosmorama og i forstadsbiografene.

Oplevelsen af, at filmene i Regina havde en vis bonitet, og at man trygt kunne komme i biografen, var næppe helt retfærdig. Allerede i begyndelsen af 1970erne gik der mellem de mange familievenlige ting også både kriminal- og krigsfilm. Men det var familiefilmene, der skabte Reginas profil. Især de danske folkekomedier kom stort set altid op i enten Regina, Palads eller Folke-teatret – de bedste i Regina, hvor Nordisk Film havde første prioritet. Hvis en nok så attraktiv film havde premiere samtidig med en dansk film fra Nordisk, kunne man godt opgive ethvert håb om at få den op i Regina. En god disposition, for op gennem 1970erne blev Olsen-Banden det årlige højdepunkt – den film, der kunne redde årsregnskabet.

Folkeligheden og det familievenlige var ikke altid forbundet med kvalitet. Frem til sin død følte Regina tydeligvis en betydelig loyalitet over for den franske komiker Louis de Funès, hvis farcer mildt sagt var af svingende kvalitet. Og op gennem 1970erne blev Regina efterhånden fast premierebiograf på Bud Spencers debile voldskomedier.

Regina startede sit strålende liv den 1. januar 1921. Fra starten blev biografen dominerende i bybilledet. Op gennem tiderne, hvor mange betydningsfulde personer kæmpede hårdt for at få en biografbevilling, var det en særlig attraktion at opnå lederskabet af Regina. Det var ikke blot en god indtægtskilde, men også en garanti for personlig prestige. Markante personligheder har ledet Regina. En af de mest populære var

Svend Gade, der var en berømt sceneinstruktør fra Det Kongelige Teater, som 67 år gammel fik bevillingen i 1946. Århusianere har altid været selvtilstrækkelige og bange for fremmede, og mange surmulede over, at en københavner skulle drive Regina. Men Svend Gade flyttede til Århus og nåede at blive en populær og elsket personlighed, inden han døde seks år senere.

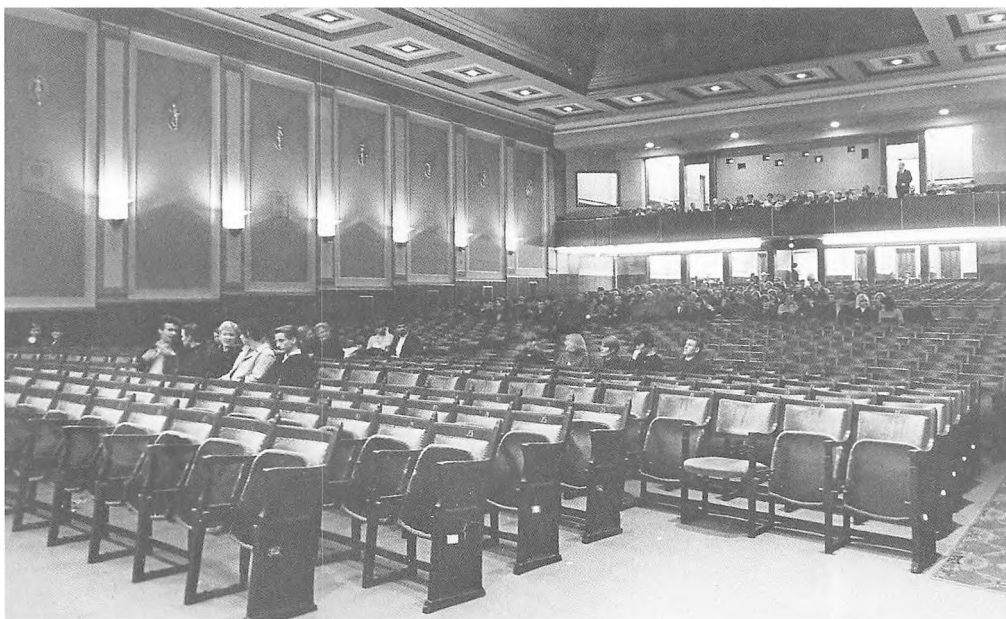
Knap så godt gik det hans efterfølger. Det var den folkekære skuespiller, Johannes Meyer, der som 69-årig fik bevillingen i 1953. Rygtet fortæller, at man på Aarhus Teater klappede i hænderne, idet man forventede Johannes Meyers jævnlige gæsteoptræden. Sådan gik det ikke. Meyer havde ikke de ringeste planer om at blive århusianer. Han fik sig en lejlighed på Park Allé og levede dermed op til lovens krav. Det var dog almindelig kendt, at Meyer stort set aldrig var i Århus. Han optrådte sideløbende på københavnske scener og medvirkede i utallige film. En gang imellem forstod han på søndage at møde op i Reginas forhal og udstråle faderlig omsorg. Meyers indstilling førte til principielle overvejelser i Justitsministeriet, og på et tidspunkt skulle han have modtaget en alvorlig påtale. Problemet løste sig, da han i 1960 fik bevillingen til Metropol i København.

Herefter skulle man finde en ny bevillingshaver, og det blev ikke en privatperson, men Århus Kommune. Kommunen fik bevillingen i konkurrence med ikke færre end 23 andre ansøgere, heriblandt forfatteren Hans Hartvig Seedorff. At det offentlige gik ind i biografdrift, skabte en del diskussion, og i en leder i Jyllands-Posten beskyldte man den socialdemokratiske justits-

minister, Hans Hækkerup, for således at have indført socialistiske tilstande. Det var især forbigåelsen af den lokale kulturpersonlighed, kapelmester Thomas Jensen, der skabte harme. På rådhuset var borgmesterens borgerlige opposition oprørt. Her befandt den konservative Oluf Nielsen sig i en besynderlig tredobbelte rolle. For det første havde han privat bevillingen til den konkurrerende biograf, Palads. For det andet var han i overensstemmelse med sit partis politik modstander af kommunal biografdrift. Og for det tredje underskrev han på kommunens vegne bevillingsansøgningen til Justitsministeriet. I den efterfølgende byrådsdiskussion om kommunen kontra Thomas Jensen nåede han også at skifte standpunkt et par gange.

Fra 1961 og frem til den sidste dag i 1983 blev Regina drevet af Århus Kommune, der de fleste af årene havde ansat Edvin Feldballe Petersen som direktør. I familien Feldballe var det ikke en uvant rolle – hans bror havde en lignende stilling som direktør for de kommunale biografer i Odense. I 1970'erne drev Feldballe tillige Folketeatret for Arbejdernes Fællesorganisation.

Frem til 1973 var Regina en mageløs kæmpebiograf på 1000 pladser. Den var fra første færd overvældende – alene den indledende cirkelrunde forhal med den Svend Rathsack-skabte Harlekin-figur i midten. Salen føltes kæmpestor, hvad den ret beset også var. Der var mere end almindeligt højt til loftet, og salen bestod af flere end tyve rækker. Bagest i salen var der en række noble og aflukkede loger, hvor særligt fine publikummer kunne sidde på bedre og flyt-

Det store og smukke elskede Regina, som det så ud frem til 1973. Efter ombygningen bevarede man udsmykningen, men de nedslidte stole erstattedes med moderne standardmøbler, og på den lille balkon indrettedes Regina II. Foto i Lokalhistorisk Samling.

telige stole i behagelig afstand fra det jævne publikum. Den lange afstand til lærredet gjorde, at det ikke var gode pladser. Der var også en herskabelig balkon, ganske vist kun på tre rækker og med lang afstand til lærredet. Når man var gået op ad trappen, passede man en gammeldags møbleret dagligstue. Jeg forstod aldrig denne indretning, da Regina sjældent viste film af en sådan længde, at pauser måtte forekomme. Endvidere var der i Regina garderober – en indretning, de fleste moderne filmbrugere har svært ved at forbinde med biografbesøg. Men det medvirkede i høj grad til oplevelsen af Regina som et nobelt etablissement.

I påsken 1973 åbnede ABCinema på Rådhuspladsen i København som Danmarks første dobbeltbiograf. Afskaffelsen af bio-

grafbevillingsloven kort forinden betød en liberalisering af biograflivet. At bygge to sale i den samme biograf var en idé, der igennem mange år havde været benyttet i andre lande, men først nu blev det muligt i Danmark. Regina skulle blive den første biograf i provinsen, der ombyggedes til flere sale. I august 1973 introducerede man Regina I og Regina II.

Systemet var langt fra flerbiografssystemet i vore dage, idet det ikke var meningen, at der skulle være en repertoire-mæssig sammenhæng mellem de to sale. Regina I skulle med 607 pladser ret uantastet fortsætte som det gamle Regina. Og den lille Regina II på 108 pladser var fra kommunens side en kulturpolitisk satsning, der skulle legalisere, at kommunen drev biografvirksomhed.

Regina I var fortsat kæmpestor. Eneste forskel fra det gamle Regina var, at balkonen og logerne var væk, og at der var bedre plads mellem rækkerne. På balkonen var Regina II, og ved de gamle gulvloger stod nu to kinomaskiner bag glas. Maskinerne blev sat i gang ved hjælp af knapper udenfor. Publikum på de bageste rækker kunne tydeligt se maskinerne under forestillingerne, og det var lidt af et chok, at en biograf-forevisning kunne foregå, uden at operatøren på noget tidspunkt var i fysisk berøring med maskinerne. Det var teknisk set meget avanceret i 1973. Yderligere var der den forskel fra den gamle biograf, at de meget gamle og nedslidte, men stilige stole var skiftet ud med moderne standardmøbler. Endelig var garderoberne afskaffede, og i stedet havde man fulgt idéen fra Kosmorama med at indrette en bar.

Regina II var indrettet på balkonen, således at også dagligstuen var inddraget. Salen var på syv rækker, hvoraf de midterste pladser på de tre bageste rækker blev optaget af en kabine, der fungerede som operatørrum. Efter manges opfattelse optog operatørrummet salens bedste pladser. Gennem alle årene var problemet i Regina II, at væggen til den store sal var for tynd, og støjen fra Regina I overdøvede ofte den lyd, Regina IIs publikum havde betalt for at høre.

Som sagt fortsatte Regina I, hvor Regina slap. I næsten samtlige de efterår, Regina I eksisterede, var der premiere på en film med Olsen-Banden. Kun i 1980 og 1982 svigtede Balling og Bahs. Op gennem 1970erne gik Regina stadig mindre overbevisende, men Olsen-Banden var hvert efterår garanten for biografens fortsatte position. Det

styrkede også biografens format, at Feldballe benyttede Folketeatret (Århus Bio Center) som *Move Over-biograf* – det vil sige, at når en premierefilm havde haft et par gode uger i Regina, overgik den til videre skæbne i Århus Bio Center.

Naturligvis var der også andre store film end Olsen-Banden. Succesen over dem alle var *Sidste stik*, der i 1974 gik i måneder. Fra april til august gik den uden afbrydelse i Regina I. Herefter havde Regina I premiere på en tvivlsom Terence Hill-komedie, *Mit navn er Nobody*, hvorfor Feldballe flyttede *Sidste stik* til det endnu ikke ombyggede Folketeatret. Det var første gang, Feldballe benyttede Folketeatret til *Move Overs*. Her gik filmen over en måned, indtil Folketeatret i slutningen af september skulle have premiere på Dirch Passer-filmen, *Mafiaen, det er osse mig*. Da der endnu var en uge til premieren på årets film med Olsen-Banden den første fredag i oktober, lod Feldballe derfor *Sidste stik* gå endnu en uge i Regina I, inden han overlod den til Edvard Betzer, der havde glæde af den i adskillige uger i Royal Cinema.

Med Regina II fik Århus en absolut nyskabelse. Med 108 pladser var den uden sammenligning byens mindste biograf, og den kommunalpolitiske idé med opfindelsen var, at her skulle man kunne se anderledes filmkunst, der ikke nødvendigvis appellerede til et stort publikum. I København var der på det tidspunkt ved at ske en spændende udvikling. I Huset på Magstræde havde man startet Delta Bio – det nuværende Husets Biograf – og i de efterfølgende år opstod biografer som Posthusteatret, Vester Vov

Vov og Klaptræet. Biografer, der skabte et nyt filmmiljø, og som ikke mindst medvirkede til, at nogle idealistiske filmimportører fik en række kunstnerisk meget anderledes film til landet. 1970ernes alternative københavnske filmkultur vakte interesse langt uden for landets grænser.

Et sådant miljø skulle aldrig opstå i Århus, og først i 1978 fik vi med Øst for Paradis en egentlig *art-cinema*. Men Regina II blev stedet, hvor århusianerne kunne se de film, de dristige importører bragte til landet. Symbolet på hele perioden blev Christian Braad Thomsen, der fra begyndelsen af 1970erne importerede store mængder af meget vigtige film, vi ellers aldrig ville have fået at se. Hans flagskibe blev Rainer Werner Fassbinders film, og når man tænker tilbage på de lykkelige Regina II-dage frem til slutningen af årtiet, er de uløseligt forbundet med Fassbinder.

Næsten fra første færd var Fassbinder på programmet. Film som *Petra von Kant's bitre tårer*, *Frugthandlerens fire årstider* og *Angst æder sjæle op* gav stedet en repertoiremæssig profil. I Biografen kunne man se gode kvalitetsfilm med en vis kommerciel værdi, mens Scalas interesse for repertoiret var ved at ophøre.

Regina II var en kommunal kulturpolitisk satsning, hvis succes ikke kunne måles i penge. Det blev heller aldrig nogen god forretning. Dertil manglede biografen fundamentalt det miljø, som københavnerbiografene havde, og som Øst for Paradis senere fik. Regina II blev alene et forevisningssted for gode film, og det var vi en lille gruppe, der i høj grad værdsatte.

Feldballes måde at drive Regina II på var ikke uden problemer. Det var ikke hans skyld alene. Han kunne ikke gøre for, at hvis en Regina II-film blev en pæn succes og gik et par måneder, skabte det en pukkel af titler, der ventede på at komme op. De entusiastiske importører satte løbende film op på forskellige biografer i København, og Feldballe kunne slet ikke følge med. I nogle tilfælde gik der to-tre år mellem filmens Danmarkspremiere og dens Århuspremiere i Regina II – f.eks. Leon Hirszmans brasilianske *Lærerinden fra Sao Bernardo* og Marco Letos italienske *Professor Rossinis tvungne ferie*, der begge fik københavnsk premiere i det tidlige efterår 1975, men kom op i Århus ved juletid 1977.

Problemet med Feldballes politik var, at han havde den uvane ind imellem at sætte nogle for Regina II uvedkommende film op. Mest grelt var det i sommeren 1977, hvor han fandt på at give den underlige amerikanske musikfilm, *Car Wash*, Danmarkspremiere i Regina II. Den gik i over to måneder, mens mængden af ventende film blev større og større.

Da Øst for Paradis åbnede i november 1978, fik Århus langt om længe den savnede *art-cinema*. Øst for Paradis havde det svært i starten, fordi mange importører ikke rigtigt troede på den nye biograf. Regina II vidste man, hvad var, så hellere lade en film vente i årevis hos Feldballe end lade den komme op med det samme i Paradisgade. Efterhånden som Øst for Paradis blev etableret og fik flere sale, ophørte Regina IIs position som det naturlige sted for den slags film. Og Feldballe begyndte også at bruge biografen anderledes. Da han fra foråret

1981 ikke længere havde Folketeatret at bruge til *Move Overs*, blev Regina II i stigende omfang benyttet til det formål. I de sidste par år bestod salens repertoire rundt regnet af ca. 3/4 *Move Overs* og ca. 1/4 klassiske Regina II-film.

Var Regina II mere eller mindre gjort overflødig af Øst for Paradis, havde den stigende konkurrence betydet, at Regina I ikke længere var en foretrukken biograf til store premierer. Da Nordisk Film i efteråret 1981 udsendte de to sidste film om Olsen-Banden, oplevede man for sidste gang fulde huse i Regina. Olsen-Bandens afslutning var også signalet om Reginas snarlige død. De film, der siden kom op, blev umanerligt dårligt besøgt, og det var en underlig oplevelse, når man gang på gang sad i Regina Is kæmpesal sammen med ti-femten andre mennesker. I sommeren 1982 afskaffede Feldballe klogeligt de nummererede pladser, for hvorfor i alverden optrykke billetsæt til 601 pladser?

I 1982 kunne vi alle se, at den var gal med Regina. Det kulminerede, da årsregnskabet viste et underskud på en million. Og det på trods af, at året var startet med den foreløbig sidste Olsenfilm, *Olsen-Banden over alle bjerge*, der havde premiere 2. juledag 1981. Ikke desto mindre var det et chok uden sidestykke, da man i Aarhus Stiftstidende i foråret 1983 kunne læse om kommunens lukningsplaner. At Park kort forinden var lukket, havde været en grim oplevelse, og man var begyndt at tvivle på, om ombygningen af Scala ville omfatte en ny biograf. Folketeatret havde også været lukket nogle måneder, men man betragtede Regina som

en uangribelig kommunal kulturbastion, der var hævet over merkantile kvalitetsmålinger.

I min egenskab af formand for Århus Studenternes Filmklub skrev jeg et harmdirrende læserbrev til Aarhus Stiftstidende. Avisen bragte indlægget, men forkortet til en fjerdedel og uden de vigtigste pointer. Jeg mødte op på tilhørerlogen i byrådsalen og håbede til det sidste, at politikerne ville besinde sig. Den politiske debat blev en deprimerende oplevelse – en pseudodiskussion, hvor enhver kunne se, at beslutningen var truffet på forhånd. Man havde lidt ondt af SF-rådmanden, Thorkild Ibsen, under hvis magistrat kulturen og dermed Regina hørte, for beslutningen var tydeligvis truffet uden om ham. Han fremførte let ophidset nogle ikke særligt overbevisende argumenter imod lukningen, mens samtlige øvrige byrådsmedlemmer småsnakkede og på anden måde afslørede åbenlys uopmærksomhed.

Den kendte bogtrykker, Erik Linde, stod for byrådsdebatten mest underholdende indslag. Han havde i mange år repræsenteret Det Konservative Folkeparti, men var kort forinden skiftet til Centrum-Demokraterne. Han gik fuldt og helt ind for lukningen. Under sit indlæg ønskede han oplyst, om borgmesteren, Thorkild Simonsen, havde besøgt Regina i nyere tid. Borgmesteren svarede hovedrystende. Således ræsonnerede Erik Linde, at når hverken borgmesteren eller han selv i årevis havde frekventeret Regina, kunne biografen ikke være værd at bevare.

I slutningen af juni 1983 satte Århus Kommune således en stopper for mere end

62 års ædelt virke. I Aarhus Stiftstidende så man noget symbolsk i, at Regina I den sidste aften viste Alistair MacLean-filmen, *Døden i grotterne*.

Reginas historie fik et par mindre intermezzi. Forsikringsselskabet Hafnia ville i den gamle biograf bygge en forretningsarkade. Byggeriets start var ikke nært forestående, og man indvendte derfor intet imod, at Per Hauberg fra Mallings Bio i en periode mellem september 1983 og marts 1984 drev biografen. Per Hauberg lagde ud med en repræsentation på *My Fair Lady*, der netop i de uger blev spillet på Aarhus Teater for udsolgte huse. Per Haubergs argument overfor publikum var derfor, at når man ikke kunne få billet til Betty Glosted og Ole Wegener, kunne Audrey Hepburn og Rex Harrison ikke være en dårlig erstatning.

My Fair Lady blev udlejet af Per Haubergs eget selskab, og det gjorde i det hele taget langt de fleste af de film, han viste i Regina. Perioden bød på en enkelt premiere – Marshall Brickmans ganske charmerende Dudley Moore-komedie, *Læge i løbetid (Lovesick)*, hvori Alec Guinness optræder som Sigmund Freud.

Hauberg rådede over biografen frem til marts 1984, men i de sidste to måneder benyttede han kun Regina II. En af årsagerne var varmeudgifterne. Det var i sig selv dyrt at varme en kæmpesal som Regina I op, men når varmemåleren tillige opgav misvisende og alt for høje tal, var det umuligt for Hauberg at vise film i vintermånederne. Varmemåleren havde vist været defekt i årevis, men så længe skatteyderne betalte, havde ingen bekymret sig.

I marts 1984 sluttede det samlede Reginas levetid. Det var dog Hafnia-projektets plan, at den lille Regina II skulle bevares som Arkade Bio. Per Hauberg skulle drive biografen, men sprang fra, da Hafnia betingede sig, at han sideløbende skulle drive en bodega. Ikke desto mindre genåbnede det gamle Regina II med de 108 pladser som Arkade Bio ved Hafnia-Arkadens start i december 1984. Biografen blev drevet af Betzer-familien. Man åbnede med den årlige repræsentation på en af de klassiske julefilm, *Dyrløgens plejebørn* med Dirch Passer og en besynderlig tegnefilm ved navn *Heavy Metal*.

Med udgangen af maj 1985 ophørte Arkade Bio. En lille biograf i en stor butiksar-kade havde ingen chancer i det moderne Århus. Nu var Arkade Bios repertoire heller ikke just befordrende. Efter nytår var den faste model dobbeltprogrammer med ekstremt underlige film.

Hermed sluttede filmene i Reginahuset endegyldigt. Der gik 64 år mellem den første og den sidste filmforevisning i den gamle bygning. At Arkade Bio lukkede, var det meget få, der følte bedrøvelse over. Den store sorg havde vi gennemlevet to år tidligere, da kommunalpolitikerne ufølsomt valgte at lade biografernes dronning dø.

RIO

På hjørnet af Oddervej og Rosenvangs Allé i Højbjerg lå Rio. Den blev bygget i 1939 og var en nydelig bygning, man uvægerligt lagde mærke til. Som den eneste forstadsbiograf havde den 320 pladser store biograf balkon.

For de fleste århusianere er erindringen om Rio forbundet med pornofilm. Efter den lovmæssige frigivelse af pornoen var Rio den første århusianske biograf, der massivt lancerede den nye repertoiretype. Det var derfor almindeligvis uinteressant at studere udhængsskabene foran Rio, da der i stedet for stills hang en meddelelse om, at lovgivningen ikke tillod filmens billeder at blive udstillet på offentlig gade. Det havde givet en vis reklameværdi.

Rios omdømme som pornobiografen over alle er ikke retfærdig. Både Park og Astra har varetaget repertoireet med samme omhu. Rio var imidlertid den første biograf, der dyrkede filmene – vel at mærke på et tidspunkt, hvor de endnu havde en vis bevågenhed. Der gik ikke mange år, før nyhedens interesse for repertoireet forsvandt.

Min tidligste erindring om Rio var den uendelige forevisning af Jens Jørgen Thor-

På dette billede fra 1953 aner man, hvor nydelig en biograf Rio var. Biografen var dog større, end man kan se, idet der også var balkon. Til venstre i billedet ses Th. Pedersen, der var Rios leder i 1953. Foto i Lokalhistorisk Samling.

sens på det tidspunkt meget omtalte filmatisering af Henry Millers *Stille dage i Clichy*. Ellers er det også pornofilmene, jeg husker Rio for i de tidlige 1970'ere. Det ændrede sig op gennem årtiet, og som helhed har Rios repertoire ikke adskilt sig fra de andre forstadsbiografers.

I 1976 blev biografen overtaget af Erland Bech. Han havde indtil da drevet to biograf-fer: For det første en uanseelig biograf med 50 pladser i udkanten af Viby, Kino, der ikke må forveksles med den stolte forstadsbiograf af samme navn, som eksisterede fra 1932 til 1961. Og for det andet styrede Bech en biograf i Ryomgaard. Bech bestyrede Rio i knap fem år, indtil han efter starten på Center Kino valgte at koncentrere sit virke der.

Bechs tid betød bestemt en højnelse af Rios position. Han kørte bedre film, og han troede på biografens fremtid. Det så man i sommeren 1978, hvor han byggede biografen om til to sale. Modellen var enkel: Én sal i det gamle gulvareal (185 pladser) og én på balkonen (110 pladser). Rio var den eneste forstadsbiograf, der nåede at blive ombygget til to.

Da Bech forlod Rio i 1981, blev den overtaget af Jacob Terndrup, der videreførte såvel Bechs ånd som den gode tradition for en forstadsbiograf. Nogen god forretning blev det aldrig, men det gik ikke værre, end at Terndrup i 1983 havde mod til et eventyr med Folketeatret, der var på nippet til at blive lukket. Det blev vist Terndrups katastrofe – det, der opbrugte hans økonomiske reserver. I tre måneder, fra maj til august 1983, var Rio lukket, men den genåbnede, og da han stoppede med Folketeatret

i september, troede vi, at han ville koncentrere sig om Rio. Det ville han sikkert også, men det holdt kun til marts 1984, hvor Rio endegyldigt lukkede.

Personligt har jeg kun besøgt Rio få gange. Første gang var i 1975 til en af de utallige repremierer på *Kellys helte*. Siden besøgte jeg Rio fire gange, og det var i alle tilfælde efter ombygningen i 1978, to gange i den store sal på gulvet (Hal Ashbys *Coming Home* og Howard Zieffs *Slap af, doktor* med Walter Matthau) og to gange i den lille balkon-sal (Marty Feldmans *Hvem pukler kamelerne for?* og Peter Bogdanovichs *Mr. Singapore* med Ben Gazzara). I alle fire tilfælde var det film, jeg ikke havde nået at se i premierebiografen. Således udfyldte Rio et behov hos mange af os, og den havde en smuk betragtelse.

I dag huserer der et såkaldt Antroposofisk Selskab i bygningen. Hvad et sådant selskab med tilknytning til Rudolf Steinerbevægelsen egentlig bruger et så stort hus til, spekulerer jeg på, hver gang jeg kører forbi.

Savner vi i dag Rio? Ja, selvfølgelig. Det er umådeligt trist at køre forbi den flotte biografbygning og se en kedelig markering af, at her finder man et antroposofisk selskab. Men når alt skal gøres op, er Rio den af de ni gamle Århus-biografer, jeg har haft det mindst følelsesbetonede forhold til. Det kan skyldes, at jeg aldrig kom mig over min første oplevelse af Rio. Da jeg som ni-årig med stor lidenskab begyndte at følge biografernes repertoire, var Rio den biograf, der interesserede mig mindst. Det bastante pornorepertoire kunne – heldigvis – ikke engagere mig alverden.

ROYAL CINEMA

Efter næsten tyve års succesfuldt virke i Park ønskede Edvard Betzer i 1973 at udvide sine biografinteresser til også at omfatte en bybiograf. Derfor indrettede han – i samarbejde med sønnen Mogens – to biografer på henholdsvis 270 og 170 pladser i nogle fine selskabslokaler på det fornemme Hotel Royal.

Der hersker en vis uenighed om, hvorledes biografens navn skulle udtales. Allerede i samtiden var der mange variationer, også blandt biografens medarbejdere. I starten var den almindelige opfattelse, at når nu det andet ord i navnet almindeligvis udtaltes på engelsk, måtte også det første skulle fremsiges på samme sprog, skønt enhver vidste, at hotellets navn almindeligvis blev forbundet med fransk klang. Efterhånden blev tendensen, at første halvdel af ordet fik lyd på en mellemtung mellem dansk og fransk, mens det sidste fortsat lød engelsk. Betydningfuldt nok har jeg aldrig hørt begge ord udtalt på fransk. I de sidste år blev det mere og mere almindeligt, at man strøg ordet cinema, hvorefter Royal blev forsøgt udtalt med samme franske lyde, som når man talte om hotellet.

Edvard Betzer havde gennem mange år angiveligt ønsket at starte et biografimperium, men biografbevillingsloven sikrede, at ingen enkeltperson kunne drive mere end én biograf. Den nye lov ændrede ikke blot dette, men gav også mulighed for oprettelse af flersalsbiografer.

Royal Cinema var en fornyelse af biograflivet i Århus – på godt og ondt. Med sin langt mere uordentlige ydre form og profil

repræsenterede Royal Cinema en for bybiograferne hidtil ukendt biografkultur. Når man trådte ind i forhallen, blev man mødt med en uhørt mængde af indtryk fra billeder og plakater, der hang hulter til bulter. Royal Cinema viste film fra først på eftermiddagen og ofte til over midnat – tit mange forskellige film i løbet af dagen. Med hensyn til spilletidspunkter havde Betzer en meget fleksibel politik, der betød, at de blev indrettet efter filmenes længde og andre praktiske forhold. Der var ingen faste regler, og man skulle derfor holde nøje øje med tidspunkterne i avisen.

Det punkt, hvor den i pæne borgeres øjne mindre positivt repræsenterede en fornyelse, var som den første bybiograf, der førte et pornorepertoire. Ikke i et omfang, hvor det blev dominerende, men der var som oftest på et eller andet tidspunkt af døgnen en pornofilm på programmet.

Borgerne betragtede ikke desto mindre Royal Cinema som en succes. Man oplevede den nye biograf som et sted, hvor der skete noget, og hvor der altid var mange mennesker. Det var der også. I perioder var Royal Cinema byens mest velbesøgte biograf, men grundet den eksklusive beliggenhed og en deraf følgende høj husleje blev det ikke en tilsvarende god forretning.

Mange af os havde et lidt ambivalent forhold til Royal Cinema. Vi kunne sådan set lide den, fordi der altid var liv og mange mennesker. Omvendt så vi lidt ned på den, fordi den ikke var så fin, som en biograf burde være. Dels var repertoiret ikke fuldt stuerent, og dels var der noget kvalmt og vulgært over indretningen. Den store sal A var skrigende orange overalt med syntetiske

plysvægge, gulv, loft, stole, fortæppe. Det var meget lidt fornemt, og det gav én associationer til de tarvelige bordeller, man havde set fremstillet på film. Den lille sal B var indrettet efter samme princip med ens farve overalt, men den turkisblå farve var trods sin udprægede 1970er-modestatus mere passende.

Var det en ikke særlig smagfuld oplevelse at træde ind i sal A, var det alligevel en udmærket biograf, når først lyset var slukket. Salens lærred var forholdsmæssigt stort, og det var alt andet lige en vældig god sal at se film i. Sal B gav knap så gode oplevelser, da den var langt smallere og med et væsentligt mindre lærred.

Royal Cinema er givet den bybiograf, der har haft det bredeste repertoire. I den almindelige folkebevidsthed var den mest kendt som et sted, hvor man kunne se især actionfilm og anden let underholdning, men dels har der været et stort repertoire af pornofilm, dels har man i tidens løb kunnet set film af instruktører som Luis Bunuel, Claude Sautet, Ettore Scola, Ingmar Bergman og Dusan Makavejev.

Man skal heller ikke glemme, at Royal Cinema havde premiere på mange danske film i enhver genre. Den lagde ud i 1973-74 med så forskellige film som *Revykøbing kalder* – en biografversion af Volmer-Sørensens sommerrevy årgang 1973 i Nykøbing Falster – filmatiseringen af Arnold og Bach-farcen, *Den kyske levemand* med Jørgen Ryg, samt Knud Leif Thomsens *Rapportpigen*. I hele sin levetid nåede Royal Cinema at have premiere på 55 nye danske film. Og det drejer sig om så forskellige titler som Lars von Triers *Forbrydelsens ele-*

ment, Bille Augusts *Tro, håb og kærlighed*, Edward Flemings *Den kroniske uskyld* samt Jarl Friis-Mikkelsen og Ole Stephensens *Walter og Carlo i Amerika*. Hvad angår enkelte af titlerne, delte Royal Cinema premieren med andre biografer.

Som den eneste Århus-biograf i min levetid viste Royal Cinema i oktober 1976 billeder fra en aktuel sportsoplevelse. På den tid var verdensmesterskaberne i sværvægtsboksning altid en stor begivenhed, ikke mindst på grund af mesteren Muhammad Alis kontroversielle popularitet. Danmarks Radio havde forsømt at bringe Alis titelforsvar over for udfordrerens, Ken Norton, men et par dage efter kunne man se en halv times uddrag i Royal Cinema. Kampen havde været stærkt omtalt, fordi Muhammad Ali vandt på points, hvilket efter mange sportskommentatorers mening var uhyrligt. I sin anmeldelse af biografens billeder vurderede Poul Blak uddraget som uheldigt, idet den tendentiøse sammenklipning fik Alis sejr til at fremstå korrekt.

I de første dage kunne man til eftermiddagsforestillingerne se uddraget for den ringe pris af otte kroner, mens man på andre tidspunkter til almindelig pris kunne se et dobbeltprogram bestående af uddraget og en ny film med den inciterende titel, *Liderlige Lisbeth*. Samlet kunne boksekampen gennem et par uger ses i Royal Cinema, men efter nogle dage ændredes uddraget, således at det nu varede en hel time. Nogen god forretning var boksekampen næppe. Ikke underligt, for hvem gider gå i biografen for at se et kort uddrag fra en flere dage gammel sportsbegivenhed?

Samlet kan man konkludere, at Royal

Der var feststemning hos familien Betzer, da man 1. oktober 1973 åbnede Royal Cinema. Til venstre ses Edvard Betzer med sin hustru Mary, og til højre sønnen Mogens, der ud over Royal har været med til at drive Park, Aarhus Scala, Saga og Folke-teatret. Foto i Lokalhistorisk Samling.

Cinema ikke tilstræbte en bestemt filmpolitik eller en fast kundekreds. Man ønskede et bredt og fleksibelt repertoire, hvor der skulle være plads til en hvilken som helst film.

Som årene gik, forblev Royal Cinema en ganske populær biograf, men det var ikke længere stedet, hvor det altid vrimlede med mennesker. I foråret 1984 udvidede man med tre nye biografer i kælderens. Det havde Edvard Betzer ønsket i flere år, men han

havde haft svært ved at opnå kommunens tilladelse på grund af parkeringsforholdene. Uden at være noget særligt var det tre pæne, anvendelige biografer af den mindre størrelse. Selv om det ikke var retfærdigt, betragtede mange salenes kælderbeliggenhed som et godt billede på deres profil. En vittig bekendt sagde engang, at han kun besøgte de tre små kælderbiografer med gummistøvler på.

Familien Betzer ejede biograferne frem til 1986. I mange af årene drev Edvard Betzer forretningen sammen med den ene af sine sønner, Mogens Betzer, der dog efter 1982 afbrød sine mange interesser i århusiansk biografvirksomhed. Angiveligt aftog Edvard Betzers personlige engagement, og han viste sig kun sjældent. Han havde også drevet biograf i over 30 år. På et tidspunkt opkøbte den anden af sønnerne, Just Betzer, biografen. Under Just Betzer blev andre involveret i den daglige ledelse, blandt andet blev repertoireplanlægningen styret af Finn Dyre fra Fyn. Finn Dyre har i mange år drevet Scala i Svendborg, men har sideløbende haft overskud til at udføre andre jobs på afstand. Under Finn Dyre blev der bragt mere orden over biografen, f.eks. med nogenlunde faste starttidspunkter.

I sommeren 1986 opkøbte Mogens Steen Kruse fra Palads biograferne. Senere samme år udvidede Kruse antallet af Palads-biografer til fem, hvilket betød et samlet Kruseimperium på ti biografale. Under Mogens Steen Kruse hed biografen slet og ret Royal. Han fik forbedret biografens stil. Ikke for det – han viste massevis af dårlige film, idet han netop benyttede rådigheden over Roy-

al til at profilere Palads som en biograf for gode film. Men han fik bragt den orden over biografens dagligdag, som den i sine velmagtsdage manglede.

Gennem mange år kunne man i aviserne jævnlige læse, at Hotel Royals ledelse legede med idéen om at indrette et kasino i biograflokalerne. Tanken blev offentligt afvist af Mogens Steen Kruse, der henviste til sin uopsigelige kontrakt. Da det lovmæssige forbud mod kasinovirksomhed mod slutningen af 1980'erne ophævedes, indgik hotellet og Kruse alligevel en aftale, og Royal indstillede sin biografvirksomhed nogle få dage inde i januar 1991.

Således sluttede en biografhistorie på lidt over sytten år. Royals endeligt er nok den biografslukning, der har berørt mig mindst. Dels skete det på et tidspunkt, hvor jeg efterhånden var blevet så voksen og så forhærdet, at det ikke rørte så dybt som tidligere. Dels brød jeg mig aldrig for alvor om Royal. Den var for stilløs og for uordentlig. Og så denne smudsighed, som såvel de fysiske rammer som filmvalget signalerede.

SAGA

Saga lå i Trøjborg Centret i firkanten mellem Nordre Ringgade, Aldersrovej, Otte Ruds Gade og Willemoesgade. Da centret blev indviet i efteråret 1976, åbnedes ligeledes de to Saga-biografer, som kun fik en levetid på syv år. Det var to rummelige sale, der virkede større, end pladsantallene på henholdsvis 332 og 197 gav indtryk af. Langs væggene på alle sider af publikumsrummene kunne man beskue de samme røde mursten, der fra gaden kendetegner cen-

træt. Lærrederne var således placeret uden på murstenene. Saga var den første århusianske biograf med overordentligt magelige og høje lænestole.

Trøjborg Centret var et kontroversielt byggeprojekt, som realiseredes trods massive protester fra beboerne på Trøjborg. I bakspejlet kan det undre, at der var så stor modstand mod et indkøbscenter på et område, der i årevis havde stået øde og forfaldent hen. Trøjborgs gader, især Tordenskjoldsgade, var kendt for sine mange gode små butikker, og borgerne med den stærke Trøjborg Beboerforening i spidsen frygtede, at et kapitalstærkt butikscenter ville betyde døden for de mange små næringsdrivende. Ikke desto mindre blev centret bygget, men i de politisk rettænkende hjem valgte man i årevis at boykotte forretningerne. Så sent som i 1980 kundgjorde en af mine lærere i gymnasiet, at når han og kæresten skulle i biografen, gik de af principielle årsager aldrig i Saga.

Navnet Saga var ikke nyt i film- eller biografssammenhæng. Selskabet Saga Studio havde gennem årtier skabt utallige populære danske lystspil og folkekomedier, og som fast bastion havde de haft den store Saga-biograf på Vesterbrogade i København. Man var nu indstillet på at udvide biografinteresserne udenfor hovedstaden, og Trøjborg-biograferne var nogle af de første.

Dirch Passer havde siden 1950'erne været selskabets faste trumfkort, og han havde da også betydelige økonomiske interesser i firmaet. Ikke for ingenting var han derfor det store trækplaster, da Trøjborg Centret skulle indvies. Ved den lejlighed lod Dirch Passer sig beredvilligt interviewe af Poul

Blak til Aarhus Stiftstidende. Blaks efterfølgende artikel var bemærkelsesværdig, fordi den præsenterede en overraskende alvorlig og tilsyneladende ærlig Dirch Passer, der udtalte sig åbenhjertigt. Interviewet blev berømt, fordi Dirch Passer chokerede danskerne ved at afsløre sympatier for Mogens Glistrup og Fremskridtspartiet. I løbet af få dage bredte sensationen sig til landsdækkende aviser, hvorpå Dirch Passer var klog nok til at trække i land og udtale, at man ikke skulle tage det alvorligt, for han interesserede sig jo slet ikke for politik. Han havde imidlertid bragt sig i en umulig situation, og det kom de efterfølgende år til at hvile som lidt af en skygge over den geniale komiker.

Saga var det første forsøg på en århusiansk centerbiograf. Nu var – og er – Trøjborg Centret at betragte som et mindre center, og derfor var de pænt store biografafsale en markant del af husets profil. Den geografiske placering i udkanten af byen skabte fra starten tvivl om biografernes levedygtighed. Det var lidt afslørende, at end ikke ejerne for alvor stolede på biografernes evne til alene at varetage en premiere på en stor dansk film.

Dirch Passers film havde i 1976 ikke tidligere tiders tiltrækningskraft. Som nævnt under Palads vendte Dirch Passer i december 1973 tilbage efter et par års pause med sin sidste *meget* store succes, *Mig og mafiaen*, der gik i Palads. Frem til 1976 kom *Mafiaen – det er osse mig* og *Piger i trøjen* op i Folketeatret, mens *Spøgelsestoget* og *Piger i trøjen 2* fik premiere i flere biografer – den første i Århus Bio Center (Folketeatret) og Royal Cinema, den anden i Palads og Royal

Cinema. Med oprettelsen af Saga forekom det naturligt, at det skulle være de fremtidige Dirch Passer-films faste bastion. Det blev også, for så vidt som to af Dirch Passers tre sidste film – *Alt på et bræt* og *Fængslende feriedage* – fik premiere i Saga, men i fællesskab med andre biografer. *Alt på et bræt*, der tilmed kom op i begge Saga-biografer, havde også premiere i Regina I, *Fængslende feriedage* også i Århus Bio Center. Den tredje af de sidste Dirch Passer-film, *Piger til søs*, var modsat de to andre ikke produceret af Saga Film, hvilket sandsynligvis forklarer, at Saga blev forbigået ved premieren, og at den kom op i Århus Bio Center og Royal Cinema.

Som sagt åbnede Trøjborg Centret og Saga under stor festivitas, og den ene af åbningsfilmene var Alan Parkers originale *Bugsy Malone*, som senere har fået en slags kultstatus, men næppe blev nogen særlig succes ved premieren. Det varede heller ikke længe, før Sagas profil blev tvivlsom, idet repertoiret mest bestod af repremierer og en ikke ubetydelig mængde pornofilm. Indimellem var der premiere på en ny dansk film, men repertoiret var overvejende tyndt. En af de mere overraskende repertoirepositioner forekom i foråret 1977, da man over et par uger viste en Rainer Werner Fassbinder-kavalkade, hvor hver film vistest to-tre dage, og hvor billetprisen var så ringe som ti kroner. Pudsigt, idet man næppe kan forestille sig film, der har færre lighedstræk med Sagas øvrige repertoire i den periode.

I alt nåede Saga at have premiere på fjorten danske film, hvoraf de ni var i fællesskab med andre biografer: *Alt på et bræt*,

Familien Gyldenkål sprænger banken, *Pas på ryggen*, *professor*, *Familien Gyldenkål vinder valget*, *Firmaskovturen*, *Vil du se min smukke navle?*, *Fængslende feriedage*, *Charley og Steffen* og *Zappa*. De fem solopremierer var Peter Ringgaards *Nyt legetøj*, Bille Augusts debutfilm *Honningmåne*, Li Vilstrups atomkraftsmodstandsfilm *Hvem myrder hvem?*, Annette Olsens *Skal vi danse først?* og Hans Kristensens *Undskyld, vi er her!*. Film som *Honningmåne* og *Skal vi danse først?* blev pæne succeser, men som helhed må man formode, at hvis en ny dansk titel fik solopremiere i Saga, skyldtes det distributøernes manglende tro på filmen. Og at *Honningmåne* gik pænt blandt andet på grund af fine anmeldelser, kunne ingen forudse, ligesom ingen i 1978 vidste, hvem Bille August var.

Der var pæne succeser i Sagas levetid. En af de største var den veloplagte franske *drag*-komedie, *Mød min hr. Mor*, der i foråret 1979 gik hen og blev et overraskende stort tilløbsstykke. I 1981 antog biografens repertoire en underlig drejning, da den begyndte at vise kunstnerisk ambitiøse film, der vel nærmest hørte hjemme i Regina II, Øst for Paradis eller i det mindste i Biografen. Federico Fellinis *Kvindebyen*, Francois Truffauts *Den sidste metro* og Roman Polanskis *Tess* fik premiere i Saga. Endnu mere overraskende fik Maurice Pialats *Loulou* premiere i Saga i 1981 – den gik da også kun i fire dage, hvorefter den nogle uger senere fortsatte i Øst for Paradis.

Fra begyndelsen ansatte Saga Film Mogens Betzer til at lede Saga. Mogens Betzer drev sammen med sin far Royal Cinema, og han var af Aarhus Teater ansat til at styre

Scala. Han var således en mand med mange kasketter i det lokale biografiv. Det varede dog ikke længe, inden Saga Film skilte sig af med biograferne, og i de efterfølgende år levede Saga en tumultagtig tilværelse med skiftende ledere. I 1982 påtog Mogens Steen Kruse fra Palads sig lederskabet, hvilket gjorde Sagas sidste år til det bedste.

Mogens Steen Kruse startede i sommeren 1982 med en premiere på Agatha Christie-filmen, *Mord i solen* – en af dem, hvor Peter Ustinov spillede Hercule Poirot. Ikke nogen stor film, men dog et signal om et premiererepertoire af højere standard. I det efterfølgende år var der en del premierer i Saga, heriblandt den første Rambo-film, *First Blood*. Saga blev tillige lanceret som byens nye Disney-biograf. I foråret 1983 væltede Mogens Steen Kruse i succesrige film i Palads, hvorfor han ikke var i stand til at spille Bille Augusts nye film, *Zappa*, i en stor sal. Han viste den derfor dels i en mindre sal i Palads, dels i Sagas største sal. Spilletidspunkterne var således, at den gik kl. 19 og 21 i Palads, og kl. 19.15 og 21.15 i Saga. Når der lynhurtigt blev udsolgt i Palads, kunne publikum i ro og mag spadsere op ad Niels Juels Gade og Willemoesgade.

Sagas besøgstal og almindelige omdømme blev væsentligt forbedret under Mogens Steen Kruse, men det blev tilsyneladende ikke godt nok. I hvert fald ønskede Kruse ikke at fortsætte, og biograferne ophørte med at eksistere med udgangen af august 1983. Det betød en større ombygning af biograferne til kontorlokaler i flere etager. Indtil lukningen havde der været en ren mur ud til Aldersrovej, men efter blev der anbragt en række vinduer, og det er i dag

svært for en tilflytter at gennemskue, at der i Trøjborg Centret engang var to pænt store biografale.

Mit eget forhold til Saga var lidt blandet. Jeg kunne godt lide de pæne sale med de gode stole, men det tog lidt tid, inden jeg begyndte at komme der. I starten delte jeg den almindelige uvilje mod projektet, men da biografen i foråret 1977 kørte den førnævnte Fassbinder-kavalkade, vejede min filmlyst tungere end principper.

Min væsentligste uvilje mod Saga var publikummet. Jeg tror, at næstefter Center Kino er Saga den biograf, hvor en forestilling oftest er blevet ødelagt af et støjende medpublikum. En bekendt fortalte mig, at da han i Saga så John Milius' *Conan Barbaren* med Arnold Schwarzenegger, var der en scene, hvor Conan måtte opleve sin underskønne elskede dø for øjnene af ham. Da Conan med fortvivlelse betragtede det afsjælede kvindelegeme, råbte en Saga-tilskuer: *Knep hende, før hun bli'r kold!* Hans medpublikum reagerede med dyb tavshed.

Saga har ikke sat sig dybe spor i byens historie. I dag kan man møde modne århusianere, der ikke har nogen erindring om Trøjborg Centrets biograf. I og for sig forståeligt – Saga levede et ret perifert liv. Men det er trist, at de to nydelige biografale aldrig opnåede den værdighed, de fortjente.

VEST

Vest var den biograf, der lå mest ufremkommeligt. Med sin placering langt ude ad Silkeborgvej i Brabrand var den ikke let at besøge, når man var afhængig af offentlige transportmidler. Gennem det meste af min

barndom kunne jeg med længsel betragte de attraktive film, Vest spillede, og ærgre mig over, at jeg kun ville få dem at se, hvis et voksent menneske ville forestå transporten.

Det var alle årene et problem for Vest, at den lå på et sted, hvor ikke ret mange mennesker boede. Ikke for det – borgerne i Brabrand følte lige så meget for Vest, som vi andre følte for vores lokale biograf. Men for resten af byen lå Vest *meget* langt væk.

I foråret 1976 tilbød Vest en så attraktiv film, at jeg måtte til Brabrand. Med offentlige transportmidler var rejsen fra Risskov til Vest særdeles tidskrævende. Nærmeste busstoppested var beliggende et par kilometer fra biografen, og den afgik ikke mere end én gang i timen. Derfor måtte jeg begive mig hjemmefra ca. kl. 17 for at være fremme kl. 19, og skønt filmen var færdig ca. kl. 21, var jeg ikke hjemme før kl. 23. Mod slutningen af 1970erne indførte Århus Sporveje buslinje 16, der holdt lige ved Vest. Det nåede vi desværre kun at få glæde af i få år.

Trods besværlighederne med transport har jeg besøgt Vest en del gange i årenes løb. I begyndelsen af 1970erne havde Vest hver sommer en kavalkade af populære danske film med nye titler hver mandag, onsdag og fredag. Det gjorde Vest til et naturligt udflugtsmål, når familien en kedelig sommeraften ville i biografen.

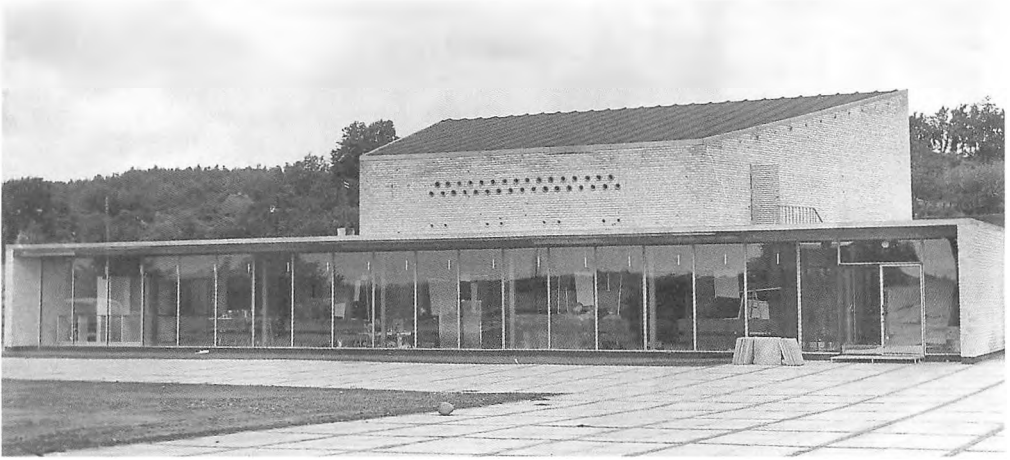
Efter min bedste opfattelse var Vest en fuldstændig vidunderlig biograf, måske byens bedste. Under alle omstændigheder var den både udvendigt og indvendigt byens smukkeste. Hver gang jeg besøgte den frem til

lukningen i 1983, blev jeg overrasket over, hvor pragtfuldt det var at se film netop der. Salen var smukt velproportioneret med et vældig stort lærred. Der var 387 pladser, hvad vi i begyndelsen af 1970erne betragtede som en lille biograf. Men da Palads i 1982 blev ombygget til tre sale, var Vest indtil sin død byens største.

Vest blev bygget 1957 af den daværende Brabrand-Årslev Kommune. Efter kommunesammenlægningen i 1970 var Århus indstillet på at overtage bevillingen, men der var i bevillingsloven den bestemmelse, at ingen – hverken enkeltpersoner eller institutioner – måtte drive mere end én biograf. Da Århus Kommune i forvejen havde bevillingen til Regina, måtte man afgive Vest.

I de efterfølgende år blev Vest drevet af skiftende privatpersoner, men i 1977 genovertog Århus Kommune ledelsen. Bevillingsloven var ophævet, så de juridiske forhindringer var ophørt. En række borgerlige politikere i byrådet var betænkelige og argumenterede for det uhensigtsmæssige i kommunal overtagelse af en urentabel forretning. Thorkild Simonsen, den senere borgmester, formand for Kommunernes Landsforening, indenrigsminister og daværende rådmand for magistratens fjerde afdeling, fremførte i byrådsalen: *Man må huske, at biografdrift ikke er almindelig drift.* Det vakte en del morskab. Thorkild Simonsen fik alligevel uden større besvær vedtaget overtagelsen. Kritikerne blev dog til dels imødekommet, idet Vest det meste af tiden de efterfølgende seks år blev bortforpagtet.

I 1983 afviklede kommunen al sin biografvirksomhed. I juni lukkede man Regi-

Det ikke helt færdigindrettede Vest i august 1957. Biografen blev bygget på et ret øde område, hvilket alle dage forblev den smukke biograf's folkelige problem. Foto i Lokalhistorisk Samling.

na, og med udgangen af juli ophørte Vest med offentlige filmforevisninger. Til trods for dette bekostede kommunen en mindre renovering af Vest, idet alle stolene blev skiftet ud med de langt nyere og bedre fra Regina. Jeg og de fleste andre kommunale skatteydere nåede aldrig at se *det nye* Vest, men jeg er blevet fortalt, at den smukke biograf blev endnu nydeligere.

Frem til 1987 blev Vest benyttet til lukkede forestillinger for primært børn og pensionister. Kommunen ville gerne sælge bygningen, men havde svært ved at finde købere. I 1987 flyttede et møbelfirma ind. I dag foregår der sociale arrangementer med blandt andet teaterprojekter.

Mine erindringer om Vest er på det nærmeste ubetinget positive, fordi det var et gennemført behageligt sted at få gode filmoplevelser. Ikke fordi repertoire var bemærkelsesværdigt. Det var nærmest profilløst,

og der forekom næsten ingen premierer. Min positive velvilje kan snyde min erindring, men jeg mener, der var færre pornofilm end i Park, Rio og Astra.

Det er trist at køre forbi Vest i dag, men det er på en anderledes måde. Når man i dag passerer de steder, hvor Kosmorama, Regina, Folketeatret, Park og Astra lå, ikke bare bedrøves man, men man ærgres. Man føler, at her ikke bare *burde* være en biograf – der *kunne* også være det. Når man kører forbi Vest, mener man selvfølgelig, at der burde ligge en biograf, men man har svært ved at overbevise sig selv om, at der også kunne. Vests problem var fra starten, at den lå placeret et håbløst sted, hvor der ikke var befolkningsgrundlag for en biograf.

ØST FOR PARADIS

Op gennem 1970'erne fik det alternative biografmiljø i København et ry langt uden for

landets grænser. Her var der en række engagerede biografmennesker og filmimportører, der for deres fattige sparepenge valgte at skabe anderledes biografier med anderledes film. Her skulle præsenteres film af nye og eksperimenterende instruktører – ofte fra lande, hvis filmproduktion det danske biografpublikum kun sjældent havde mulighed for at stifte bekendtskab med.

Det var en anderledes biografkultur, der ikke henvendte sig til et bredt publikum, men det lykkedes at skabe et frugtbart miljø, der desværre ikke er så meget tilbage af i dag. Som filmgal teenager i Århus virkede miljøet voldsomt fascinerende og eksotisk, men først og fremmest fjernt. Min største drøm var, at blot en enkelt af den slags biografier skulle opstå i Århus.

Vel havde vi Regina II, der viste de fleste af de film, de alternative importører bragte til Danmark. Men der kunne gå flere år mellem den københavnske og den århusianske premiere, og der var mildt sagt ikke noget miljø. Efterhånden erkendte man, at Århus var for lille en by til et frugtbart filmmiljø.

I november 1978 skete det alligevel. Uden megen festivitas eller PR åbnede Øst for Paradis med 115 pladser. Biografens navn udsprang af, at beliggenheden var Paradisgade i et af byens dengang mørkere kvarterer. Det var Håndværkerforeningens gamle selskabslokaler, hvor der allerede herskede en vis filmhistorisk ånd. Da Gøg og Gokke – Stan Laurel og Oliver Hardy – i 1947 var i Århus, besøgte de lokalerne, hvor de blandt andet bowlede. Det har Øst for Paradis med god grund opstillet en planche med billeder fra.

Åbningsfilmen var – *Øst for paradis*. Den gik mindre end én uge, før man skiftede program til Claude Chabrols *Rød som blod*. I det hele taget kendetegnede det biografens første tid, at den ikke viste nye film, men fandt gode repræmierer frem, der dog sjældent gik ret mange dage. Mit eget første besøg i Øst for Paradis var ved juletid til Costa-Gavras' *Tilståelsen*.

I de første tre måneder var der to premierer i Øst for Paradis. Den første var Stig Björkmans interessante svenske film, *Den hvide væg*, der havde haft premiere i København næsten to år tidligere. Den anden var *Alle eller ingen*, en dramadokumentarisk italiensk film af Marco Bellocchio. Først i februar 1979 var der en premiere af en vis vægt: Rainer Werner Fassbinders *Den desperate mand* med Dirk Bogarde – en af de få Fassbinder-film, der sigtede mod et internationalt marked. Filmen levede ikke op til forventningerne, og Øst for Paradis havde ikke meget glæde af den.

I det hele taget gik det første år trægt for Øst for Paradis. Man havde svært ved at overbevise leverandørerne om biografen som stedet, hvor de typiske *art-cinemafilmer* skulle lanceres. De fleste importører og københavnske *art-cinemaledere* følte ikke meget solidaritet med deres århusianske kollega. Hvis Feldballe i Regina II meddelte, at det da ikke var usandsynligt, at han ville lade deres film få premiere inden for de næste par år, ventede man.

Var der kun få premierer, havde Øst for Paradis til gengæld held med at gen lancere klassikere. Tidens besynderlige og vel nærmest ambivalente dyrkelse af Humphrey Bogart kom til rig udfoldelse i Øst for Para-

dis, der i de første år viste de fleste af Bogarts væsentlige film. Blandt andet gik *Sternwoodmysteriet* gennem flere måneder i foråret-sommeren 1979.

Frem til november 1979, hvor man et år efter starten åbnede sin sal nummer to, begrænsede biografens premierer ud over de nævnte titler sig til følgende: Roy Anderssons *Giliap*, Jan Troells *Bang*, Kenneth Ahls *Fidusen*, John Cassavetes' *Mordet på en kinesisk bookmaker* samt to film af Reinhard Hauff, *Franz Blums forråelse* og *Paule Pauländer*. Dertil kom en række mere eller mindre dokumentariske film med politisk sigte, blandt andet *Stilladsfilmen*, der set fra en arbejdersynsvinkel skildrede en kort forinden meget omtalt arbejdskonflikt blandt stilladsarbejdere, samt *Rød weekend*, der var Ib Makwarths reportage fra den såkaldte *Land og Folk*-festival.

Den film, der overraskende nok skulle vise sig at blive den mest interessante premiere for Øst for Paradis det første år, var *The Rocky Horror Picture Show*. I Danmark fik filmen en underlig skæbne. I foråret 1976 fik den uden megen interesse københavnsk premiere i Simon Spies-biografen Mercur, og ingen århusiansk biograf ønskede at spille den. I sommeren 1979 kom den med tre års forsinkelse op i Øst for Paradis, og selv om den måske ikke blev nogen kæmpesucces i første omgang, har biografen gennem årene genoptaget den i et omfang, så den næsten kan betegnes som en hoffilm.

I november 1979 åbnede Øst for Paradis sin anden sal. Begge sale var at finde på husets første etage, og sal B blev placeret i den anden ende af den lille forhal. Forhallen var

også en café, og lederne har gennem mange år gjort en stor indsats for at skabe hygge i lokaliteterne. Som en af de første biografer blev det også tilladt publikum at medbringe alle slags drikkevarer i salen. Det er vi en del irritable medpublikummer, der ikke er ubetinget begejstrede for. Da biografen tilmed sætter en ære i ikke at servere kaffe i tarvelige plastikkrus, er mange biografoplevelser blevet generet af porcelænsstøj.

Den nye sal var på 50 pladser, og selv om der heller ikke det næste års tid kom ret mange premierer, fik biografen efterhånden en position i byen. At Øst for Paradis i højere grad end Regina II blev stedet, hvor en bestemt type film kunne finde sit rette publikum, signalerede to premierer. Det var i efteråret 1980 med den franske film, *Molière* – Ariane Mnouchkine og hendes teatergruppe Theatre du Soleils store film om dramatikeren – og frem for alt i foråret 1981 med Fons Rademakers' store hollandske film, *Max Havelaar*.

De bedre tider for Øst for Paradis blev forstærket af, at Feldballe fra foråret 1981 i vid udstrækning lod Regina II blive en *Move Over*-biograf for Regina I. Han havde ikke længere Folketeatret til det formål. Selvsikkerheden fik en ekstra manifestation, da man i efteråret 1981 åbnede endnu to sale, således at det samlede antal biografer steg til fire. De to nye sale åbnedes i stueetagen – sal C på 68 pladser, sal D på 38.

De to mænd, der startede Øst for Paradis, var Uffe Sloth-Andersen og John Rosendorf. De drev biografen i et parløb frem til foråret 1982, hvor John Rosendorfs halvdel blev opkøbt af Ole Bjørn Christensen. Si-

den har Ole Bjørn Christensen og Uffe Sloth-Andersen udgjort en velfungerende ledelsesgruppe.

Da kommunen lukkede Regina i 1983, stod Øst for Paradis suverænt som biografen, der i Århus skulle varetage det *anderledes* repertoire. På det byrådsmøde, hvor lukningen af Regina blev vedtaget, fremførte SF-kulturrådmanden Thorkild Ibsen, at kommunen burde bevare Regina II for at sikre fortsat århusiansk visning af kunstnerisk eksperimenterende og non-kommercielle film. Byrådsflertallet fandt det unødvendigt, idet Øst for Paradis nu fandtes. Dertil svarede Thorkild Ibsen, at Øst for Paradis' fortsatte eksistens ikke var garanteret.

Det havde Thorkild Ibsen absolut ret i. Ole Bjørn Christensen og Uffe Sloth-Andersen har aldrig benægtet, at deres biograf har været gennem adskillige kriser. Omvendt har biografen efterhånden bevist en ikke ubetydelig levedygtighed, og midt i det hele har Øst for Paradis gennem årene udvidet sine aktiviteter, blandt andet til også at omfatte import og udlejning. I dag er Øst for Paradis et af de vigtigste selskaber, når det gælder import af anderledes og sjældne film.

Op gennem 1980erne var der flere og flere succeser, og det blev absolut den mest almindelige premierebiograf, når det drejede sig om ikke-danske og ikke-amerikanske film. Skulle man fremhæve et par titler, må det fra midten af 1980erne være Wim Wenders' *Paris, Texas*, fra slutningen af årtiet Marcel Pagnol-filmene, *Kilden i Provence* og *Manon og kilden*, og fra 1990erne Kieslowski-trilogien, *Blå*, *Hvid* og *Rød*.

Det helt store gennembrud som premie-

rebiograf kom i julen 1987, da Øst for Paradis deltes med Folketeatret om premieren på Bille Augusts storfilm, *Pelle Erobreren*. Vel så de fleste mennesker filmen i Folketeatret, men det blev også en meget stor succes for Øst for Paradis.

I 1990erne delte biografens repertoire sig stort set i to dele, premiererne og *Move Overs*. Som årene gik, konstaterede Øst for Paradis, at det ofte var *Move Over*-filmene, der var de største succeser. Selv om en typisk Øst for Paradis-film havde gået et par uger i en af de store biografer, behøvede den slet ikke være udspillet. Det bedste eksempel var *Cinema Paradiso – Mine aftener i paradisi* i 1990, der efter at være gået pænt i Folketeatret gik næsten et år og spillede mange penge ind i Øst for Paradis. Ved indgangen til det nye årtusinde viser Øst for Paradis færre *Move Overs*, men er til gengæld begyndt at dele premierer med de store biografer.

At gå i Øst for Paradis er en anderledes oplevelse end at gå i en hvilken som helst anden århusiansk biograf. Der hersker hygge mellem de gamle borde og stole i forhallerne både i stuen og på første sal. Stilen er langt fra den korrekte og strømlinede, man kender fra andre biografer, men det tiltaler givet det publikum, Øst for Paradis har som målgruppe.

Som helhed kan den indsats, Øst for Paradis har gjort for Århus, ikke overvurderes. Uffe Sloth-Andersen, John Rosendorf og Ole Bjørn Christensen har skabt en alternativ biografkultur, der ikke er på højde med 1970ernes københavnske, men som fint kan leve op til hovedstadens i dag.

At Øst for Paradis har ændret sig siden 1978, er både tydeligt og naturligt. Formulert positivt kan man sige, at biografen er blevet mere folkelig og mindre elitær. Er man mere negativ, vil man kritisere lederne for at være mere kommercielle og mindre kunstnerisk ambitiøse. Under alle omstændigheder har Øst for Paradis i dag en langt bredere målgruppe end i 1978, og der forekommer premierer af en vis kommerciel værdi. Lederne sørger dog med omhu for, at det generelle kvalitetsniveau forbliver på en højde, som deres personlige smag kan stå inde for.

Ind imellem morer det mig at tænke tilbage på et indslag fra et DR/TV-kulturmagasin i foråret 1982, hvor Øst for Paradis portrætteredes. Det var et interview med Uffe Sloth-Andersen og John Rosendorf, og optagelserne foregik i biografens café. Man tilstræbte en dagligdags stemning, og på et tidspunkt forlod Uffe interviewet, fordi han skulle skifte filmspoler. Undervejs blev de spurgt, hvorfor der ikke var reklamer før filmene. Hertil svarede en engageret John Rosendorf, at han hellere ville lukke sin biograf end vise reklamer. Han fandt reklamefilm vederstyggelige, og han kunne slet ikke forsvare en sammenblanding af film- og reklameforevisning. I dag er Øst for Paradis forlængst begyndt at vise reklamer.

For min egen filmklub, Århus Studenternes Filmklub, der indtil 1978 var det førende sted for byens filminteresserede, har Øst for Paradis naturligvis betydet ændrede arbejdsbetingelser. Heldigvis har Øst for Paradis og filmklubben aldrig haft behov for at konkurrere, da Øst for Paradis til syvende og sidst er en biograf for nye film,

mens filmklubben som det eneste sted varetager filmhistorien og bringer det moderne repertoire i sammenhæng med klassikerne.

Det er svært at forestille sig, at der ikke også skulle blive en plads til Øst for Paradis i byens fremtidige biografbillede. Med udsigten til den filmby, som kommunen ønsker at bygge på den gamle elværksgrund, arbejdes der intenst på, at Øst for Paradis inden for en overskuelig fremtid skal flytte derned. En spændende løsning, der også vil kunne forbedre biografernes forevisningsbetingelser. Det synes trods alt nødvendigt, da de nuværende lokaliteter er ved at være nedslidte.

Øst for Paradis udgør i dag sit eget forunderlige og helt suveræne univers i det århusianske kulturliv. Enestående, da biografen har en position, ingen for alvor har forsøgt at fratage den. Modsat København, hvor flere gode *kunstabiografer* løbende samarbejder og konkurrerer, er Øst for Paradis aldeles uantastet byens *art-cinema*.

Under alle omstændigheder udfylder Øst for Paradis en rolle, som er livsnødvendig for en by som Århus, der ofte bryster sig af at være en kulturby. Uden en biograf som Øst for Paradis ville byens selvrespekt og almindelige anerkendelse reduceres væsentligt.

AARHUS SCALA

På Aarhus Teater fandtes Aarhus Scala, hvad biografen retteligt hed indtil de sidste år, hvor den alene omtaltes som Scala. Strengt taget er biografen bevaret som teaterscene, men selv om der er betydelige arkitektoniske ligheder mellem Aarhus Scala og det mo-

derne Scala, forekom der alligevel fundamentale ændringer i begyndelsen af 1980'erne.

Aarhus Scala var en kæmpestor biograf på 813 pladser, der især kendetegnedes ved en voldsom stigning mellem rækkerne. Der var 27 rækker, og hvis man sad bagest i salen, skulle man helst ikke lide af højdeskræk. Der var i rummet taget betydelige hensyn til akustiske forhold, idet biografen også skulle fungere som koncertsal.

Modsat i dag lå scenen/lærredet i den sydøstlige ende af huset. Ligesom i dag trådte man ind i rummet fra Scala-foyeren gennem én af de to trapper, hvor man endte nogenlunde midt i salen. Skulle man sidde på en af de forreste rækker, gik man herefter ned ad trappen mod sydøst, mens man til de bageste rækker gik op mod nordvest. I dag er hele den nordvestlige del ikke tilgængelig for publikum, men benyttes af teatret til praktisk-administrative formål. Den sydøstlige del er ændret fundamentalt. Salen er naturligt nok mindre end halvt så stor, og scenen er flyttet til den modsatte ende, således at den ligger lige ved indgangstrapperne. Der er stadig en stor hældning mellem de tilbageværende tretten rækker, men hældningen går i den modsatte retning. Der er således et betydeligt rum under publikumspadserne, som teatret benytter til endnu en scene, Stiklingen.

Efter ombygningen fra Aarhus Scala til det nuværende teaterum benyttes husets antal kubikmeter mere intensivt, hvor den gamle biograf brugte rigtig meget plads på grund af de store afstande fra loftets øverste punkt til udgangsdøren mod Kannekegade på højre side af lærredet.

Aarhus Teater indviedes i 1900, og allerede i 1906 åbnedes en biograf i tilknytning her til. Det var Fotorama, der eksisterede indtil 1954. Den var kun på 187 pladser, og den lå, hvor teatret i dag har billet- og abonnementskontorer. Man kan på det grundlag se en lang og smal biograf for sig. Teatrets omfang var dengang væsentligt mindre end i dag. Det omfattede selve teaterrummet, der i dag kaldes Store Scene, omgivet af Fotorama på den ene side og en café på den anden.

Fotoramas grundlægger var filmfotografen Thomas S. Hermansen (1867-1930), en overordentlig driftig forretningsmand, der tilmed startede firmaet, A/S Fotorama. Selskabet drev i en periode omkring første verdenskrig alle byens biografteatre, men primært var han kendt som producent af en række korte film i alle genrer, der i perioden op til første verdenskrig blev skabt i Århus, og som er årsagen til, at man taler om tiden, *da Århus var Hollywood*.

Efter tonefilmens indførelse fik Fotorama en forholdsvis ubetydelig placering i byens biografbillede. Det beskedne antal pladser gjorde den ikke egnet til premierer. På grund af nedslidt inventar fremstod biografteatret de sidste år ret tarveligt. Fotorama rådede kun over én kinomaskine, og til hver forestilling var der derfor knyttet et antal pauser. 1950'ernes overgang fra det gamle normalformat til moderne widescreen blev dødsstødet, da det smalle rum ikke kunne rumme brede billeder.

I forbindelse med Aarhus Teaters første store ombygning i 1954 blev Fotorama nedlagt. Til gengæld udvidedes teatrets område mærkbart, idet det herefter udfyldte hele

På dette billede fra 1957 fremgår det tydeligt, hvor stor og anderledes en biografsal Aarhus Scala var. I indretningen og ombygningen havde man taget mest hensyn til koncertsalens behov. Det ændrede ikke ved, at Aarhus Scala trods den voldsomme hældning mellem rækkerne var en god biografsal. Foto i Lokalhistorisk Samling.

trekantsarealet mellem Skolegade, Kannikegade og torvet. I den anledning byggede man Scala.

Aarhus Scalas leder var Arthur Ilfeldt, en af byens kendteste og mest fremtrædende borgere. Han var en beundret og anerkendt landsretssagfører, som i mere end tyve år var formand for teatrets bestyrelse. Han bestyrede sideløbende Aarhus Scala indtil 1973, hvor han tiltrådte en post som formand for det af Kulturministeriet nedsatte teaterråd. Arthur Ilfeldt havde en klar idé om, hvordan Aarhus Scala skulle profileres.

Den kunne ikke drives efter almindelige merkantile principper, men var forpligtet af sin placering i samme bygning som Aarhus Teater. Aarhus Scala skulle styrke teatrets profil og køre et sobert repertoire på et kunstnerisk højt niveau.

Sådan husker jeg også Aarhus Scala fra starten af 1970'erne. Jeg kan ikke påstå, at biografens repertoire tiltrak mit barnesind ret meget, men det var heller ikke familien, biografen stræbte efter. Det var det voksne publikum på et vist dannelsesniveau, meget

gerne de universitetsstuderende. Aarhus Scala var med garanti den biograf, der kørte flest europæiske film – her kunne århusianerne i 1960erne opleve den nye bølge i fransk film med Francois Truffaut, Jean-Luc Godard, Eric Rohmer og Claude Chabrol, her præsenteredes de nye film af store italienske instruktører, og her fik Ingmar Bergmans film altid premiere.

Som barn oplevede jeg også Aarhus Scala som en lidt underlig biograf. Ofte var der ingen film om mandagen, fordi Aarhus Byorkester – det senere Århus Symfoniorkester – afholdt koncert. Tilmed tillod man sig den luksus at holde biografen lukket hvert år i hele juli måned. Biografen mente næppe, den mistede alverden ved det, men blandt århusianerne skabte det billedet af en mærkelig biograf. Det forekom besynderligt, når velbesøgte film – eksempelvis *Mig og Bogart* med Woody Allen i 1973 – blev taget af plakaten midt i succesen, blot fordi vi skrev 1. juli.

At det filminteresserede publikum i Århus skylder Arthur Ilfeldt og Aarhus Scala megen tak, er der ingen tvivl om. Vel var der dengang en vis kommerciel interesse i film af Bergman, Truffaut, Chabrol og Fellini, men Aarhus Scala viste også mange andre eksperimenterende og dårligt besøgte film. Sammenlagt leverede biografen et acceptabelt regnskab, og teatrets ledelse var tilfreds, men det kunne være blevet væsentligt større, hvis man havde tænkt mindre kunstnerisk og mere kommercielt.

Med Biografens opståen i 1971 fik Aarhus Scala konkurrence som byens kvalitetsbiograf. Og ved Henrik Bering Liisbergs tiltræden som teaterchef efter Edvin Tiem-

roth i 1973 besluttede han at ændre biografens profil. Vel ikke kun på grund af den ændrede konkurrencesituation, men også fordi Aarhus Scala simpelthen var for stor til et repertoire af den type. Arthur Ilfeldt var ikke længere leder, byorkestrets koncerter blev afviklet andetsteds, og i 1974 overtog Mogens Betzer den daglige administration af Scala, som den herefter slet og ret blev kaldt. Den store ændring skete efter sommerferien 1974, hvor biografens fysiske profil og logo forandredes fra det hidtidige enkle og pæne til et mere prangende og poppet. Repertoiret blev ændret radikalt, for nu skulle biografen fyldes for enhver pris, og den årlige sommerferie blev afskaffet.

Biografiagttagernes største chok forekom i september 1974, da Scala havde premiere på den nye danske folkekomedie efter en føljeton i Familie-Journalen, *Pigen og drømmeslottet*. Ganske vist havde Scala den foregående måned overrasket, men med en premiere på en dansk folkekomedie brød Mogens Betzer med alt, hvad det gamle Aarhus Scala stod for.

Mogens Betzer havde en del succeser, ikke mindst da Scala i 1977 lagde hus til årets James Bond-premiere, *Spionen der elskede mig*. I 1979 beskyldte konkurrenterne Mogens Betzer for at misbruge skatteyderpenge i illoyal konkurrence. Den konkrete anledning var efterårspremieren på Edward Flemings *Rend mig i traditionerne*, som forventedes at blive og blev en stor kommerciel succes. Biograferne kappedes om premieren, og udlejeren tillod sig det usædvanlige at forlange 100.000 kroner i forskud. Det blev vredt afvist af alle andre end Mogens

Betzer. Kritikerne rasede, da Mogens Betzer således opnåede en konkurrencefordel uden at løbe en personlig risiko. Det var Aarhus Teaters – og dermed Århus Amts – penge, han risikerede.

I 1981 startede teatret endnu en omfattende ombygning, der blandt andet betød den førnævnte radikale ændring af Scala- rummet. I de løbende skrivelser om planerne for det kommende teaterhus blev det nævnt, at der sandsynligvis ville blive plads til en lille eller to små biografteatre. Det var imidlertid opgivet, da det nye Scala blev taget i brug året efter.

På mange måder er det synd, at der ikke længere er knyttet en biograf til Aarhus Teater. Der var noget smukt i dette samvirke mellem kunstarterne. Alt andet lige forudsætter det en bevidst repertoirepolitik – ikke nødvendigvis så konsekvent som den, Arthur Ilfeldt praktiserede, men det bør overvejende være film af en vis standard. Med al respekt for Mogens Betzer og den biografkultur, han og hans familie repræsenterede, hørte den ikke hjemme i Scala.

Aarhus Teater skaber hvert år ca. tre forestillinger specielt for Scala-scenen, og på Stiklingen skabes der også en række produktioner. Således er det ikke med stort vemod, man betragter det gamle Scala. Der hersker stadig kultur og kreativitet inden for den gamle biografteatrets rammer.

ÅRHUS STUDENTERNES FILMKLUB

Jeg vil givet blive bebrejdet, at jeg overhovedet regner min egen filmklub med i en

fremstilling om biografteatre i Århus. Men når jeg skriver om steder i Århus, hvor man siden 1970'erne har kunnet få store filmoplevelser, er det umuligt at komme uden om filmklubben.

Filmklubben startede i 1953 og holdt de første femten år til på Fysisk Institut, Aarhus Universitet, under ret primitive forhold. Blandt andet var der – som i det gamle Fotorama – kun én kinomaskine, hvorfor der til enhver filmforevisning var knyttet adskillige pauser. I 1968 lykkedes det filmklubben at overbevise bestyreren på Matematisk Institut om, at der i instituttets nye bygning ved Ny Munkegade skulle knyttes et operatørrum og et filmværksted til det største auditorium. Således flyttede filmklubben samme år over til de nuværende lokaliteter på Matematisk Institut. I dag hedder det Institut for Matematiske Fag. Det er et stort auditorium med ca. 300 pladser, der ikke fra starten var tiltænkt som filmforevisningssted, men det har fungeret. Bestyreren for Matematisk Institut i 1968 var den navnkundige Professor Svend Bundgaard (1912-1984), der også i en kort periode var universitetets rektor. En hædersmand, som filmklubben står i dyb gæld til.

En særlig dimension i filmklubbens virke opstod i 1973, da Det Danske Filmmuseum – under ledelse af den både fremragende og visionære museumsdirektør, Ib Monty – ønskede at starte filmforevisninger i Århus og valgte at benytte filmklubben som forevisningssted. Siden har Filmmuseet – der i dag hedder Det Danske Filminstitut, Museum og Cinematek – hvert år præsenteret en stor del af klubbens forevisninger, hvilket har givet store mulighe-

der for bredde i stedets samlede filmudbud. Som biografbetingelserne er i vore dage, hvor repræmierebegrebet stort set er op-hørt, er filmklubben det eneste sted, hvor den filmhistorisk interesserede kan få sine behov dækket.

Jeg har været medlem af filmklubben siden 1975. De første år var strengt taget ulovlige, da den eneste medlemskabsbetingelse er en alder på mindst seksten år. I 1980 blev jeg medlem af klubbens repræsentantskab, og jeg har siden 1981 siddet i bestyrelsen, i flere perioder som formand. Igennem årene har jeg overværet ca. 1200 filmforevisninger i klubben.

Når man har siddet i bestyrelsen i næsten 25 år, har man oplevet mange komme og gå. Ofte er det med bedrøvelse, man har taget afsked, når folk er rejst videre. Én person, jeg næppe kommer til at tage afsked med, så længe filmklubben eksisterer, er Niels Peder Weisberg. Weisberg har siddet i bestyrelsen siden 1966, og han har i alle årene været filmklubbens mest centrale og kompetente person i repertoirespørgsmål. Efter så mange år i bestyrelsen er han stadig i stand til at udvise en mageløs entusiasme, når repertoiret lægges. Der findes ikke én manipulationsmetode, han ikke har benyttet – og oftest med held.

Har filmklubben overhovedet en fremtid i det kommende mediasamfund? Det er svært at svare på. Vi kommer næppe at genopleve aftener som i 1970'erne og begyndelsen af 1980'erne, hvor vi med næsten 5000 medlemmer oplevede besøgstal på 400 mennesker to gange pr. aften, og hvor folk sad på mellem- og ydergangene, i vindues-

karmene eller stod op bagest i salen. Det var vist heller ikke i overensstemmelse med brandregulativerne. Men der bør være et sted, hvor der er mulighed for at knytte en sammenhæng mellem den moderne filmkunst og den historiske. Det vil være meget ulykkeligt, hvis man en dag kun får mulighed for at se ældre film under TV-forhold.

Ikke desto mindre er fremtiden usikker. Det Danske Filminstitut har ønsket at standse samarbejdet, men indtil videre fortsætter det. I hvert fald indtil instituttet eventuelt starter deres egne forevisninger i et nyoprettet cinematek i den nye filmby, som kommunen ønsker at oprette på den gamle elværksgrund. Om det bliver i samarbejde med filmklubben, vides ikke.

... og så kom CineCity!

I oktober 1996 åbnede CineCity i Århus-hallen, hvor Biografen var lukket et halvt år tidligere. Jeg ser mig ikke i stand til at gøre ret mange overvejelser over en så ny biograf – derfor vil jeg begrænse mig til nogle betragtninger over, hvorledes den nye biograf på sin egen måde kom til at markere afslutningen på den biografkultur, der herskede i Århus i årene efter bevillingslovens ophævelse i 1972 og den deraf følgende kommercialisering af branchen.

Efter 1972 var det ikke længere en række udvalgte og privilegerede enkeltpersoner, der fredeligt og uantastet kunne passe deres egen biograf. Nu konkurrerede man! Nogle døde i kampen, andre vandt stort. Men i alle tilfælde var det århusianere, der med omsorg kæmpede for deres biograf – og i de fleste tilfælde har man kunnet skue en vis

kærlighedsrelation mellem ejermanden og hans biograf. Også i de situationer, hvor det var en direktør ansat af Århus Kommune, Danmarks Lærerforening, Fællesorganisationen i Århus, etc.

Alt dette betød, at der i 1986 kun var tre biografere tilbage, hvor Øst for Paradis var den ene. De to kapitalstærke biografmænd var Mogens Steen Kruse og Kim Pedersen, der i såvel de foregående som de efterfølgende år konkurrerede på livet løs. Ingen kunne være i tvivl om, at de så hinanden som modstandere. De bekæmpede hinanden professionelt, ikke altid lige venligt, og de glædede sig over såvel egen succes som konkurrentens fiasko.

I midten af 1990erne ændrede billedet sig. Nordisk Film havde i årevis drevet succesrig biografvirksomhed i København, men var nu begyndt at opkøbe og starte biograf i provinsen. Århus måtte som landets næststørste by og som en god biografby i almindelighed have Nordisk Films interesse.

Det har naturligvis bekymret Mogens Steen Kruse og Kim Pedersen, der stod med hver deres biograf, der ikke var specielt rustede til fremtiden. Skulle Nordisk Film holdes ude, måtte man skabe et stærkt biografmiljø, der ville gøre enhver konkurrence umulig. Derfor chokerede Kruse og Pedersen os alle, da de pr. 1. januar 1995 fusionerede. Biografen, Folketeatret og Palads skulle drives i fællesskab af et nyoprettet selskab kaldet Biografkompagniet. Det skulle være slut med at svække hinanden i frugtesløs konkurrence – nu skulle man sammen bekæmpe fælles fjender og i øvrigt skabe den bedst mulige forretning.

Biografkompagniets første store opgave

bestod i at skabe en ny og topmoderne biograf. Den åbnede som nævnt i oktober 1996 og blev lanceret som den første nordiske THX-biograf – opkaldt efter det avancerede lydsystem. CineCity var fra starten en indiskutabel succes. Århusianerne elskede den, og de fem sale bragte filmforevisningerne på et hidtil ukendt teknisk niveau. Fremragende lyd kombineret med store lærreder selv i de mindre sale. Og ejernes respekt for historien kom til udtryk ved, at hver enkelt sal blev opkaldt efter en af byens nedlagte biografere. Det var Regina, Biografen, Kosmorama, Park og Fotoorama – i parentes kan nævnes, at undertegnede fik den store ære at give hver biograf en kort omtale, der blev ophængt på en planche foran hver sal. Ved udvidelsen i 1999 blev de fire nye sale navngivet efter Kino i Viby, Astra, Rio og Vest.

Således syntes den århusianske biograf-fremtid at stå klart. Kruse og Pedersen havde markeret deres rige mål af talent, visioner og økonomi. Vi behøvede ikke frygte, at det århusianske biografmiljø upersonligt skulle styres fra en anden geografisk lokalitet. Der arbejdedes med udvidelsesplaner – først og fremmest skulle CineCity udvides med de førnævnte fire sale, og Folketeatret skulle som byens kæmpebiograf bringes tilbage til sit oprindelige udseende. Provinsens svar på den københavnske Imperial.

Det var derfor en bombe, da Mogens Steen Kruse og Kim Pedersen den 1. november 1999 meddelte salget af hele Biografkompagniet til Nordisk Film. Man har næppe før hørt om biografere, der afhænder hele butikken halvanden måned før afslutnin-

gen på en omfattende udvidelse. Kruse og Pedersen begrundede salget med den pris, Nordisk Film tilbød.

Tidspunktet var sandsynligvis også en del af forklaringen. Den tyske biografkoncern CinemaxX havde barslet planer for forskellige biografprojekter i Danmark. Der var således ingen tvivl om, at konkurrenceniveauet stod foran en radikal forøgelse. I 2000 åbnedes de første CinemaxX-biografer i København og Odense. De første erfaringer var blandede – i København var Nordisk-biograferne klare vindere i konkurrencen, og i Odense lukkede den ene af CinemaxX-biograferne kort efter åbningen.

I Århus ville CinemaxX åbne i det nye Bruuns Galleri i efteråret 2003. Den folkelige modstand mod projektet var stort, men kommunalpolitikerne fastholdt beslutningen. Erfaringerne i København og især i Odense gjorde, at CinemaxX-koncernen gerne ville ud, men en uopsigelig kontrakt fastholdt byggeriet. I modsat fald skulle CinemaxX i årevis betale husleje for ikke-eksisterende biografer.

I efteråret 2003 åbnede CinemaxX Århus, og i sammenligning med de andre CinemaxX-biografer er de otte sale blevet en succes. Århus har aldrig haft flere biografsale end i dag, men det betyder ikke et større filmudbud. I modsætning til 1980ernes bipolære system, hvor en film *enten* fik premiere hos Kim Pedersen eller hos Mogens Steen Kruse, får de større film i dag premie-

re i både CineCity og CinemaxX, skønt afstanden imellem dem er mindre end to minutter.

Århus har aldrig tidligere haft biografer, der som CineCity og CinemaxX har forevist film under så perfekte tekniske forhold. Spørgsmålet er, om biograferne har den *biograf-sjæl*, jeg mente at møde i 1970ernes langt mindre avancerede biografer. Det, der skaber biograf-sjælen, må være den mere eller mindre direkte kontakt mellem biografmanden og hans publikum.

Kan CineCity og CinemaxX skabe en sådan sjæl, når biografen i de fleste forhold vil blive styret fra København? Det er svært at svare på. Men jeg oplever det som et dårligt tegn, at CineCity den 14. september 2001 ændrede sit navn til BioCity og dermed fik navnelighed med Nordisk Films andre biografer rundt om i landet. Navnet skulle være kundernes garanti for høj kvalitet. Ikke helt logisk, da ikke alle BioCity-biografer er specielt fremragende. Blandt andet er BioCity-biograferne i Høje Taastrup af yderst svingende kvalitet.

At vi i dag står med en biografkultur, der er meget fjernt fra tidligere tiders, er evident. Den nye har sandsynligvis kvaliteter, som unge generationer vil værdsætte, ligesom vi andre værdsatte 1970ernes. Jeg har dog svært ved at forestille mig, at man kan elske CinemaxX og BioCity på samme måde, som jeg tilbød Park, Folketeatret og Regina.

Teaterforeningen i Aarhus

Af Elsebeth Aasted Schanz

Indledning

Med oprettelsen af teaterforeningen Det forenede dramatiske Selskab i år 1800 markerede byens borgerskab i Århus klart deres interesse for og aktive støtte til teatrets verden. Entusiasmen var stor, skønt forholdene var små og ydmyge med en interimistisk teatersal indrettet på loftet af det nuværende Løveapotek på Store Torv. Efter 14 år under trange økonomiske forhold smeltede selskabet sammen med foreningen Kronprinsens Klub og blev til teaterselskabet Polyhymnia. Af dette selskab voksede en teaterbygning frem, bygget til det specifikke formål at huse og opføre teaterforestillinger. Århus kunne således indvie sit første rigtige teater i Kannikegade den 17. januar 1816. Scenen fik med tiden tilnavnet ”Svedekassen”, som en lidet flatterende hentydning til teatersalens beklumrede luft og beskedne fysiske forhold. Der krævedes atter en fornyelse, og den kom til slut i form af indvielsen af det nuværende Århus Teater i 1900.

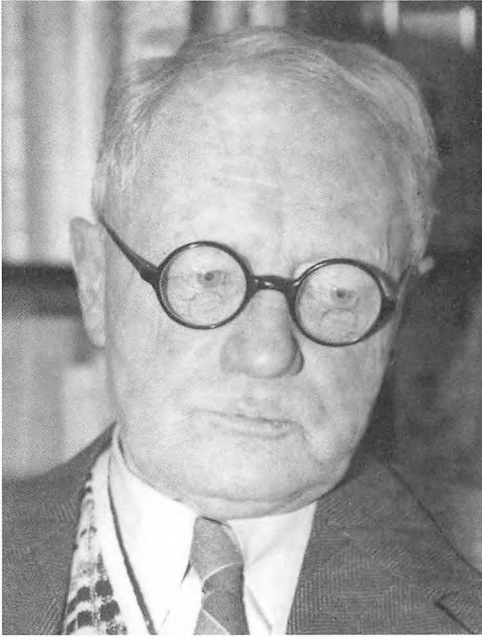
Teaterforeningen oprettes

Borgerskabet sluttede fortsat op om byens teaterliv og viste på ny deres aktive støtte i grundlæggelsen af endnu en forening. Den

blev oprettet den 19. februar 1918, og §1 af foreningens ni paragraffer fortæller:

Foreningens Navn er Teaterforeningen i Aarhus, dens Hjemsted Aarhus, dens Formaal ved Engagering af fremmede Skuespillere at skaffe opført paa Aarhus Teater særlig værdifulde dramatiske Arbejder, som Aarhus Teater i den paaagældende Sæson ikke indbefatter i sin Spilleplan.

Bag initiativet stod otte af byens driftige borgere, alle mænd med en markant position i lokalsamfundet. Det var dr.phil. og bibliotekar E.Fog, byfoged August Goll, adjunkt og teaterkritiker ved Jyllands Posten Sven Gundel, redaktør K.Hansen, grosserer Christian Kampmann, læge C.A.Køster, adjunkt O.A.H.Smith og overretssagfører Frank Wilde. Foreningen konstituerede sig med Goll på formandsposten og Gundel som næstformand. Straks efter foreningens oprettelse blev der den 5. marts udsendt en opfordring til byens borgere om at støtte foreningen ved at tegne et medlemskab. Enhver mand eller kvinde, der boede i Århus eller omegnen, kunne blive medlem. Der ville ikke blive opkrævet noget årligt kontingent, men derimod en garantium på 20 kroner per medlem ved indmeldelsen. Pengene gik til foreningens drifts-

Jyllands Postens teateranmelder, lektor ved Marselisborg Gymnasium Sven Oskar Bering Gundel (1873-1957) fik stor betydning for Teaterforeningen i Aarhus som en af de førende kræfter bag foreningens oprettelse. Fra 1921 var han dens mangeårige formand. Foto i Lokalthistorisk Samling.

fond til dækning af et eventuelt underskud. Ellers forventedes foreningens virke at kunne løbe rundt og balancere økonomisk i sig selv takket være publikums ihærdige teaterbesøg og de deraf følgende billetindtægter. Teaterforeningens formål forklares indledningsvis i hvervebrevet på følgende måde:

Med det formaal at drage god dramatisk Kunst til Aarhus paa anden Maade og i større Omfang, end det kan ske gennem Byens Teater, er vi undertegnede sammentraadt i en Komite og har under ovenstaaende Navn dannet en Forening, i hvilken vi herved opfordrer Dem til at indtræde som Medlem. Vi tænker os gen-

nem Foreningen at rette Henvendelse til de københavnske Teatre, specielt det kongelige Theater samt eventuelt fremragende norske og svenske Teaterselskaber, med Anmodning om, naar Lejlighed gives, at opføre særlig fortrinlige Forestillinger i Aarhus i samme Skikkelse og med samme Rollebesætning som i København, saaledes at Foreningen garanterer Forestillingen økonomisk samt Lejen til Aarhus Theater, hvor Forestillingerne skal opføres, og med hvem et nøje Samarbejde vil finde sted.

Formålet var med andre ord helt klart at højne det kunstneriske stade på Århus Teater, såvel hvad angik repertoiret som skuespillerstaben. Samtidig var det hensigten at lægge sig tæt op ad de københavnske teatres repertoire ikke mindst med Det kongelige Teater som forbillede. De gæstespil foreningen arrangerede skulle opfattes som et supplement til Århus Teaters eget repertoire. Teatret var da også udadtil positivt indstillet i forhold til et fremtidigt samarbejde, skønt der i realiteten var tale om en indirekte kritik af teatrets virke og kunstneriske niveau.

De første års aktiviteter

Den første forestilling, der blev opført på Århus Teater takket være Teaterforeningens arbejde, var Det kongelige Teaters opsætning af Henrik Ibsens skuespil "Gengangere". Det var store navne, der trådte frem i rollerne på scenen. Betty Hennings spillede fru Alving, Peter Jerndorff optrådte som pastor Manders, Robert Schyberg varetog Osvalds parti og Henrik Malberg fremførte rollen som Engstrand. Opførelsen fandt al-

lerede sted den 16. marts 1918. Det var gået stærkt med at realisere de visionære teaterplaner. Forestillingen trak fulde huse og gav et pænt overskud på 262 kroner og 75 øre. Næste forestilling den 4. maj 1918 blev Sophus Michaëlis "Lægen", som også formåede at trække et omfattende publikum i teatret og førte ligeledes et overskud med sig, som kunne puttes i foreningens driftsfond.

Teaterforeningen i Aarhus kom således godt fra start. De første knapt 10 år forløb nogenlunde stabile og i overensstemmelse med det fastsatte formål. Men nogen nem opgave var det nu ikke at få Teaterforeningens virke til at hænge sammen. De økonomisk trange tider fra midten af 1920'erne ramte Teaterforeningen i Aarhus hårdt. Det var svært at holde hjulene i gang. Forhandlingerne med skuespillerne om løn og kontrakter krævede diplomatiske evner og snilde samtidig med, at det var en frygtelig dyr løsning. Når foreningen ønskede en bestemt forestilling opført på Århus Teater, var fremgangsmåden nemlig den omstændelige, at hver enkelt skuespiller i det pågældende stykke skulle kontaktes, hvorefter en individuel kontrakt med det centrale spørgsmål om honoraret, skulle forhandles på plads. Først når alle disse aftaler var bragt til ende, kom der en henvendelse til Det kongelige Teater om venligst at udlåne den pågældende forestilling.

Det var derfor en både tidskrævende og meget bekostelig affære at få en forestilling i hus. Tilrettelæggelsen bød samtidig på et ofte vanskeligt puslespil med at indpasse gæstespillene fra Det kongelige Teater i forhold til både nationalscenens eget repertoire og Århus Teaters program.

Økonomiske problemer og nyordning 1926-35

I 1926 måtte Teaterforeningen da også kaste håndklædet i ringen. En regnskabsoversigt viser, at teatret i perioden fra 1918 til 1926 havde haft samlede indtægter for 4.229,98 kroner, mens udgifterne beløb sig til samlet 13.446,45 kroner for samme periode. Altså et betydeligt driftsunderskud på 9.216,47 kroner. Foreningen kunne ikke få økonomien til at hænge sammen på det foreliggende grundlag. Udgifterne var så store, at de tilsvarende høje billetpriser skræmte publikum væk.

Et brev blev den 8. september 1926 afsendt til Undervisningsministeriet, under hvis auspicer teatrene på den tid sorterede. Gundel forklarede, at foreningen var nødt til at opgive sit virke, med mindre der kunne ske en ændring i forhandlingsgangen med Det kongelige Teater. Det blev foreslået, at foreningen forhandlede direkte med teatrets direktør om at købe en hel forestilling til en fast pris, og de mellemregninger, der ellers måtte være, skulle Det kongelige Teater tage sig af.

Nationalscenens direktør svarede, "at eventuelle Gæstespil i Aarhus maa lægges om paa en anden Basis og maa indgaa som et Led i de Bestræbelser, Teatret selv udfolder for at delagtiggøre Provinsen i Teatrets Arbejde". Teaterdirektør Norrie mente, at gæstespillene burde aftales Aarhus Teater og Det kongelige Teater imellem. Ønskede Teaterforeningen at stå som arrangør af gæstespillene, måtte de fortsat forhandle direkte med de involverede kunstnere.

I Teaterforeningens beretning fra 25. ju-

ni 1927 hedder det således: "Vi er derefter henviste til som hidtil gennem Skuespiller-nes Tillidsmand at kontrahere med hver enkelt af de optrædende om Honorar og herefter, naar Tilbudet forekommer for-svarligt, at søge Det kgl. Theaters Direktørs Sanktion". Der blev udtrykt begrundet håb om, at honorarkravene nu ville blive mindre og mere rimelige, idet både Det kongelige Teaters direktør og skuespillerne havde tilsagt Teaterforeningen deres fulde støtte.

I et lidt kryptisk notat dateret december 1954 i Teaterforeningens forhandlingspro-tokol fortæller den på den tid fungerende formand for bestyrelsen Sven Gundel kort: "Ved sæsonen 27/28 ophørte man med regel-mæssige tilførelser til protokollen. Grun-den hertil nu (december 1954) glemt. Kun papirer med beretninger m.m. er bevaret – se vedlagte samling (med 8 numre). Af indholdet kan fremdrages opløsningen af sam-arbejdet med Det kongelige Teater (no.7) og oprettelsen af "æresprisen" (no.8)". De omtalte papirer er tilsyneladende gået tabt. De befinder sig ikke længere i Teaterfor-eningens arkiv. Men som det fremgår, var foreningen i krise og havde allerede i 1928 delvis skiftet fokus i sit virke ved at indstifte en skuespillerpris.

På trods af alle vanskelighederne opgav foreningen nu ikke så let. Tværtimod fort-satte kampen om at få gæstespil bragt til År-hus på økonomisk rimelige vilkår, og det lykkedes. Avisen København bekendtgør med store bogstaver den 22. december 1927, at "Gæsteoptræden fra Nationalsce-nen er efterhaanden indskrænket til 2-3 Fo-restillinger i Aarhus til dyre Priser, men Gæstespillene maa udvides – Sagen rejses i

Rigsdagen". I artiklen hedder det, at for-eningen nu køber en forestilling "en bloc" til et samlet beløb af mellem 1600 og 1800 kroner. Det giver en høj billetpris, som lig-ger på niveau med nationalscenens priser, men over, hvad man normalt betaler for en billet på Århus Teater.

Ved en ihærdig indsats lykkedes det i 1931 Teaterforeningen med Rigsdagens mellemkomst at få stadfæstet ordningen, ef-ter hvilken gæstespillene fra Det kongelige Teater alle var takseret til en fast og ikke for højt sat pris. Hermed var foreningen slup-pet for den individuelle og bekostelige kon-traktforhandling med skuespillerne. Ord-ningen kom dog kun til at gælde i få år. I 1935 fremkom nemlig en ny lov, som på-lagde Det kongelige Teater at foretage 50 turnéforestillinger om året rundt om i det danske land. Med ét slag var Teaterforenin-gens virke således nærmest overflødiggjort.

Foreningens forestillinger

Teaterforeningen fik i perioden fra forenin-gens oprettelse i 1918 frem til 1934 alt i alt iværksat 45 forskellige arrangementer. Ho-vedparten fandt sted i årene fra 1918 til 1926 med i alt 30 forestillinger, mens de resterende 15 blev afviklet mellem 1926 og 1935. De i gennemsnit knapt tre forestillinger om året belyser, hvilken ihærdighed og energi Teaterforeningen har lagt for dagen på trods af alle vanskelighederne. Ambitions-niveauet var højt ikke blot med hensyn til kvantiteten, men nok så meget i forhold til kvaliteten af de enkelte opførelser. De fleste forestillinger spillede kun en enkelt aften, mens nogle få spillede over to aftener.

Den unge Gustav Albeck arbejder ved sit skrivebord. Albeck (1906-95), der 1943-76 var ansat ved Århus Universitet, fra 1958 som professor i nordisk litteratur, blev medlem af Teaterforeningens bestyrelse 1949, og det var udelukkende takket være hans store ihærdighed, at foreningen blev holdt i live så længe, som tilfældet var. Foto af Aage Fredslund Andersen i Lokalhistorisk Samling.

Det kongelige Teater tegnede sig for langt størsteparten af gæstespillene med 32 skuespil. Andre forestillinger kom fra de københavnske privatteatre Dagmar Teatret og Allé Scenen med stykkerne "Umenneskelig Jord" den 15. december 1923 kort efter fulgt af "Philosophus udi egen Indbildning" den 18. december 1923 og endelig "Dødedansen", som dog fandt sted i Haandværkerforeningens lokaler, da Århus Teater var optaget.

Nogle udenlandske gæstespil blev det også til både fra det visionære og nyskaben-

de Max Reinhardt Teater i Berlin med forestillingerne "Er ist an allem Schuld" og "Grosse Scene" opført den 14. december 1920 og fra Théâtre Français i Paris med "Les affaires sont les affaires" den 2. april 1921. Også fra Norge kom et enkelt gæstespil med forestillingen "Gluntarne" den 1. marts 1919. Teaterforeningen formåede således at præsentere en smagsprøve på de nyeste europæiske strømninger inden for teatrets verden.

Skuespil i form af klassiske stykker såvel som nyere dansk og udenlandsk dramatik

var ryggraden i de forestillinger, Teaterforeningen fik bragt til Århus. Et par enkelte balletoptrin blev det dog også til, og det samme gjorde sig gældende med hensyn til opera. Her lykkedes det dog kun at komme igennem med 6 forestillinger i løbet af Teaterforeningens virke. Udslagsgivende i denne udvikling var stiftelsen af Aarhus philharmoniske Selskab i 1919, ved hvilken lejlighed selskabets formand prosekter Frederik Gregersen trådte ind i Teaterselskabets bestyrelse. Allerede 22. november 1919 blev Puccinis opera "La Bohème" således opført til det nystiftede philharmoniske orkestres akkompagnement. Skønt operaforestillingerne var få og spredte, fik de alligevel betydning som forløbere for det arbejde, der i 1947 skulle føre til oprettelsen af Den Jyske Opera.

Fra forestillinger til skuespilpriser – og dvale

Foreningen blev dog ikke nedlagt, selv om arrangementer af forestillinger ophørte efter 1935. Den fortsatte med at eksistere, opretholdt i kraft af den oparbejdede driftsfond. Foreningens kapital krævede fortsat tilstedeværelsen af en bestyrelse, som forvaltede de økonomisk midler.

Hvert år blev der således trofast afholdt et bestyrelsesmøde efterfulgt af en generalforsamling, hvor der dog aldrig var nogen af de menige medlemmer af foreningen, som viste sig. I stedet henfaldt bestyrelsen – ifølge det senere bestyrelsesmedlem Gustav Albecks beretning – til rørstrømske minder om foreningens storhedstid og glørværdige fortid.

Efter at Teaterforeningen havde ligget i dvale i en årrække, vedtog bestyrelsen den 23. oktober 1941 et tiltag, som skulle puste fornyet liv i foreningen. Det blev besluttet, at de renter, som den bevarede driftsfond kastede af sig, skulle bruges til et skuespillerlegat, som primært skulle tilgodese skuespillere ved Århus Teater. Egentlig var der jo tale om en fornyelse eller fortsættelse af den ærespris, som allerede var blevet vedtaget tilbage i 1928. Det fremgår imidlertid ikke af kilderne, om dette første legat nu også virkelig blev til noget, eller om det blot blev ved den gode idé. Meget tyder på, at det aldrig realiseredes. I alt fald fremgår udgiften ikke af Teaterforeningens regnskabsbog.

Skuespillerlegatet fra 1941 blev til gengæld ført ud i livet, og allerede året efter beslutningen modtog skuespiller W.Knoblauch rentepengene på 329,26 kroner. I 40 år fastholdt de vekslende bestyrelser legatuddelingen, og især Gustav Albeck kom i denne periode til at præge teaterforeningens arbejde. Glædesstrålende fortæller han i en avisartikel bragt i Jyllands Posten 24. februar 1968 om, hvordan han i 1949 var blevet kontaktet af den daværende formand Sven Gundel med en opfordring til at træde ind i bestyrelsen. Glæden blev ikke mindre ved, at Albecks far tidligere havde siddet i samme bestyrelse og fortsat blev mindet af de ældre medlemmer.

Med store kærlighed til teatrets verden og til Århus Teaterforenings virke, som Albeck nærede en ganske udpræget veneration for, forsvarede han med ihærdighed uophørligt bevarelsen og videreførelsen af foreningens arbejde. Det var i høj grad hans

vilje, der holdt foreningen i live. Helt tilbage fra sin tidligste barndom og ungdom kunne Albeck mindes nogle af de teaterforestillinger, foreningen fik bragt til Århus. Han havde så at sige på sin egen krop oplevet den betydning, foreningen fik for teaterlivet i byen.

I perioden fra 1983 til 1997 lå Århus Teaterforening fuldstændig i dvale. Der blev afholdt enkelte bestyrelsesmøder, hvor foreningens fremtid og eventuelle fortsatte virke diskuteredes, men der førtes ikke referat eller protokol fra disse møder. Kun få, spredte notater vidner om, at det endnu rykkede sporadisk i den aldrende forening.

Foreningens genoplivelse og ophør

Den 13. januar 1997 konstituerede Århus Teaterforening sig imidlertid med en ny bestyrelse bestående af Birgitte Kjær som sekretær, Carl August Bernhard som kasserer og Elsebeth Aasted på posten som formand. Allerede ved dette første møde besluttede den nye bestyrelse at arbejde hen mod en endelig nedlæggelse af foreningen. Det stod klart, at foreningen havde overlevet sig selv i forhold til sit oprindelige sigte og ligeså klart var det, at den de sidste mange år havde ført en spøgelsesagtig tilværelse. En forening uden formål eller med et forældet ditto står nu engang på meget vaklende ben.

Det første tiltag blev således at genoplive foreningens sekundære formål med uddelelse af legater, således at der én gang om året skulle uddeles et rejselegat på 5000 kroner til en skuespiller ved Århus Teater. På denne måde ville foreningens formue gradvist blive minimeret for til sidst helt at

forsvinde, og dermed kunne foreningen nedlægges. At pengene kom Århus Teaters kunstnere til gode var helt i tråd med det tidligere nære samarbejde og den tilknytning, der oprindeligt havde været mellem de to institutioner.

Det ganske særlige ved rejselegaterne var, at Århus Teaters kunstnere skulle udpege legatmodtageren af deres egen midte. Kriteriet lød, at der skulle være tale om "en skuespiller, der ved sit eksempel medvirker til at øge andre kollegers forståelse for og kærlighed til teatrets verden". For legatmodtageren gav det naturligvis prisen en ekstra stor værdi, at han eller hun netop blev udpeget af sine kolleger. Fremgangsmåden betonedede i høj grad vigtigheden af den gode ensembleskuespillers indsats, som gennem mange år har været Århus Teaters særlige styrke. På scenen står de optrædende sammen om at skabe forestillingen. Her dannes ikke skel mellem den fremtrædende skuespiller, der markerer sig som forestillingens stjerne, og den store hob af optrædende som staffage bag ham.

Lidt morsomt er det derfor, at Teaterforeningen i sit oprindelige virke i kontrast hertil netop arbejdede for og også opnåede at bringe skuespillere med stjernestatus fra Det kongelige Teater til Århus Teater. I dette skisma lå der nok dybere set et uudtalt noget ambivalent forhold mellem Århus Teaterforening og Århus Teater. Enkelte hentydninger og kryptiske bemærkninger i den bevarede korrespondance fra foreningens tidligste barndom kunne tyde i denne retning.

Det første rejselegat Teaterforeningen i Aarhus uddelte i sin nye skikkelse, gik til

I 1997 uddeltes det første rejselegat på 5000 kr. til en skuespiller ved Århus Teater. Legatet gik til Dorthe Hansen Carlsen, der her ses til højre sammen med bestyrelsesmedlemmerne Carl-August Bernhard og Elsebeth Aasted. Foto af Jan Jul.

skuespillerinden Dorthe Hansen Carlsen. Overrækkelsen fandt sted ved en festlig reception på Århus Teater den 7. oktober 1997. Næste legatuddeling foregik 22. oktober 1998, hvor de 5000 kroner tilfaldt Kim Veisgaard. Herefter gik det slag i slag og ganske planmæssigt med tildelingerne, som kom følgende skuespillere til gode: Elsebeth Steentoft (7. oktober 1999), Karen-Lis Ahrenkiel (6. oktober 2000), Henning Olesen (25. oktober 2001) og Lars Høy (23. oktober 2002). Teaterforeningen i Aarhus nedlagde sig selv i en alder af 85 år den 30. oktober 2003 med uddelingen af det sidste rejselegat til Hother Bøndorff. Som en undtagelse blev samtidig en af te-

atrets lovende skuespilelever Lars Arvad Nielsen tilgodeset med en sum på 3000 kroner. Otte legatportioner blev det til alt i alt.

Afslutning

Teaterforeningens reelle virke og aktive indsats begrænser sig til en kort periode i begyndelsen af foreningens historie. Ikke desto mindre fik foreningens arbejde betydning, idet den var med til at præge byen Århus' teaterliv. Med sin henvendelse til Undervisningsministeriet og involveringen af Rigsdagen fik foreningen ikke blot betydning lokalt, men også på landsplan,

hvor den var med til at påvirke det teaterpolitiske parnas. Teaterforeningen blev således medvirkende årsag til, at Det kongelige Teater ved lov pålagdes at gennemføre gæstespil i hele landet. En beslutning, der samtidig paradoksalt nok fratog foreningen dens eksistensberettigelse. Afviklingen af foreningen er sket i respekt for det oprindelige formål, det vil sige til fordel for Århus Teater og i fortsættelse af den tradition om

uddeling af legater til scenekunstnere som allerede tidligt i Teaterforeningens historie blev en udvidet del af foreningens virke. Med afviklingen af Teaterforeningen i Aarhus er et lille stykke dansk teaterhistorie bragt til ende.

Henvisning

Teaterforeningens arkiv befinder sig nu i Erhvervsarkivet.

Besættelsen 1864, set fra Hornslet

– gennem pastor Boecks dagbog

Ved Anders Buch-Jepsen

Indledning

Spørgsmålet om Sønderjyllands nationale tilhørsforhold, de storpolitiske omvæltninger i 1800-tallet og de to slesvigske krige har altid kunnet fange folks interesse, og mange danskere har da også på én eller anden måde en familiemæssig tilknytning til de begivenheder, som uds spillede sig i Sønderjylland i denne periode.

I år er det 140 år siden, at Danmark var i krig med Prøjsen og Østrig om Sønderjylland. Krigen i 1864 blev kort. Efter tilbagetoget fra Dannevirke natten til den 6. februar 1864 fulgte en hurtig besættelse af Jylland, og kun landet nord for Limfjorden samt Als gik for en tid fri. Den 30. april kom de prøjsiske tropper til Østjylland og således også til Hornslet.

Præsten i Hornslet, Johan Christian Carl Boeck, var her øjenvidne til en række begivenheder som uds spillede sig i tiden fra prøjsernes ankomst d. 30. april til efter fredsslutningen 30. oktober 1864. Han nedfældede sine betragtninger i en lille dagbog med titlen "Dagbog navnlig med hensyn til Preusernes Occupation af Skjødstrup og Hornslet m. fl. Sogne"; et dokument som giver os et lille indblik i forholdene i og omkring Hornslet. Boecks dagbog er ikke blot et interessant bidrag til den prøjsiske besættelse af Jylland,

men også en god kilde til Hornslet og omegns historie.

Besættelsestiden

Mens det meste af Jylland var under prøjsisk besættelse, uds spillede de storpolitiske begivenheder sig i London, hvor fredsforhandlingerne var i gang under Lord Palmerston. Våbenhvilen, som indledtes d. 12. maj, skulle i første omgang vare en måned, men blev senere forlænget med endnu to uger, men da man ikke var nået nærmere en løsning, blev Londonkonferencen opløst; og krigstilstanden begyndte således igen. Prøjsen var ikke sen til at udnytte situationen. Krigsrekvisitionerne af varer og kontanter begyndte for alvor (havde en kort tid før våbenhvilen været i gang, efter dansk beslaglæggelse af prøjsiske skibe), og den 29. juni gik prøjserne over Als Sund. Den 10. juli krydsede de Limfjorden.

Kort efter indledtes en ny våbenhvile, idet fredsforhandlingerne igen kom i gang i Wien d. 26. juli under deltagelse af delegationer fra Prøjsen, Østrig og Danmark. Forhandlingerne resulterede i underskrivelse af fredspræliminærene d. 1. august, baseret på "uti possidetis", således at de krigende parter kunne beholde det, de havde erobret i krigen. Samtidig forlængedes våbenhvilen indtil den egentlige fredsslutning, hvilket betød, at be-

sættelsen af Jylland og militærguvernementet fortsatte uforandret.

Fredsforhandlingerne trak ud, og først d. 30. oktober blev den endelige fredstraktat underskrevet, hvor Danmark måtte afstå Slesvig, Holsten og Lauenburg til de tyske sejrherre, Prøjsen og Østrig. Efter ratificeringen blev Jylland rømmet i løbet af 3 uger, og den 18. november forlod de sidste prøjsere Østjylland.

Hornslet

Prøjsernes besættelse blev en besværlig tid for jyderne. Udover de kontante krigsrekvisitioner var der også rekvisitioner af kød, ris, kartofler, kaffe, brød og brændevin til bespisning af de mange tropper, ligesom prøjsernes heste skulle opstaldes og have hø og halm. Der måtte foretages besværlige ægtkørsler, hvor hest, vogn og kusk skulle stilles til rådighed for det prøjsiske militærguvernement i Randers, ofte flere dage i træk. Der var ligeledes rekvisitioner af heste, som dels blev bortauktioneret, dels sendt sydpå. Dertil kom en række beslaglæggelser af større varelagre samt arrestationer af en del centrale personer, bl.a. flere herredsfogeder rundt om i Jylland.

Folk var tvunget til at huse og opvarte den forholdsvis store styrke prøjsiske soldater, hvilket sammen med ægtkørslerne og de mange rekvisitioner må have belastet familiernes økonomi og dagligdag betydeligt. Boeck nævner, at gårdene i Hornslet sogn var stærkt belagte og havde hver 10-15 mand indlogeret. Også Hornslet degneskole, som få år forinden var blevet udbygget til at rumme både skole og degnebolig, blev belagt med prøjsiske soldater. Selve præstegården måtte på et tids-

punkt fungere som magasin for de prøjsiske tropper.

Mange af de skriftlige dokumenter fra besættelsestiden i 1864 er siden gået tabt, og det har indtil nu ikke været muligt at finde oplysninger om størrelsen af de prøjsiske rekvisitioner i Hornslet sogn. I Søren Sloth Carlsens bog "Hornslet By og Sogn" har man således i stedet måttet sammenligne med oplysninger fra nabosognet Mørke. Imidlertid nævner Boeck Hornslet-rekvisitionerne i sin dagbog. Første rekvisition kom d. 29. juni, altså allerede få dage efter, at Londonkonferencen opløstes. Andre rekvisitioner, som skulle leveres til de prøjsiske magasiner fulgte allerede d. 3. - 4. og 5. juli og stadig andre hen over sommer og efterår. I slutningen af september skulle der også leveres sengeklæder. Selvom man forsøgte at undslå sig ved at argumentere med den store belægning af tropper, kom Hornslet sogn kom alligevel til at deltage i denne aflevering.

Som præst har Boeck haft en central rolle i Hornslet. Han har sammen med sognerådet skulle sørge for, at de tyske krav om rekvisitioner blev imødekommet. Han har således også haft godt styr på de lokale begivenheder, bl.a. på de mange tropper – Westphalske Jægere, Garderegiment "Königinn Elisabeth" m.fl. – som enten passerede Hornslet eller var indlogeret der. Boeck har også til en vis grad været informeret om både militære og politiske begivenheder, og det har helt sikkert været en god hjælp, at han kunne tysk.

I dagbogen får man et indtryk af Boecks stærke nationalistiske følelser, som var almindeligt for den tid, og man er på intet tidspunkt i tvivl om hans mening: Prøjserne var der bestemt ikke med Hornslet-folkenes gode

vilje. Man forsøgte at give dem "den kolde skulder", og der blev ikke set med milde øjne på fraternisering med besættelsestropperne (se f.eks. 13. maj).

Pastor Boeck i Hornslet

Johan Christian Carl Boeck blev født i Sæby d. 8. december 1809 som søn af by- og herredsfoged, senere etatsråd, Christian Carl Boeck og hustru Anne Elisabeth Buchave. Faderen var skribent og udgiver af tidsskriftet "Politisk og Physisk Magazin", og det var derfor naturligt, at alle tidens tanker var under diskussion i barndomshjemmet, ligesom forældrene også lagde stor vægt på de 10 børns opdragelse og uddannelse. J.C.C. Boeck har uden tvivl tidligt taget forældrenes interesse for politik, sprog og det skrevne ord til sig; præsten var en mand med mange interesser.

J.C.C. Boeck blev kapellan i 1833 i Hvirring, 1836 i Assens og 1839 i Thorsager-Bregnet. Han blev 1841 sognepræst i Ulstrup ved Års, hvor han året efter giftede sig med Anna Larsine Davidia Martine Engberg. Parret fik her to børn, og da Anna allerede døde i 1845, giftede Boeck sig året efter med hendes kusine, Petraa Sophie Henriette Engberg. Sammen fik parret 7 børn, de tre sidste født i Hornslet, hvor Boeck var sognepræst fra 4. nov. 1851 til 10. feb. 1880.

Præsteparret gik meget op i passe den smukke herskabelige præstegårdshave. Haven var præstens yndlingssted, og han opholdt sig der dagligt i løbet af sommerhalvåret. Boeck læste også meget, især i de stille vintermåneder, ligesom han af fremmedsprog ud over latin – som det fremgår af dagbogen – kunne tysk. Om sit barndomshjem fortæller sønnen

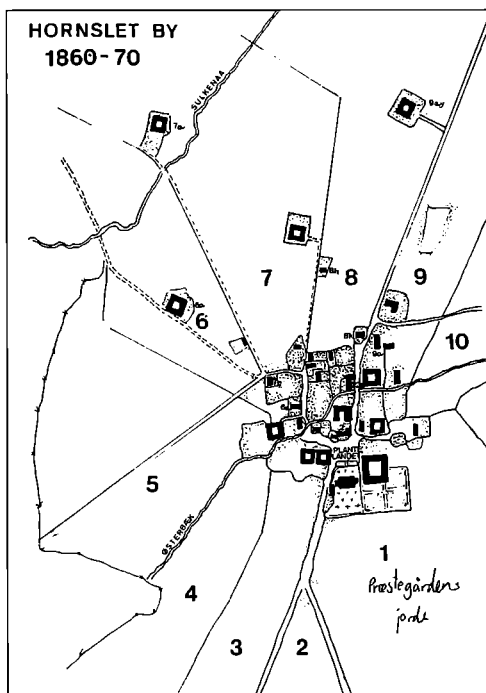
Oscar Boeck, som også selv blev præst, at det var et harmonisk og lykkeligt hjem, og forældrene var rare og hjertelige.

Boeck blev måske lidt for længe i sit embede. Det beskrives bl.a. af Axel Bülov i "Præsteminder", hvordan det gamle præstepar til sidst var blevet meget affældige; præstegården rodede: "Der så farligt ud, baade inde og ude, ingen orden nogen steder", og selvom præsteparret stadig var meget afholdte, stod kirken næsten tom om søndagen. Dette resulterede i, at præsten fik valget mellem at tage sin afsked eller tage en hjælpepræst. En sådan var ansat i de sidste 2 år inden Boecks fratræden i 1880. Boeck døde i København 1889 i en alder af 78 år.

Selve dagbogen

Den originale dagbog findes i Det kongelige Bibliotekets Håndskriftssamling, hvor den fejlagtig har været angivet som værende af en anonym forfatter og fra perioden 1848-51. Dagbogen er et mindre hæfte på 16 tætskrevne sider, alle ført med en svært læselig gotisk håndskrift med god brug af små marginnotater, med en del sætninger skrevet på tysk og enkelte udtryk på latin.

Transskriberingen af dagbogen er foretaget bogstavret efter pastor Boecks skrive- og stave-måde. Overstregninger i forbindelse med hans rettelser er dog ikke medtaget, og hans tilføjede ændringer er indsat på det rette sted i teksten. Noterne indeholder oversættelser real-kommentarer og ordforklaringer. Endelig er der af overskuelighedsgrunde indsat måneds-overskrifter.

Kort over Hornslet by 1860-70. Kirken med kirkegården ses sydligst i byen og til højre for den ligger præstegården.

April

30. Imorges besatte Fjenden (Preuserne) Skjødstrup med Infanterie og Kavallerie og fremsendte en Styrke til Rønde og Kaløe, men da flere Fartøier viste sig eller saaes ved Helgenæs (og Mols), trak Fjenden sig i stedet tilbage til Skjødstrup.

Maj

1. forholdt Fjenden sig rolig. Det er Rhinpreuserne her ligge.
2. blev Eskerod, Rodskov, Balskov og Ugel-

bølle, samt Følle besat af Fjenden. Patrouiller fremsendtes til Kaløe og Rostved.

3. vedblev Fjenden med at occupere Egnen – der blev sagt at han opkastede Forskandninger ved Ugelbølle og Rostved.

4. En Kavalleriepatrouille viste sig i Hornslet og drog til Karlebye gennem Rosenholm; paa denne Gaard var der samme Dag en Officer med 40 Mand Infanterie (fra Mørke). Den Efterm. saaes enkelte Soldater af og til; de gik omkring og købte Æg og Smør, men Nogle af dem – det skal have været 4 af det 50. Infanteriereg., der laae i Hjelmager – røvede i Tendrup og i de ved den liggende Udflyttersteder Flæsk, Æg og Smør, f. Ex. hos Hans Høy, Peder Jensen Kudsk, Søren Knudsen, Hans Larsens – et Par Steder tog de tillige Piber og et Sted en Pistol og Violin. De, der vare i Præstegaarden, opførte sig ordentligt, paa et Par Stykker nær, der truede, da de ikke kunde faae det, som de vilde have. —

5. drog Patrouiller igjennem Hornslet; om Efterm. kom 1 halv Eskadron igjennem Hornslet Nord fra. Flere Soldater gik omkring som de forig. Dage; de Fleste opførte sig vel – Een af dem yttrede, da Talen var om Als's Erobring: »Als können wir auch nehmen, wir können Alles nehmen.«¹ Endvidere sagde den Samme: »Die Dänen Laufen« – dog erkjendte de Fleste, at Mand mod Mand Kunde de ikke staae sig for (mod) de Danske. Alle vilde de helst hjem. Én løb Taarerne ned ad Kinderne, da han saae mine børn, og til min yngste Søn sagde han: »Du gehst wohl gerne mit deinem Vater«; Han havde selv børn. —

6. Om Form. en Infanterie- og Kavalleriepatrouille – et Røvertog – der drog først til

Rosenholm. Kav. Patr. Anfører Ritmester² Michaelis meldte, at han havde befaling til at eftersee Kammerherre Rosenkratz's Stald eller Hestebesætning; der blev røvet 5 Heste; hvoriblandt Kammerherreindens gamle Ridehoppe. En lieutenant Baron Böells udtrykte sin harme over at være udsendt paa en saadan Expedition: »*Ich schäme mich wie ein Hund*«. Denne Ritm. M., der borttog 2 Heste samme dag fra Præsten Varming i Øster Alling, svarer da denne, da han beklagede sig over, at han nu ingen heste havde at kjøre med til sit Annex, at han saae kunde gaae. Om Aftenen Kom 3 Vogne med Soldater og 1 Leutenant gjennem Hornslet. Kort efter indtraf 3 Soldater, der skulde have været med det sidstnævnte Tog – de begjærte Vogn til Lihme, som jeg afgav paa den betingelse, at Vognen skulde strax vende tilbage, men da min Kudsk om Natten kom til Lihme, var det med Nød og Neppe han slap bort derfra. —

7. Først kom Kl. 8 omtrent 600 Mand Infanterie med Krudt- og Bagagevogne igjennem Hornslet, senere 2 à 300 Mand ligeledes Infanterie. Om Efterm. mødte en Patrouille (3 Vogne med en Lieutenant og Soldater) og kjørte ind i N. Jensens Gaard; den vilde have Oxen (Stude): jeg blev opfordret til at gaae derover og der forefaldt der imellem Offic. og mig følgende Samtale:

»*Wissen Sie wo man Oxen hat? – Das weiss ich nicht. – Das müssen Sie doch wissen! – Nein! Es ist nicht mein Geschäft herumzugehen und aufzusuchen, wo Oxen zu finden sind. – Sie sind ein Tropf. Sie sollten herausgeführt und aufgehängt werden. – Das können Sie ja gleich thun!*«³

Derpaa kjørte Patrouillen bort og tog over

bækken efter Amaliegaard. Siden indfandt sig en anden Patrouille (Ligeledes 3 Vogne med en Lieutenant Baron Köells og Soldater) og requirerede 2 Stude, tilhørende min Avlskarl, og en rød Tyr – Trods min Protest blev de bortførte til Balskov. Officieren bemærkede, da jeg besværede mig over deres Fremfærd: »*Das sind die Schiffe*«⁴ – naar vi udleverede dem, vilde de drage ud af Jylland; jeg mente, at de ogsaa burde drage ud af Slesvig, der tilhører Danmark og ikke Tydskland. »*Das ist die Frage*« yttrede han; det var kun »*das Kopenhagener*« Pøbel, der var af den Mening, og Vaabentilstand havde vi da alt havt. »*Deri feiler De*«, svarede jeg – »*det er hele det danske Folk, der holder paa, at Slesvig tilhører Danmark*«. —

8. Om Aftenen kom min Tyr og de 2 Stude tilbage, fordi de vare for magre. —

9. Som Dagen foran saaes kun enkelte Soldater. —

10. kom 2 Artillerieofficerer med 4 Konstabler for at bestille Qvarter her og i Tendrup til 130 Heste, men da de fandt Pladsen i Staldene for indskrænket og hørte, at Beboerne ikke vare velhavende, vendte de tilbage til Ugelbølle, hvor de ligge i Qvarter for Tiden. —

11. som den 12te hengik i Stilhed. —

13. ankom en Bataillon Preusere (4de Garderegiment, der har havt sin Station i Spandau⁵) – eet Kompagnie indquarteredes i Hornslet og Tendrup – en Doctor Fritze kom til os med sin Tjener og Hest, desuden fik vi en Karl med 2 Heste til i Qvarter. —

14. Den preuss. Doctor synes at være en beskeden og vakker Mand. Hos Apoteker Klem⁶ er der en Lieut. Kunowski og en Lieut. Pfeil. Foruden Doctoren og hans Tjener ha-

Preussernes rekvisition af kvæg finder sted i hele det østjyske område. Denne tegning viser soldaternes bortslæben af et par kreaturer ved domkirkepladsen i Århus. Træsnittet af Carl Bøgh er efter en skitse af Fr. Visby, der også fra sine andre billeder er kendt for sin lidt lattervækkende fremstilling af autoriteter. Tegning i Lokalhistorisk Samling.

ve vi 4 Mand. det er alle ordentlige Folk. —
 15. I Eftermiddag spillede 5 Hoboister på Pladsen i Gaden foran Kirken. Soldaterne dandsede i begyndelsen med hinanden, men det varede ikke længe før de fik Tjenestepigerne til at dandse med sig til Forargelse for mig og Flere. Jeg talte med Nogle af Pigerne og satte dem strengt irette derfor. —

Fra den 15de til den 21 Mai var der hver Dag Exercits af det Kompagnie, der er ind-quarteret i Hornslet og Tendrup. I en politisk Samtale, som jeg havde med Doctor Fritze, blev denne mig Svaret skyldig, da jeg spurgte ham, hvad Preusserne egentlig

vilde her, efterat jeg havde yttret, at deres Hensigt var den at tilintegøre Danmark eller i det Mindste at frarøve det Slesvig, Holsteen og Lauenborg. Da jeg dadlede Preussens Fremgangsmaade med at taale Slesvig-Holstenernes Agitationer, bemærkede han at Bismark var *"ein slauer Kerl"*.⁷ Om den preussiske Konge⁸ yttrede han: *»Er ist Soldat und nichts als Soldat«*.

22. samledes den Bataillon af 4de Garderegiment, der havde ligget i Hornslet, Søbye, Mørke og Bale, og drog til Egaae og andre Landsbyer ved Aarhus. Samme Dag blev 1 Kompagnie af 3die Garderegiment ind-quarteret i Hornslet, Tendrup og Rosenholm,

samt c. 30 Mand af de røde Husarer med 1 Officer sammesteds. Til os kom en Lieutenant Michaelis (af de røde Husarer) og en Lieut. Blankenburg med 3 Tjenere – til Apothekeren en Premierlieut. Böltzig og senere en Lieutenant Metzler – til Nissen paa Amaliegaard en Lieut. Baron Zeidlitz, der siden blev indquarteret hos Niels Pedersen i Tendrup. Jeg kom den Dag i Strid med en Tjener ang. Fourage⁹; da han nægtede at betale den, kaldte jeg det Røveri hvorover Lieut. Michaelis truede med at arrestere mig. —

(2. Juni) Fra den 23. Mai have Preuserne faaet Naturalforplejning, der dog ingenlunde er tilstrækkelig. Officererne betale hver daglig 3 M¹⁰. Da jeg blev Spurgt om, hvad de skulde have om Dagen erklærede jeg, at jeg overlod dette til dem selv. Jeg taler kun sjældent med dem. Paa Apoteket¹¹ samles de oftere, især om Aftenen, og der solde de Gardens Musikcorps (34 Music. »*Es sind Künstler*«, siger Hauptmann Böltzig – Een af dem er Stenograph – han skrev for mig et Tegn paa Tavlen i Skolen og forklarede mig, at det betød Pastor)¹² har flere Gange spillet paa Gaden foran Kirken eller udenfor Apoteket. Saaledes igaar (1. Juni) – omtrent 10 Officerer vare samlede udenfor Apoteket og sad der og poculerede.¹³

30. holdt en catholsk Provst (Landmesser) Messe i Hornslet Kirke – efter denne oplæste han Epistlen og Evang. til 2den Søndag efter Trin. og holdt en kort Tale mest med Hensyn til Christi Legemsfest (festum corporis Christi)¹⁴, der forrettes i Aar (d. 26. Mai) paa Torsdagen efter Trin. S. I sin Tale sagde han iblandt Andet: »*Wir sind jetzt in einem fremden Lande, in einer glaubenslee-*

*ren Wüste von unsrer Standpunct.*¹⁵ Efter Tjenesten talte jeg med ham, og fandt i ham en aandrig Verdensmand – han var velnæret og saae vellystig ud. Efter at han havde drukket en Kop Kaffe hos os, tog han Afsted med de Ord: »*Sie wünschen, dass die Preussen bald abgehen müsten*«. —

31. var her en evangelisk Præst der holdt Gudstjeneste og prædikede – jeg var ikke tilstede – Kirken, hørte jeg, var fuld af Officerer og Soldater. —

Juni

1. Juni. Paa Markedet ved Ny Løgten overfaldt idag en preussisk Soldat, der var fuld, den saakaldte Grenaa-Maren, et Fattiglem, og da han slæbte hende hen ad Veien, løb Flere til, iblandt hvilke var en Gaardmand Christen Poulsen fra Brandstrup, for at rive hende fra ham – Preuseren blev rasende herover og slog om sig med sin Sabel, hvorved han saarede den nævnte Gaardmand i Hovedet saaledes, at han matte bæres ind til den herv. Kromand. Gaardmanden, der ogsaa skal have været fuld er taget under Kur af en preussisk Læge og befinder sig i bedring. —

2. —

5. [...?] [...?] i Hornslet.

Noget Mærkeligt forefaldt ikke før 11 Juni – Kapitain Studnitz's Ankomst – stor Glæde derover hos hans Kompagnie, der midlertidigt var ført af Prem. L. Böltzig – om Efterm. music. af Bat. musikcorps. Forstyrrelsen af Glæden – Gd. J. Thorngard & Søn arresteres, men løslades næste Eftermiddag ved min Mellekomst efterat K. herre Rosenk. havde indlagt Forbøn for dem hos

Oberst Gröben. Denne Oberst udtrykte sig en Dag saaledes om Kongen af Preussen: *«das ist ein edler Herr!«* en dom, som vi danskere ikke kunde underskrive.

13. afreiste da vore Gardehusarer (Lieut. Michaelis). Lieut. Blankenburg erholdt Permission- Kapitain Studnitz giver Sold. en Fest (Ølgilde) – Bat. Musikcorps musicerede. —

15. Lieut. Böltzig afreiste – atter music. – Advarsel til mig (Beskyldning for Agitation). Siden 11. Juni har Lieutenant v. Binna spist her – Han er indkvarteret hos Skovrider Dreier. —

24. drog det Komp. af 3. Gardereg. 12te bat., der havde ligget her i Qvarter, bort herfra til Spørring. Kapitain Studnitz var en stille og venlig Mand. —

Juli

1. kom Lieut. Baron Seidlitz herigjennem (til Ørum); han fortalte, at det var Sandt, at Als var taget *»mit mässig Verlust«*.¹⁶ Atter et Stort Smertens Budskab for os! Tabet for os meget stort. Fjenden skal have taget mange Fanger (2400) og meget Krigsmateriel. Naar skulde vi engang erfare noget Glædeligt! Danmark er haardt trængt af sine Fjender og forladt af Sine Venner!

Siden den 27. Juni ere Requisitionerne begyndte og ville de saaledes vedblive, bliver det for Danmark en frygtelig Trængselens Tid. Den første Requisition af Hornslet Sogn: 3 Kreature, 34 Tdr. Havre, 9 L.¹⁷ Flæsk leveredes paa Kalø den 29. Juni. Den anden Requisition den 3. og 4. Juli i Randers: 5 Kreature hver paa 42 L. levende Wægt, 17 Tdr. rug, 28 Tdr. Havre, 1 Tdr 5

Skpr. hele Gryn, Høe og Halm – desuden leveredes i samme Uge 9 $\frac{3}{4}$ Tdr. Rug i Brød 24 Tdr. Havre (5. Juli). 10. Juli ankom et brev om en Reqv. af 20 Tdr. Rug der skulde leveres til Magazinet i Randers d. 11. Juli.

8. Om Morgenen Kl 8 drog 1 Battaillon af 4de Garderegiment herigjennem, heraf det Komp., der var indkvarteret her fra den 13de til den 22. Mai. Doctor Fritze besøgte os og opholdt sig 1 Time her. Han sagde, at Prints Carl af Preussen¹⁸ paa egen haand havde foretaget Expeditionen til Als. Iøvrigt vidste han Intet om, hvorvidt der snart vilde blive Fred. Kongens broder Prints Johan er reist til Berlin og derfra til Kissingen, hvor Kejseren af Rusland og Kongen af Preussen opholde sig, for at anholde om Fred. Svaret skal have været: *»at Danmark nu ikke kunde faae Fred uden ved at afstaae Slesvig og Holsteen«*. —

Natten imellem de 9de og 10de Juli ankom en Patrouille hertil (af 3die Garderegiment), hvis Fører var en Leiuant Westphal, som afgav sit Visitkort til os.

Ægterne ere besværlige. Den 1. Juli maatte min Vogn kjøre Leiuant Seidlitz til Thorsager. – 6. Juli blev der tilsagt 41 Vogne til at møde i Randers, deriblandt, ogsaa 1 af vore – idag den 11. Juli ere de fleste endnu ikke komme tilbage – den 9de Juli tilsagdes 9 Vogne (iblandt disse 1 af mig) til at kjøre den ommeldte Patrouille til Aarhus. Min Vogn kom først tilbage om Natten imellem den 11te og 12te Juli efterat den havde været borte i 6 Dage. Adskillige Vogne vendte først tilbage efter 8 a 10 Dage. Man kan sige: *»Tydskerne kjøre med os«*.

Den 17de Juli blev der afsendt 20 Vogne af Hornslet og Tendrup til at møde i Randers

– min Vogn kom først tilbage efter 3½ dages Forløb den 20. Juli. Samme Dag (17. Juli) kom Lieutnant Blankenburg (der var indkvarteret hos os fra den 22. Mai til den 13 Juni – han er en beskeden og vakker Mand) med en Patrouille til Rosenholm for at tage Heste – her i Sognet tog han ingen – han vilde have havt mig til at gaa omkring med sig hos Beboerne hvilket jeg modsatte mig. De vidste vel, at jeg var her, sagde han, da han kom – og han tilføiede: »*Det er en ubehagelig Forretning, jeg har; jeg er kommen for at hente Heste*«. Dagen efter drog en Deling røde Husarer og 2 Kompagnier af 3die Garderegiment »Königinn Elisabeths«¹⁹ gennem Hornslet.

Fra den 18de Juli Mandag til 1ste August Vaabenhvile paa de ugunstigste betingelser for os – Tydskerne leve paa vor bekostning og blocaden er ophævet i de 11 dage. Hvorledes forholde de Sig under denne? Der siges, at de vedblive med at tage heste og – hvor de finde Baade ved Kysten samle de dem for at føre dem til Fredericia, hvor de skulde benyttes til en eventuel Overgang til Fyen. Med deres utaalelige Requisitioner vedblive og fylde deres Magaziner med Korn især Rug og Havre; de nøies altså ikke med hvad der udkræves til det daglige Forbrug. General Falkenstein²⁰, der er den af Preussen indsatte »Militaire Gouverneur« i Jylland, behandler Embedsmændene paa den brutaleste Maade (en preusisk Præst – Provst Landmesser – yttrede om ham: »*Er ist allgemein verhasst*«)²¹ da han havde de jyske Amtmænd hos sig for at træffe Aftale om Udredelsen af Requisitionerne og Skatterne. Da en Amtmand gjorde Indvendinger, blev han som rasende, bød ham at tie

stille og kaldte en Underofficer ind, som han stillede ved Siden af ham, samt truede med at arrestere ham. – kort efter vovede dog en anden Amtmand (Bille Brahe fra Skanderborg) at gjøre Indsigelse, og atter lod han en Underoff. kalde etc. Kammerherre Bretton²² fra Viborg var den Første, der tilbød at gaae ind paa General Falkensteins Fordringer, hvorpaa denne udbød: »*Das ist ein vernünftiger Mann!*«²³ Ved et besøg paa Vosnæsgaard blev han meget vred over, at Ingen strax kom ud og tog imod ham – endelig kom Oberst Bentheim²⁴ – efter en samtale med denne eftersaae han Staldene og lod Heste, Køer og Sviin vurdere, hvorpaa han tog bort. Han skildres som en raa og ubehagelig Person. En dag besøgte han Rosenholm. – Om Prints Frederik af Augustenborg, den saakaldte Prætendant²⁵, fortælles der, at han om en Tydsker udtalte denne Dom: »*Er hat ein dummes dänishes Gesicht*«.²⁶ Han glemte, at hans Moder er en Dansk Dame.

27. kom en Deling røde husarer igennem Hornslet og drog til Segalt.

Om Aftenen den 28.s.M. var her en Lieut. af 18. Regiment for at bestille Qvarteer til c. 400 Mand.

Den næste dag 29. Juli ankom de Kl 10 her til. Hos mig blev indkvarteret en Kapitain Schor, en Lieut. Wiese og en Doctor Müller samt 10 Mand. Samme Dag Maatte jeg levere en Vogn med Forspand til Aarhus og en Ditto til Marie Malene (Kold). —

30. afmarscherede disse Tropper til Marie Malene. —

31. blev jeg tilsagt til at lade 2 Vogne møde i Randers den 1 Aug. Kl 7 – jeg lader kun 1 Vogn møde, som jeg har meldt til Amtstu-

Den preussiske militærchef i Jylland, general Vogel von Falkenstein, som pastor Boeck omtaler i dagbogen, ses her under en inspektionsrejse rundt i landsdelen i juli måned. Her hilser preussiske tropper ved Skagen på generalen og prins Albrecht. Efter træsnit i Illustreret Tidende 27. august 1864.

en. Det ville have sparet beboerne i Jylland især i Aarhus, Randers og Viborg Amter uhyre mange Kjørsler og mange Penge, om Jernbanen havde kunnet benyttes af Fjenden. —

August

6. kom en Lieutenant Carnap for at bestille Quarteer til den 7de i Hornslet og Tendrup for 2 Kompagnier af Garderegimentet »Königin Elisabeth«. Om Natten var indquarteret hos mig en Underofficcer med 3 Mand, deriblandt en Cand. philologiæ, der taltale mig paa Latin: »tua uxor parum vic-

tus nobis dedit«²⁷ – da jeg deraf sluttede mig til, at de ikke vare tilfredse med det, de havde faaet, spurgte jeg, hvad han mente dermed, og han forklarede, at de kun havde faaet noget Smørrebrød med Ost – »Wir Sind gebildete Leute«²⁸ føiede han til – hvorpaa jeg yttrede at de skulde faae det saae godt som vi kunde gøre dem efter vor Evne, og jeg troede, at de skulde blive tilfredse – de, der tidligere havde været indquarteret her, havde været det. —

7. Kl 11½ ankom 2 Komp. af de nævnte Gardereg. hertil – jeg fik Indqv. 3 Lieut. Graf v. der Reche, Jena og Puttbroch – Kapitain Graf v. der Trenck var hos Christian-

sen, Kapitain Hahnchen paa Apotheket – jeg havde desuden en Underofficcer og 12 Menige. Da en Menig blev Syg, maatte jeg kjøre ham først til Rosenholm til den tyske Doctor, der laae i Qvarter der og siden til Aarhus. Hos Skolelærer Christiansen savnedes ved Komp. Afmarsch 2 Haandklæder – hos Gd. Jens Hansen 1 Do. I min Stald, hvor der var indsat 4 af Preusernes Heste, var der strøet en Masse halm, som de hentede fra min Lade. —

9. drog en Bataillon westphalske Jægere gennem Hornslet til Karlebye og 52. Regiment forbi Rodskov til Kaløe. —

10. kom der 4 Jægere af denne Bataillon hertil og forlangte en Vogn til Aarhus; de fortalte, at de skulde til Flensborg for at hente nye Uniformer. Da jeg yttrede til dem at Jylland ikke vilde kunne udholde den nuværende tilstand endnu i 12 Uger, uden at Mange vilde blive forarmede, svarede de, at inden 12 Dage vilde vi have Fred. —

12. kom en westphalsk Jæger hertil og var indquarteret hos mig – han havde ligget syg i Horsens – næste Dag afgik han til sin Afdeling i Langkastrup. —

18. laae her i Præsteg. Indqv. – i 12 Timer 2 Offc. og 1 læge, samt 17 Menige af de westphalske Jægere, der drog mod Syd. Dagen før (d. 17 Aug.) var her 2 Off. af det 52de Regiment (Premierlieut. Adjudant Cornatz og Inspecteur eller Kontrollleur ved et Magazin Ebeling) for at bestemme, hvor Magazine skulde være. Ved en besynderlig Feiltagelse antog de mig for at være Sognefoged og skrev en Seddel, som jeg først læste efter deres Afreise, hvorpaa der var anført, at der var lagt beslag paa Foged Bocks

Gaard til Magazin og at den ikke maatte benyttes af Andre. —

21. ankom en Officcer og 4 Fourerer²⁹ for at anmelde Indquartering af det ovennævnte Regiment – som 2 Gange før (den 6 te og 18 Aug.) tog Fourererne qvarter hos mig. —

22. ankom et Komp. af 52de Reg. og blev indquarteret i Hornslet og Tendrup, samt paa Rosenholm – i min Præstegaard blev Magazine indrettet og Inspecteuren, den ommeldte Ebeling, med 2 Fuldmægtiger (Telegrafbestyrer) Hauch og Bernth indquarteredes her, samt en Underofficcer og 1 Tjener – henimod 70 Vogne bragte brød, Riis, Kaffe, Havre, Høe og Halm. —

September

13. afmarscherede det 52de Regiment, hvoraaf et Komp. (Hauptmann³⁰ Rathenov, en stiv gammel Mand, der ikke vilde høre beboernes Klager over den Vilkaarlighed, hvormed Soldaterne vare indquarterede) var indquarteret her og i Tendrup, til Aarhus. Paa Rosenholm laae en Oberst Blumenthal³¹ med flere Officcerer, samt Regimentsmusikcorpset, der jævnligt spillede der.

14. blev Magazine flyttet fra Hornslet Præstegaard til Kollerup og var altsaa her i 23 dage. Kontrollleur Ebeling, der angav at være »Justitsactuar³² i Berlin«, var en opfarende og ubehagelig Person, naar man lærte ham at kjende – han kom i Strid med den vakkre Hauch ang., hvorvidt General Falkenstein kunde siges at have udsuget Jylland, hvilken Strid endte med, at Hauch flyttede ind til os tillige med Bernth. Da Ebeling en Dag hørte min kone (i Have-

stuen) sige »den Tydsker«, blev han saa vred, at han slog blækhuset ned af bordet, i det han sagde: »nu skjælder man mig ud igjen«. Ved Afreisen lod han spørge om, hvad han havde at betale, og, da jeg forlangte 3 M.¹ om Dagen, yttrede han med heftighed, at han fandt denne betaling for høi, og remsede en heel deel og om den rigelige Forpleining, der var bleven givet op⁷, hvorpaa jeg svarede: at vi havde behandlet ham saaledes, at jeg kunde ansee denne betaling for at være ikke ubillig, da han daglig havde faaet 3 Retter, men iøvrigt gjentog jeg, at jeg, som jeg strax havde svaret hans Tjener, overlod det til ham selv. Atter begyndte han at regne op, hvad vi havde faaet leveret, og beraabte sig paa, at en Oberstlieutenant ikke havde givet mere end 3 M.¹ daglig – endelig betalte han 4 preus. Rdlr., som jeg kun modtog fordi han ved denne Leilighed opførte sig saa udelicat. – En stor Mængde Vogne vare mødte for at føre beholdningen i Magasinet til Kollerup, omtrent 60. – Jeg er inderlig glad over at være bleven fri for Magasinet, der daglig medførte megen tummel i min Gaard, der næsten hele dagen var opfyldt med Mennesker og Vogne, og ikke at tale om de mange Ulemper, der vare forbundne dermed og de afsavn som afgivelsen af forskellige Localer foranledigede. Den samme Dag marscherede flere Afdelinger af 18de Regiment herigjennem til Egnen ved Aarhus. Fra Magasinet i Kollerup skal indtil videre 2100 Mand og 1450 Heste forpleies. Vi see med Glæde vore Plagere drage bort, som vi mene med Rette at kunde kalde dem, fordi de som Tyve og Røvere ere trængte ind i vort Land – Requisitionerne have bestandigt været større, end

det gjordes fornødent, og det Leverede kommer mangen Gang ikke Tropperne tilgode, fordi Sergeanterne og Underofficererne berige sig (lucrere) ved at tage af det Udleverede til sig, saa meget at Soldaterne ikke faae hvad de skulle have, og det er bekjendt nok, at Flere have solgt Riis og Kaffe til 3 sk. pr. Pund. Indquarteringen blev dermed byrdefuldere, fordi Qvarteerværterne maatte lægge mere til, og sjeldent fik nogen Godtgørelse eller betaling f.eks. for Smør, Æg og Ost. Det værste for Beboerne har de besværlige Ægtkjørseler været især i den sidste Tid, da Landmanden derved hindres fra at varetage sin Gjerning og ofte nu i Høsten maae fare paa Landeveien i Stedet for at høste sit Korn eller kjøre det ind. —

10. maatte jeg kjøre en Lieutnant til Aarhus og den 15de Sept. Lieut. Grano Ligeledes. En Gaardmand Jens Møller i Rodskov maatte den 14 Sept. kjøre herfra til Rønde for at hente Kjød og derfra igjen over Hornslet til Kollerup, saa at han den Dag, naar Retouren tages med, kjørte omtrent 10 Mile. – For kort siden lod General Falkenstein sig melde til Middag paa Rosenholm gjennem den sammesteds indquarterede Oberst Blumenthal. F. kom og var over Alles Forventning s: ikke saa ubehagelig som ellers. Han havde en østerrigsk Oberst E. samt en preusisk Kapitain Grev Hardenberg med sig. – Medens det 52de Regiment var indquarteret her (og i Omegnen), lod Apoteker Klem sin datter døbe (det var den 4de Sept. d.A.). Da Oberst Blumenthal havde faaet Underretning om denne Barnedaab, lod han – jeg var selv tilstede – spørge Kammerherreinde Rosenkrantz ved hendes Tjener, naar hun ønske-

de, at Musikcorpset skulle spille i Hornslet. Hun forstod ikke denne Forespørgsel, vi Andre heller ikke, hvorfor Baron Düring-Rosenkrantz³³, som har været Postmester i Aarhus, gik til Obersten for at forhøre, hvad hans Mening var. Han bragte den besked fra Obersten, at det var ved den forestaaende barnedaab i Hornslet han vilde lade Musikcorpset Spille og overlod til Kammerherreinden at bestemme Tiden. Efter at barnedaaben havde fundet Sted den ommeldte Dag, spillede Musikcorpset udenfor Apoteket omtrent en halv Time – altsaa Tydsk Musik og det under nærværende Forhold ved en Dansk barnedaab! Bravo! Det gaaer vidt, at en ærlig dansk Mand maa taale Sligt. —

22. Sept. I Eskerod ligger der endnu preussisk Indqvartering. Gaardene ere stærkt belagte og have fra 10 til 15 Mand. Ogsaa i Segalt ligger der endnu Preussere – hos Gaardmand Jens Thorngaard i Hornslet. —

25. Preusserne drage ikke ud af Jylland endnu. En bekjendtg. fra General Falkenstein underretter Jyderne om, at de fremmede Tropper for Vinteren skulle indqvarteres i Byerne. Han har forbudt, at alle Aviser fra Kjøbenhavn maae forsendes med Posten, undtagen Berlingske T., Flyveposten og illustr. T. – senere har han dog tilladt, at videnskabelige Tidsskrifter maae forsendes. Næsten enhver Avis indeholder et nyt Paa-fund fra F. (en voldshandling af F.) hvorved han søger at pine os. Rationerne til de Militaire har han forhøiet paa de Varer, der indføres fra Øerne, især Kolonialvarer har han lagt Told (6 pr. C.³⁴) – han fordrer, at Enhver, der ankommer til eller reiser fra Jylland, skal løse et Kort (en Art Pas) og betale 2 M.¹ derfor – han requirerer Senge-

klæder (Dyner, Puder og Lagner) fra Landet. Fra Aarhus berettes at hos Jernstøber Christensen 4 preussiske Soldater ugenert gik ind i hans Dagligstue, hvor hans Kone og Datter opholdt sig, og derfra ind i hans Sovekammer og borttog de derværende Sengeklæder. Vi leve under et brutalt militairt Voldsherredømme. Vognparkerne ere atter oprettede, hvorved de for befolkningen høist besværlige Ægter ere forøgede. I Randers maa der daglig holde 200 Vogne til Fjendens Disposition. Ofte benyttes ikke engang det halve Antal af de tilsagte Vogne. – Den hensynsløseste Fremgangsmaade bemærkes her, som i meget Andet. Hyppigt disloceres Tropperne, uden at man kan indsee nogen anden Hensigt dermed ligger til grund end den, at man vil plage beboerne. Den maanedlige Landskat som F. lader opkræve, har han forhøiet – desuden lader han Rangskatten opkræve. —

30. var en Afdeling af 3die Garderegiment indqvarteret i Hornslet paa Marschen til Grenaae. Hos mig en Sergeant og 2 Underofficerer. Iblandt F's første Voldshandlinger fortjener at omtales ikke blot den nærgaaende Reqvosition af Sengeklæder fra Landet (den constituerede Herredsfoged Willemoes³⁵ – under Just. Kampmanns Fraværelse i Rigsdagen, havde først forlangt 1 Sengs Klæder fra Landet, af hver 10 Tdr. Hartkorn, saa nedsatte han Fordringen af Hornslet Sogn til 32 Dyner, 24 Puder og 24 Par Lagener, som han kort efter forhøiede med et Tillæg af 10 Dyner, 8 Puder og 6 Lagener. Her undslog man sig for at levere Sengeklæder, fordi man havde idelig Gjen-nemmarscher af Tropper, og hidtil ere vi slupne frie for denne Leverage, ligesom

Skjødstrup Sogn), men og den ublue Indblanding i Forstvæsenets Anliggender, idet han har nedsat Forstembedsmændenes Gager til 2/3 af det de hidtil havde oppebaaret og befaleet et større Salg af de kongelige Skove. I Aarhus ligger der for tiden 5000 preussiske Tropper. —

21. I dag Formiddags hørte jeg med Eet en Deel Kanonskud – jeg troede først at det var en Forkyndelse af, at Freden var sluttet, men, da jeg bemærkede, at der var et Par Ophold, antog jeg, at det kun var en Kanonexercits, hvilket siden har bekræftet sig. I dag leveredes der af Hornslet Sogn 43 Tdr. [Ha]vre til Magasinet i Randers – min Andeel heraf var 11 Skpr. Det engelske blad »Times« bemærker, at Fredsforhandlingerne i Wien trækkes ud, for at de Tydske Tropper kunne leve gratis i en dansk Provinds. Justitsminister Tillisch har begjært Folketingets Samtykke til at lade Rigsdagsmand Dagbladets Redacteur C. Steen Bille³⁶ tiltale for Høiforræderie paa Grund af 3 Artikler i Dagbladet om Arvefølgen. —

Oktober

9. mødte min Vogn i Vognparken i Randers og atter igjen d. 25de Oct., hver Gang paa 24 Timer. —

30. er Freden Sluttet i Wien med de 2 Tydske Stormagter. —

November

3. blev der af Hornslet Sogn leveret 82 Tdr. Havre til Magasinet i Randers – min Andel heraf var 2 Tdr. 6 Skpr. —

Litteratur

Axel E. Bülow: Præsteminder fra mine Ungdomsaaer, 1944.
S. Sloth Carlsen: Hornslet By og Sogn, 1977.
S. Albrechtsen: Den tyske Invaxion i 1864, 1889.
Paul Nedergaard: Personallistoriske, sognehistoriske og statistiske bidrag til en dansk præste- og sognehistorie, Aarhus Stift, 1965.

Noter og ordforklaringer

1. Als kan vi også tage, vi kan tage alt.
2. Rittmeister/Ritmester = en kaptajn i kavalleriet.
3. Ved De, hvor man har okser? – Det ved jeg ikke. – Det må De dog vide! – Det er ikke min opgave at gå rundt og spørge, hvor der findes okser. – De er en idiot. De skulle føres ud og hænges. – Det kan De jo bare gøre!
4. Det er skibene.
5. 4. Garde-Grenadier-Regiment »Königin Augusta«. Stationeret i Spandau.
6. Julius Klem, født 28/7 1816 i Viborg, Apoteker i Hornslet 1857-92. Kancelliråd 1883. Død 2/3 1892. Gift med Karen Margrethe Cecilie Jørgensen, født 7/10 1824 i Hjarup, Ribe.
7. En snedig karl. Otto von Bismarck (1815-98), tysk rigskansler 1871-90, var 1864 ministerpræsident i Prøjsen.
8. Wilhelm 1. (1797-1888). Konge af Preussen 1861-88 og tysk kejser 1871-88.
9. Fourage = foder, oftest hestefoder.
10. Tegnet for Mark. (1 rigsdaler = 6 mark = 96 skilling).
11. Hornslet Apotek, oprettet ved kgl. resolution af 6/5 1857. Åbnede formentlig 1857 i en bygning ved kirken.
12. Det er kunstnere.
13. Pokulere = at drikke /svire. Udtrykket stammer fra tysk: *pokulieren*.
14. Kristi Legemsfest er en katolsk fest der fejres 2. torsdag efter pinse til minde om indstiftelsen af nadveren.
15. Vi befinder os i øjeblikket i et fremmed land, i en "trostom" (= uden tro) ørken ud fra vores synspunkt.
16. Med beskedent tab.
17. Tegnet for Lispund. (= 16 pund = 8 kg.)
18. Kavallerigeneral Prins Friedrich Carl af Preussen, kommanderende General for 1. Kombinerede Armékörps, Preussen. Nevø til Kong Wilhelm 1.
19. 3. Garde-Grenadier-Regiment »Königin Elisabeth«. Stationeret i Charlottenburg.
20. General Eduard Vogel von Falkenstein.

21. Han er almindelig forhadet.
22. Det er en fornuftig mand.
23. Baron Lucas Peter von Bretton, 1797-1880, stiftamtmand i Viborg.
24. Oberst von Bentheim, Chef for 1. Kombinered Armékorps, Preussen.
25. Prætendent = person, der gør fordring på en trone.
26. Han har et dumt dansk ansigt.
27. Din kone giver os for lidt kost.
28. Vi er dannede folk.
29. Fourer = en befalingsmand, som sørger for et kompagnis regnskaber, proviant og indkvartering.
30. Hauptmann = en kaptajn i infanteriet.
31. Oberst von Blumenthal, Stabschef for 1. Kombinerede Armékorps, Preussen.
32. Fra latin: actuarius = retsskriver.
33. Carl Frederik lensbaron Düring-Rosenkrantz (1792-1876), kammerjunker, ritmester og tidligere postmester i Århus.
34. Pro Cento (%)
35. Godsejer Casper Peter Rothe Ingerslev døde 20. september 1864 og blev erstattet af Willemoes.
36. Carl Steen Andersen Bille (1828-1898). Redaktør på det politiske blad »Dagbladet« 1851-1872 og medlem af Rigsdagen 1861-1880, først for Nationalliberale, senere for de konservative.

Landsudstillingen, Hack Kampmann og Danmarkshuset 1909

Af Torben Murman Sørensen

Udsigt over en del af Landsudstillingens område, set fra Skansen mod sydøst. Forrest i billedet ses en del af husene i Stationsbyen foran den runde varietybygning. Det er Fregatten Jylland, der ligger fortojet i udstillingshavnen. Postkort i Erhvervsarkivet, efter foto af Edv. Monsrud.

I 1909 blev der i Århus afholdt en landsudstilling fra maj til september. I denne regnvåde sommer var Århus på den anden ende og blev for alvor sat på landkortet som Jyllands hovedstad. Udstillingen var en kraftanstrengelse, som der stadig står gny om som en af danmarkshistoriens største udstillinger. Et stort landområde ved stranden syd for byen var forvandlet til ”Den Hvide

By ved Havet” med udstillingsbygninger, der viste alt det nyeste og mest avancerede, landet kunne frembringe efter det industrielle gennembrud.

I det følgende skal interessen samle sig om et mindre hjørne af denne kolossale udstilling, nemlig Stationsbyen, der var anlagt i det nordøstlige hjørne af udstillingsarealet. Og nærmere bestemt en enkelt bygning

i denne stationsby og dens bygningshistorie. "Danmarks Hus" eller "Danmarkshuset" hed bygningen, der var opført for enden af hovedgaden i udkanten af Stationsbyen.

Stationsbyudstillingen

Stationsbyen skilte sig ud fra den øvrige udstilling. Mens hovedudstillingen bestod af store og flotte udstillingshaller opført i træ malet i hvide og gule farver, tegnet af udstillingens hovedarkitekt Anton Rosen, bestod Stationsbyen af grundmurede huse, der ikke så så imponerende og eksotiske ud, når man nærmede sig byen med dampskib på Århusbugten. Men Stationsbyen vakte på anden måde opmærksomhed. Byen var blevet til på initiativ af Akademisk Arkitektforening og var et arkitektonisk manifest. Man ville gå til kamp mod den tiltagende grimhed i landets hastigt voksende stationsbyer. Man ville vise, at der kunne bygges jævne og almindelige huse med sans for håndværksmæssig kvalitet, og at man kunne videreudvikle den traditionelle bygningskulturs æstetiske værdier i stedet for at lave tarvelige efterligninger af storstædernes pragtbygninger. Man ville med mønsterbyen højne den arkitektoniske standard i provinsen.¹

Det blev overdraget professor og kongelig bygningsinspektør Hack Kampmann at stå for planlægningen af Stationsbyen. Denne kom til at bestå af en smedje, en kro, en station, et mejeri med mælkerestaurant, et pottemagerhus, et snedkeri, en købmandsgård med bank- og veksellokale, et samlingshus med bibliotek, en husflidskole, et

træskoværksted med udsalg, en afholdscafé og altså et husmandssted, "Danmarkshuset". Alle 16 bygninger var placeret omkring en plads og en hovedgade. Og alt sammen på de ca. fire tdr. land var tegnet af datidens fremmeste arkitekter.

Og der var liv i byen. Maskinerne hvinede i snedkerværkstedet. Der blev holdt vækelsesmøder i samlingshuset og lånt bøger ud i biblioteket. Lejetjenerne serverede smørrebrød i afholdsrestauranten, og mejeriet forarbejdede 70.000 liter mælk om dagen, mens 25 mælkepiger serverede i mælkerestauranten, klædt i nationaldragter. På stationen holdt toget, forspændt et af Statsbanernes nyeste lokomotiver. I "Danmarkshuset" blev de fire køer malket tre gange om dagen, – med malkemaskine!²

Stationsbyen blev populær på udstillingen, og dens budskab gik hjem. Blandt de mange besøgende i Stationsbyen var Det folkelige Gennembruds kendte digter og husmandsbevægelsens talerør, Johan Skjoldborg, der er begejstret, da han skriver i Politikens kronik:

"Hvilken virkning vil denne Mønsterby ikke få ! Meget mere end 50 Bøger og 100 Taler. Den vil komme til at gøre Forskel mellem før og nu med Hensyn til Arkitekturen ud over Landet og blive et vægtigt Bidrag til at omstemme vore Landsbyer og Stationsbyer i Skønhedsretning."

Skjoldborg fik ret. Stationsbyen satte sig spor og blev medvirkende til dannelsen af foreningen "Bedre Byggeskik" i 1915. Denne forening fik en betydelig gennemslagskraft og fik massiv indflydelse på byggeskik-

Danmarkshuset som det tog sig ud på Landsudstillingen i udkanten af Stationsbyen. Læg mærke til det omfattende lynafledningsanlæg, som huset er blevet udstyret med. Kort i Erhvervsarkivet, efter foto af Edu. Monsrud.

ken i provinsen i 1920'erne og 1930'erne.³ Hack Kampmanns eget bidrag til Stationsbyens bygninger var "Danmarkshuset". Her slog den nationalromantiske tendens i Stationsbyens arkitektur nok klarest igennem. Bygningen havde stråtag i modsætning til resten af Stationsbyens tegltage og vidnede om, at der skulle bygges videre på fortidens landlige byggeskik.

Husmandsloven 1899

Når et husmandsbrug overhovedet kom til at indgå som et element i Landsudstillingens Stationsby, må det ses i nær sammenhæng med den betydning, som husmands-sagen havde fået i det politiske liv i årene forud. Den første danske husmandslov blev

vedtaget i 1899, men allerede efter få års forløb revideres den i 1904 og 1909.

1899-lovens titel var "Lov om Tilvejebringelse af Jordlodder til Landarbejdere", og det er meget sigende for lovgivernes perspektiv. Man så oprettelsen af husmandssteder ud fra en arbejdsgiversynsvinkel. Det gjaldt om at fastholde eller, om man vil, stavnsbinde en rigelig mængde arbejdskraft på landet til de større landbrug. Både Højre og en stor del af Venstre kunne enes om denne målsætning, hvorfor de nye husmandsbrug kun skulle have en sådan størrelse og jordtilliggende, så de kunne udgøre et supplement til husmandens ofte magre indtægt ved daglejerarbejdet. Selvom revisionen af loven i 1904 bevægede sig i ret-

ning af at tillade udstykning af noget større husmandssteder, var det endnu ikke var meningen, at en husmandsfamilie skulle kunne leve af stedet som et selvstændigt landbrug, hvilket også fremgår af de konkurrencebetingelser (størrelsen), der er omtalt nedenfor.⁴

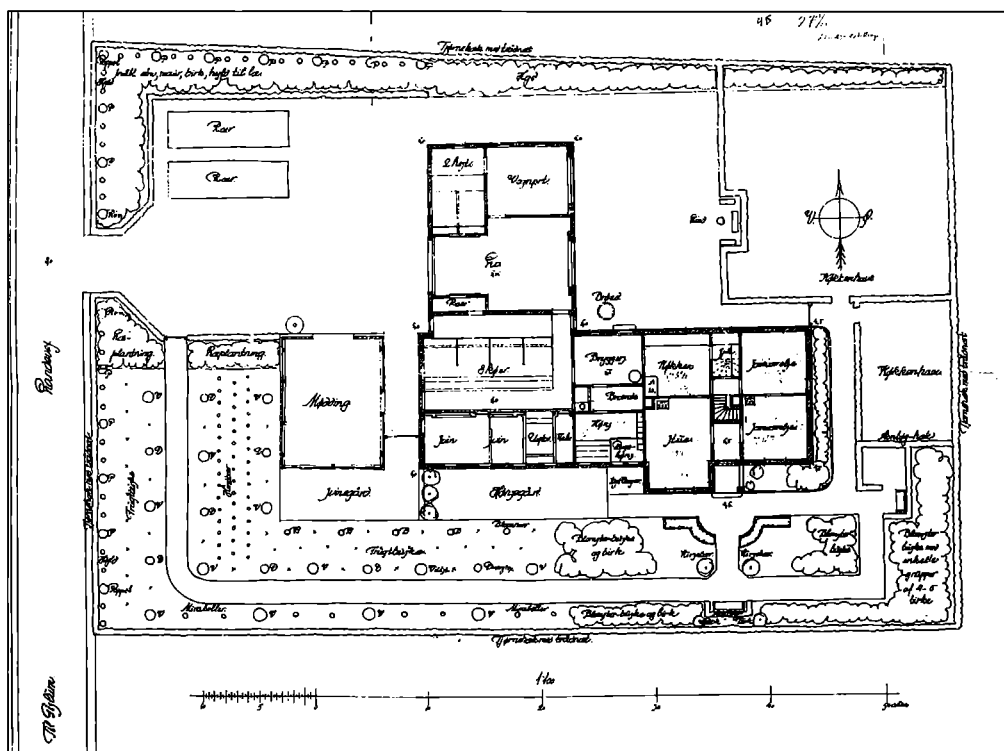
Landbrugsministeriets konkurrence 1907

Loven førte til oprettelse af mange husmandssteder, og der opstod en naturlig interesse for, hvordan disse små landbrug

skulle bebygges og indrettes mest hensigtsmæssigt. I 1907 udskrev et udvalg under landbrugsministeriet en konkurrence om forslag til disse nye husmandsbrug. Man efterlyste forslag til tre forskellige typer af bygninger, men fælles for dem alle var en række krav til, hvad bygningerne skulle indeholde:

”Boligen skulle indeholde:

En forstue, tre værelser på tilsammen 120 kv. alen (ca. 47 kvadratmeter), køkken med rummeligt og lyst spisekammer, bryggers (vaskerum) og endeligt et mindre kælderrum

Hack Kampmanns forslag til indretning af et husmandsbrug i sit bidrag til Landbrugsministeriets konkurrence i 1907.

*Avlsbygningerne skulle indeholde:
Stald til tre til fire køer, plads til en hest, to til
tre svinestier, foderlo og lade, roerum, brænd-
selsrum, hønsehus og lokum.”⁵*

Der indkom 193 forslag lavet af 123 deltagere i landbrugsministeriets konkurrence. Blandt dem var flere kendte arkitekter. I gruppe 3 vandt Hack Kampmann 2. præmie med sit projekt ”Hus i Jylland”. Dette projekt kan med fuld ret kaldes ”førsteudgaven” af ”Danmarkshuset”. I sin arkitektur er det svært umiddelbart at skelne fra bygningen på Landsudstillingen. Hovedlængen er en smule længere, men det er mest i indretningen af avlsbygningen, at der er afgørende forskelle. Stalden er i vinderprojektet mere rektangulær og møddingen er placeret inde i sidebygningen.

Tegninger og Hack Kampmanns beskrivelse af vinderprojektet er udgivet i ”Tegninger til Husmandsboliger med vejledende Tekst”, udgivet af det af Landbrugsministeriet nedsatte Udvalg til Tilvejebringelse af Boliger for Statshusmænd, ved Vilh. Lorenzen, Odense 1909.

I nævnte værk har Martin Nyrup, som var med i udvalget, skrevet et forord, der viser nogle af udvalgets idealer og gode råd (se rammen herunder).

Udvalget tildelte Kampmanns projekt en præmie, selvom hans anslåede udgift til opførelsen var 3600 kr. (+ husmandens eget arbejde anslået til 700 kr.), hvilket var over den grænse på 3.000 kr., man oprindeligt havde sat i konkurrencens program.

”Førsteudgaven af Danmarkshuset” næv-

*Tag Hensyn til Omgivelser, Sol og Vind.
Byg hellere højt og tørt end lavt og fugtigt, men
Glem ikke, at fri Beliggenhed giver Blæst og Kulde mere Magt og
Søg at skaffe Læ ved Plantning og Husenes indbyrdes Ordning.
Vælg Pladsen til store Træer i Husenes Nærhed med Omtanke.
Betænk, at jo flere Yderdøre, des mere Træk i Huset.
Sky Gange og læg den sparede Plads til Nytterummet.
Læg ikke Verandaer udenfor Vinduer, hvis Lys er nødvendigt for Stuen.
Tag mest hensyn til dagligt Behov
Sky store Døre i smaa Rum.
Lad enhver Ting gælde for, hvad den er:
Sky unyttig Pynt, men giv de nyttige Ting en smuk og formaalstjenlig Form
Fremtving ikke Symmetri paa Nyttens Bekostning.
Husk, at Hygge og Harmoni kan skabes uden Symmetri.
Vær betænkelig overfor ny Bygningsæmner, der ikke endnu har vundet Hævd.
Værn og opfrisk gamle Minder.*

Martin Nyrup

nes i ”Danmarks Arkitektur bd 4/ Landbrugsbygninger”. Her karakteriseres Kampmanns forslag som ”et af konkurrencens mest artistiske, men [det] virker som de øvrige lidt urealistisk i forhold til opgaven”. Med det urealistiske sigtes nok til staldens adgangsveje og møddingens placering. Der er ingen direkte udgang til det fri fra stalden !

Danmarkshuset på Landsudstillingen 1909

Det Danmarkshus, som opførtes på landsudstillingen på grundlag af vinderprojektet, er i det ydre meget lig forlægget, (dog er indgangspartiet til beboelsen flyttet til den anden side af stuens karnap). Men i indretningen af avlsdelen blev der gennemført en del ændringer og forbedringer. Kobåsene og svinestierne er blevet vendt 90 grader, og der er etableret direkte udgang til møddingen, der nu sammen med ajlebeholderen er flyttet udendørs og placeret for enden af hovedlængen. Dette har nu givet plads til en lade, men fjernet hønsehuset. Beboelsens areal er identisk med vinderprojektets (ca. 243 kvadratalen) mens avlsdelen er udvidet en smule fra ca. 307 til ca. 319 kvadratalen.

I Landsudstillingens pressesektions udklipsbøger, hvori er samlet hvad man dengang har kunnet finde af presseomtalen af Landsudstillingen i den europæiske presse, omtales Danmarkshuset gang på gang, men oftest ganske kort som led i samlende karakteristikker af Stationsbyen. Danmarkshuset fremhæves ofte for sin hyggelige fremtræden og hjemlige indretning. Den danske

radikale presses korrespondent ofrer en speciel artikel på Danmarkshuset, der her kaldes ”Det mindre landbrug”. Han hefter sig også ved bygningens ”hygge” og giver den følgende ønske med på vej:

”Maatte da ”Det mindre Landbrug” paa Landsudstillingen bidrage til hos saa mange som muligt at aabne Øjnene helt for det skønne og levedygtige i den gamle Tradition”.

Korrespondenten gør også en del ud af et par avancerede tekniske indretninger i Danmarkshuset, nemlig lynafledersystemet, der var særligt vigtigt på grund af stråtaget, og en speciel ny husmandsovn, der samtidig kunne fungere som komfur og opvarme hele beboelsen. Han finder alt ved huset ”saare godt og hensigtsmæssigt”, men er utilfreds med møblementet, ikke på grund af dets kvalitet, men fordi det er for dyrt.⁶

Bortlodningen af Danmarkshuset 1909

I et særtryk om Stationsbyen på Landsudstillingen findes oplysningen om, at Danmarkshuset blev købt af avisen Aftenposten til bortlodning, men det fremgår ikke hvornår. Fra udstillingens start omtales bygningen som ”Det mindre Landbrug”, også i Aftenpostens artikel om bygningen den 6. maj. Senere i udstillingsperioden (fra juli måned) omtales det også som ”Danmarks Hus”, og på billeder kan ses navnet ”Danmark” over indgangspartiet.

Avisen Aftenposten var en del af den københavnske bladgruppe De Ferslewske Blade, hvis strategi var at udgive en række blade

henvendt til hver sin socialgruppe samtidig med, at man opnåede visse stordriftsfordele. Aftenposten var avisen for arbejdere og almuen, og omkring 1909 udkom avisen to gange ugentligt i en meget billig særudgave, som kaldtes "Danmark".

På forsiden af "Danmark" fra fredag den 15 oktober 1909 annonceres, at det nu er ved at være sidste frist for at deltage i lodtrækningen om "Danmarks Hus". Betingelserne for deltagelse er, at man er abonnent på bladet og skaffer en ny abonnent, hvis kvartalsabonnement på 50 øre man skal indbetale i frimærker. Desuden skal man indsætte de manglende ord i følgende gåde: "Hver, der i gamle.....lever og bor, Bør holde..... det billigste Blad i Nord." Det fremgår også, at der under Landsudstillingen er blevet indtegnet abonnenter i "Danmarks Hus", og at disse også kan deltage i konkurrencen, hvis de løser gåden.

På forsiden er endvidere gengivet to tegninger af gevinsten set fra forskellige vinkler og en grundplan. Tegningerne stemmer godt overens med tegningerne i den beretning, som Jørgen Bergsøe udgav om Landsudstillingen i Århus i 1913, mens grundplanen på nogle få mindre vigtige punkter afviger en smule fra grundplanen i udstillingsmaterialet. Kampmanns egen beskrivelse af bygningens indretning, der citeres i bladet, svarer også ret præcist til bygningen på landsudstillingen.

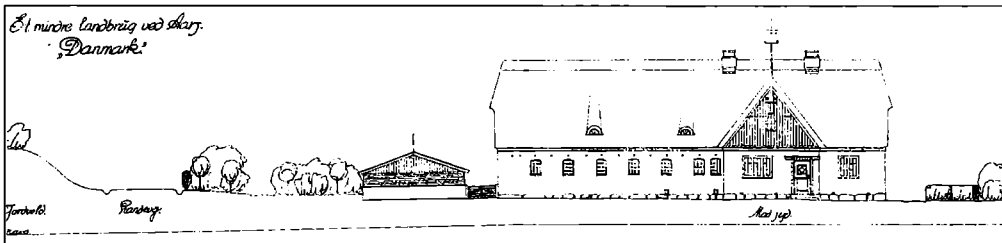
Fjorten dage efter, den 29 oktober 1909, har "Danmark" to store nyheder på forsiden: Ministrene i det nyudnævnte radikale ministerium Zahle præsenteres, og det meddeles, at den heldige vinder af Danmarks-

huset blev "Husmand og Brøndgraver Johan Frederik Olesen ved Aars". Man kan inde i bladet i en stort opsat artikel over to helsider læse om, hvordan det foregik, da Danmark overbragte den fattige, men stræbsomme, ærlige og arbejdsomme Frederik Olesen det glade budskab om gevinsten. Læserne får den udførlige beretning om Olesens modgang og fattige kår, hans rene vandel og den velsignelse, der nu er overgået ham og hans børnerige familie.

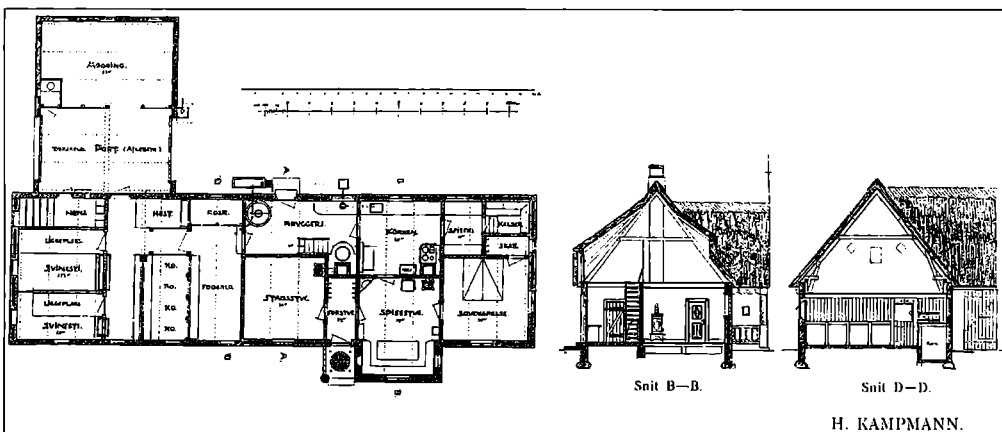
Danmarkshuset genopstår ved Års 1910-11

I løbet af 1910 genopførtes Danmarkshuset ved Års, men i en noget ændret udgave. I hvilket omfang materialerne fra huset på Landsudstillingen er blevet genanvendt, er vanskeligt at afgøre. I Stationsbyen tilhørte materialerne de forskellige leverandører, der som udstillere havde stillet disse til disposition, således at Landsudstillingen kun skulle erstatte manglende eller ødelagte materialer efter udstillingen, (murstenene var en foræring fra diverse teglværker). Det fremgår ikke af udstillingens regnskaber, for hvilken sum eller på hvilke betingelser Aftenposten (Danmark) har overtaget bygningen.⁷ At en del materialer er blevet bragt til Års og genanvendt, er imidlertid temmelig sikkert. Det gælder således: jerndragere i kostalden (mærket Aarhus 1909), vindfløjnen, faste bænke og bord i spisestuen, døre og overliggeren til ladeporten.

Med stor sandsynlighed er også en del af det øvrige tømmer genanvendt. Men det har næppe kunnet lade sig gøre at genanvende materiale i fuld omfang på grund af

Den endelige udformning af Danmarkshuset ved genopbygningen ved Års blev som nævnt lidt anderledes end på Landsudstillingen. Tegningerne her viser dels plan over indretning af huset med den omgivende have- og gårdsplads, dels husets facade mod syd.

de førnævnte ændringer af bygningen. Baggrunden for disse har formentlig haft sammenhæng med den fortsatte udvikling i "husmandssagen".

Husmandssagens fremgang og gennembrud

I de år, hvor Danmarkshuset udvikledes, fik husmandsbevægelsen nemlig for alvor vind i sejlene. Antallet af husmandsforeninger og medlemmer steg hastigt fra 300 foreninger med 11.000-12.000 medlemmer i 1905 til 750 foreninger med 37.000 medlemmer i 1910. De Samvirkende Danske Husmandsforeninger begyndte deres virksomhed i

1906 og dannedes formelt i 1910. Bevægelsen stillede krav om en frigørelse fra gårdmændene og deres foreninger, og man krævede større statslig støtte til oprettelse af større husmandsbrug

Også på det politiske plan fik husmændene større indflydelse i disse år. Først og fremmest gennem samarbejdet med Det Radikale Venstre, der vandt stærkt frem efter stiftelsen i 1905. Allerede i oktober 1909 dannedes det første ministerium Zahle, som havde en husmand som landbrugsminister. Den stigende radikale indflydelse viste sig allerede før ministeriets dannelse, da man tidligere, i april 1909, reviderede husmands-

loven for anden gang. Hvor man ved revisionen af loven i 1904 havde sat en maksimumsgrænse for husmandsstedernes areal på 8 tdr. land. (i særligt magre egne 12 tdr. land), satte man ingen grænser for jordloddens størrelse i 1909. Til gengæld blev der sat en grænse for låneværdien på 6.500 kr. (8.000 kr. i egne med særlig dyr jord). De billige statslån til nye husmandsbrug måtte højst udgøre 9/10 af låneværdien. Husmændene og deres støtter i Folketinget havde ønsket en noget højere låneværdi, hvilket blev bremsset af Landstinget. Grænsen for låneværdien i 1909-loven var et kompromis, men dog en forbedring for husmændene i forhold til den tidligere grænse på 5.000 kr.

Vigtigst var vel nok, at der fra 1909 var et solidt flertal i Folketinget for en statslig jordpolitik, der sigtede mod oprettelse af selvstændige smålandbrug. 1909-loven gav også muligheder for tillægslån til husmandsbrug oprettet efter de tidligere udgaver af husmandsloven, således at de kunne udvides og forbedres til at kunne give en husmandsfamilie en større uafhængighed af gårdmændene. 1909-loven hed "Lov om Oprettelse af Husmandsbrug". Der var ikke længere tale om huse til landarbejdere.⁸

Danmarkshuset ved Års

Den nævnte fremgang for husmandssagen afspejler sig i det Danmarkshus, som "genopførtes" ved Års. Dette er blevet færdigtegnet og opført under indtryk af det ny husmandsvenlige styre i 1909 – 10 og bestræbelserne på at gøre husmandsbrugene til selvstændige smålandbrug.

Bygningen er blevet udvidet væsentligt.

Det drejer sig især om avlsdelen, der udvides med godt 30% fra ca. 319 til 419 kvadratalen. Det sker ved, at hovedlængen gøres en alen bredere og sidelængen et par alen bredere. Der indrettes nu plads til 8 køer og to heste, to svinestier, hønsehus og båse til kalve og ungkreaturer. Der indrettes vognport og hønsehus, mens laden forvises til loftet, som i det oprindelige projekt fra 1907. Dette sker i nogen grad på bekostning af beboelsen, der gøres en lille smule mindre. Danmarkshuset havde nu en størrelse, som blev typisk for en mængde af de statshusmandsbrug, der oprettedes i de følgende år. Den arkitektoniske idé fra landsudstillingen er imidlertid bevaret i bygningens ydre.

Olesen fik mere, end han kunne tilkomme

Bladet Danmarks gevinst i gættekonkurrencen var et hus magen til det, der var opført på Landsudstillingen, og det kan undre, at gevinsten godt et år efter udstillingen er blevet væsentlig større og dyrere. At det er tilfældet, fremgår også af Frederik Olesens kvittering for modtagelsen af Danmarkshuset i februar 1911, som slutter med følgende passus:

*"Idet jeg modtager det nævnte Hus, der paa forskellige Maader er større og værdifuldere end hvad der tilkom mig som Gevinst ved den af Bladet "Danmark" i 1909 foranstaltede Præmiegættekonkurrence bekræfter jeg herved mit afgivne Løfte om at bevare det hele i samme Skikkelse som nu samt at holde det godt ved lige."*⁹

Man må antage, at forklaringen er, at givene har villet bevare Danmarkshusets status som mønsterhusmandssted, der levede op til de nyeste standarder. Havde man genopført Landsudstillingens Danmarkshus, der var opført på grundlag af normerne fra den dagældende husmandslov (af 1904), ville man i 1910 have opført et ganske forældet husmandssted.

Når Olesen har måttet afgive et noget besynderligt løfte om at bevare stedet i samme skikkelse og holde det godt ved lige, taler det også for, at bladet og arkitekten har ønsket at bevare Danmarkshuset som en udstilling af det ideelle husmandssted, der pegede fremad.

Litteraturliste

Jørgen Bergsøe: Beretning om Landsudstillingen i Aarhus 1909, 1913

Peter Brogaard, Hakon Lund og Hans Edvard Nørregård-Nielsen: Landbrugets huse, 1980 (Hakon Lund(red.): Danmarks Arkitektur bd. IV)

"Danmark" (særudgave af Aftenposten) den 15. og 29 oktober 1909.

Landsudstillingen 1909 Aarhus 1984, udgivet af Tappen-

streggruppen i samarbejde med Arkitekturforlaget Archi-press, 1984.

Vilh.Lorenzen(udg.): Tegninger til Husmandsboliger med vejledende Tekst, udgivet af det af Lansbrugsministeriet nedsatte Udvalg til Tilvejebringelse af Boliger til Statshusmænd, 1909

Fridlev Skrubbeltrang: Den Danske Husmand. Husmænd og husmandsbevægelse gennem tiderne bd. 1-2, 1952 – 54

Torben W. Smith: Vi vil rejse nye huse, statshusmandsloven af 1899, 1999

Et mindre Landbrug ved Aars, "Danmarkshuset", Beskrivelse af bygningen med tegninger og Olesens kvittering, Hack Kampmanns tegnestue 1911 (ikke udgivet)

Erhvervsarkivet: Arkiv for Landsudstillingen i Århus 1909, pressesektionens udklipsbøger

Fælleskorrespondance til de radikale blade VIII : "Det mindre Landbrug" paa Landsudstillingen 1.juni 1909, Aftenposten den 6. Maj 1909, Illustreret Familie-Journal den 29.juli 1909

Noter

1. Tappenstreggruppen.
2. Bergsøe og dagspressen.
3. Tappenstreggruppen.
4. Torben W Smith.
5. Landbrugets huse 6.
6. Radikal Fælleskorrespondance 1/6 1909.
7. Bergsøe.
8. Torben W. Smith og Skrubbeltrang.
9. Hack Kampmanns tegnestue.

Udvalgt litteratur om Østjylland 2003-04

Af Henning Spure Nielsen

Illerup og Ilkjær mellem arkæologi og historie

For Moesgård Museum og Aarhus Universitet har de arkæologiske udgravninger i Illerup Ådal ved Skanderborg været en stående udfordring gennem mere end et halvt århundrede. Jernalderens krigsbytteofringer er her undersøgt og analyseret i en grad, som det næppe er tilfældet andetsteds i Skandinavien. P.V. Glob og Harald Andersen var pionererne, Ole Klindt-Jensen med flere, bl.a. Jørgen Ilkjær, fulgte efter. Præsentation af fundene og beskrivelse af deres

rolle i den historiske kontekst var et længe næret ønske, som først skulle gå i opfyldelse med udstillingen af Illerupfundene på Moesgård i 2003. Udgivelsen af *Jørgen Ilkjær: "Moesens Skatkammer"* (Mellem mennesker og guder i jernalderen, 2003, 95 s., ill.) skal ses som et led i bestræbelserne på at give et så fyldigt og fuldstændigt billede af jernalderens Illerup som muligt.

Som bogens titel antyder, beskæftiger Ilkjær sig ikke alene med Illerup, men med den helhed, som udgøres af krigsbytteofringer rundt om i Skandinavien. Undersøgelserne befinder sig, af mange forskellige grun-

Jørgen Ilkjær beretter i bogen ikke blot om våbenofringerne ved Illerup, men sætter dem også i sammenheng med andre tilsvarende mindre fund. Dette kort viser fundsteder andre steder i landet.

de, langt fra på samme stadium fra fundsted til fundsted, og det beklages naturligvis af forfatteren og med ham af den kreds af historikere, som, når det drejer sig om forhistorien, er helt og aldeles afhængige af den viden, de arkæologiske vidnesbyrd kan bidrage med.

I korte afsnit omtaler Illkjær i sin bog samtlige danske krigsbytteofringslokaliteter, og ved siden af ”hovedsagen” Illerup møder læseren bl.a. Trinnemose, Hedelisker, Porskjær, Dallerup, Vingsted, Tranebær, Ejsbøl, Nydam, Hjortspring, Krogsbølle, Kragehul, Vimose, Villestofte og Illemose.

Illerup-fundene består af i alt fire ofringer fra 2.-5. århundrede e.v.t., hvoraf den ældste dateres til omkring 200 e.v.t. Nedlæggingerne er fra gang til gang sket på samme sted, og heraf konkluderes, at det er en befolkningsgruppe med fælles erindring og identitet, der har beboet området og været genstand for angreb udefra. Hvem, der har angrebet, og hvor angriberne er kommet fra, kan arkæologerne danne sig et begreb om gennem dybtgående, komparative analyser af fund, der er gjort såvel på den enkelte lokalitet som på samtlige kendte lokaliteter. Ad denne vej bidrager arkæologien til den ”store” histories teoridannelser om nationalstaternes udvikling i de tidligste stadier.

En kilde til forundring. Hvorfor har den grafiske tilrettelægning visse steder valgt én spalte, andre steder to?

Det unge, jyske universitet blev 75

Olaf Lind: Arkitekturfortællinger – om Aarhus Universitets bygninger (Fotografi: Poul

Ib Henriksen, 2003, 240 s., ill.) er i enhver henseende en stor bog, men samtidig også en smal bog. Emnet er Aarhus Universitets bygninger og arkitektur, anskuet, kommenteret og analyseret bredt, og alligevel præcist af kunstnere, der på deres felt er blandt de allerbedste. En ny rektor, det var Niels Christian Sidenius, foretog et heldigt valg, da han på én gang skulle finde én, der kunne skrive, og én, der kunne skyde Fisker, Stegmann, Møller og have- og landskabsarkitekten C.Th. Sørensens jyske universitet ind i dets 78. år. Efter en yderst forsigtig start i 1928 havde universitetsfolk og andre med interesse for sagen efterhånden lagt tre fjerdedele af et århundrede bag sig, og det var der – til manges overraskelse – kommet meget godt ud af. Hvor godt – og hvor kompliceret, det ind imellem har været – læs Olaf Linds fremragende tekster og glæd dig over Poul Ib Henriksens små kunstværker. Begge har haft et righoldigt materiale til disposition. De har hver for sig forstået at tilføre stoffet deres personlighed, og derfor er der kommet en bog ud af det, som naturligt griber specialistens opmærksomhed, men som også hører hjemme på bibliofilens gavebord.

Det kunne ikke være anderledes, end at arkitekt C.F. Møller måtte blive bogens hovedperson. Alene den kendsgerning, at han flyttede til Århus, gjorde, at han i højere grad end de andre i firkløveret blev talsmand udadtil for det meste af det, de i fællesskab stod for. Det var således C.F., der måtte stå for skud, da Universitetssamvirket i slutningen af 1930'erne som bygherre lod ham forstå, at hvis han, C.F. Møller, skulle stå for opførelsen af universitetets

Der er mange spændende og utraditionelle fotos i Olav Linds bog om Århus Universitets bygninger. Dette viser et af de få forsvundne huse på området, nemlig en af de professorvillaer, der lå på hjørnearealet ved Ringgaden og Randersvej.

hovedbygning, ja, så skulle der skiftes stil. "Bygherren ønskede mere monumentalitet, gerne á la den italienske neoklassicismes marmorpaladser." Møller blev i 1939 sendt på studierejse til Tyskland, Schweiz og Italien. Men Møller lod sig ikke imponere ... "Mussolinis marmorbeklædte universitetsbygning (i Rom) ... var ikke efterlignelsesværdig." Lidt mere Møller (interview om hovedbygningen i 1973): "Rum kan ikke tegnes, de skal tænkes." C.F. Møller døde i 1987, og året efter udgav hans tegnestue og universitetets tekniske forvaltning en pub-

likation, som i almindelig omtale har fået navnet, C.F. Møllers testamente. Dette testamente er det nyttigt at kende til for den, der ønsker at forstå motiver og bevæggrunde til efterfølgende initiativer inden for universitetets bygge- og anlægsvirksomhed.

Endelig kan der være grund til at citere Lind for følgende: "Med Frederik Draiby som stadsarkitekt har universitetets arkitekter haft et kongenialt, kommunalt medspil." Draiby var meget aktiv som udøvende arkitekt. Mest kendt er han for den kommunale svømmehal i Spanien fra 1933.

Universitetet – bag kulisserne

Universitetsundervisningen i Jylland indledtes som nævnt i 1928. Fra 1933 går det an at omtale institutionen som Aarhus Universitet. I 1936 oprettes Det økonomiske og juridiske Fakultet, som langt senere – i 1970'erne – bliver til Det samfundsvidenskabelige Fakultet. Juristerne kan fra fakultetets start studere sig til en eksamen på Juridisk Laboratorium, men til meget mere end dagen og vejen rækker de opstillede hylder med bøger og tidsskrifter ikke. Med en storslået bog gave i 1944 fra den få år forinden afdøde professor, dr.jur., h.c. Frantz Dahls familie ændres situationen fundamentalt, og fra dette tidspunkt taler man ”på bjerget” om Juridisk Bibliotek. Det er dette senere stærkt udvidede bibliotek, der nu fejrer de første 60 år med udgivelsen af en uhøjtidelig, men på trods af snævre tidsfrister velskrevet historiebog om sig selv, nemlig *Palle Lykke: Juridisk Bibliotek 1944-2004* (2004, 152 s., ill.). Universitetsjuristerne har valgt det urunde åremål til udgivelsen for bedst muligt at sikre en omfattende og højt kvalificeret erindringsmasse for fremtiden.

Samme forfatter har i *Medicinsk Læsestue i Aarhus* (2000, 55 s., ill.) skildret historien bag et andet af universitetets specialbiblioteker. Den beskedne ”Læsestue” fra omkring århundredskiftet, havde 1900-1924 haft til huse i Kühnells smukke Jydsk Handels- og Landbrugsbank på Lille Torv 6, men flyttedes derefter til Fødselsstiftelsen, der gennem det meste af et århundrede var kendt som et sted, det næsten ikke var til at komme udenom. Arkitekt Sylows nybarokke

bygning fik, som tiden gik, sin plads i Universitetsparken, men den kunne vanskeligt indpasses i de gule stens arkitektur – og hvad så? Arkitektfirmaet C.F. Møller accepterede at stå for en ombygning, og den 20. januar 2000 genindviedes Statens Fødselsanstalt i Jylland, men nu som ”Victor Albeck-Bygningen”, der skulle danne ramme om byens centrale sundhedsvidenskabelige litteratursamlinger. Her har Læsestuen overlevet og gjort sig fortjent til et ganske særligt domicil i ”parken”.

Båndet virkelighed

Først var der Lindhardt med det evige liv. Få år senere fulgte Stig Jørgensens disputats, der rejste spørgsmålet om, hvad en kvinde er værd. Vidtrækkende udspil fra et ungt universitet.

Det var 5. september 1957, den konstituerede docent, cand.jur. og lærer ved Aarhus Universitet i obligationsret forsvarede sin disputats om erstatning for personskade og tab af forsørger. Ikke mindst som følge af professor Knud Illums indlæg som 1. officielle opponent vakte den kun 30-årige Stig Jørgensens afhandling furore over det ganske land, men (eller ”og”, efter behag) allerede året efter var studenten fra Randers Statsskole placeret i den lærestol, han ikke forlod før pensioneringen i 1997.

Den retsvidenskabelige professor havde gennem den lange række af år mange – især universitetspolitiske – jern i ilden, og som borgerlig-liberal af anskuelse gjorde han sig i lange perioder stærkt gældende inden for Det lærde Selskab og i folkeuniversitetsbevægelsen.

Det er denne Stig Jørgensen, kollegaen, professor Carl Aage Nørgaard, i studenteroprørets tid omkring 1970 venligt, men vel også en anelse spydigt, karakteriserer som ”et galt spektakel”, der med udbytte kunne sendes til forhandlingsbordet, når det buldrende skæbnetug i horisonten.

Der er denne Stig Jørgensen, lederen af Aarhus Universitets Historiske Udvalg, cand. mag. Palle Lykke, har talt indgående med og båndet ved interviews i 1997 og 1999. Fjorten timers samtale er resultatet i ”*Et galt spektakel*” (Et universitetshistorisk interview ved Palle Lykke, 2003, 200 s., ill.), som på én gang fortæller om ”offerets” karriere, om hans videnskabsteoretiske holdninger og overvejelser samt – mest overraskende – helt åbent, meget kritisk og hudløst afslørende om lange rækker af koryfæer i universitetets ledelse, i fakulteterne og hvem, der ellers af den ene eller den anden grund måtte være blevet antruffet på Stig Jørgensens vej frem – og tilbage.

En lettere foruroliget læser må – alt andet lige – føle det betryggende, når redaktøren i forordet kan oplyse, at ”materialet er i den foreliggende redaktion gennemlæst og godkendt af Stig Jørgensen i juli 2003”.

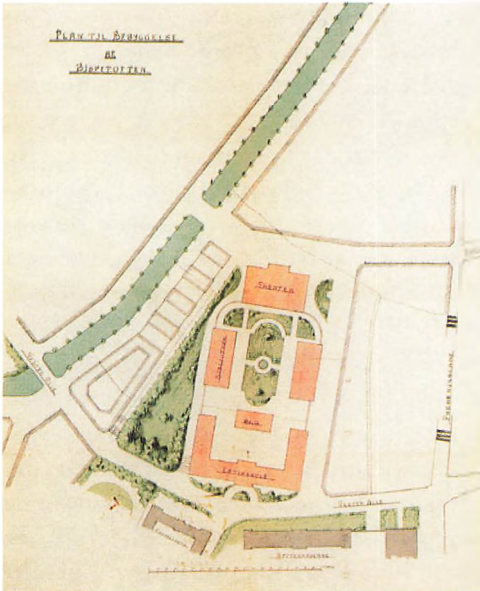
Glemte projekter – og amtmænd*)

Alternativer til virkeligheden er undertitlen på Århus Byhistorisk Fonds største bogudgivelse i 2003. Under hovedtitlen *Århus på tegnebrættet 1850-2000* (200 s., ill.) har fhv. rektor ved Katedralskolen, Henning Spure

Nielsen, sat fokus på mange store planer for Århus og omegn – planer, der aldrig blev realiserede. Undertitlen rammer glimrende bogens idé, nemlig at der har været fremsat mange alternative planer for byudviklingen, der alle igen er blevet begravet i byens historiske mølpose. Med sikker hånd har forfatteren gravet de forliste projekter frem af bl.a. Århus Byråds arkiv, og præsenterer disse i 39 afsnit. Det er dygtigt gjort, ligesom det er et frisk initiativ af Århus Byhistoriske Fond. Der præsenteres en udgivelse, der ikke alene har appel til læsere med interesse for Århus og Østjylland, men også til andre byers lokalhistoriske foreninger og udgiverselskaber. Her er der noget at leve op til! Nutidige arkitekter og byplanlæggere kan tillige hente meget visdom i bogen.

Vi støder både på projekter, der blev kasseret helt, og på projekter, der blev realiserede i en anden form. Blandt de første kan nævnes planer om et kommunehospital på Bispetoftens; en elektrisk jernbane mellem Århus og Randers; en sporvejslinje til Varna; Andelshuset på Bispetorv; Egå Lufthavn; en kaserne på Skejby Mark; en bybane fra Moesgård til Egå; overdækning af banegraven; samt Stjernecentret. Blandt de projekter, der nok blev forkastet, men gennemført i en helt anden form, kan fremhæves Skt. Clemens Bro, Århus Teater, Lukas Kirken, Banegården, Universitetet, Stadion, samt udsmykningen af Store Torv. Men der er mange andre store og små planer med i bogen, der er udstyret med fremragende og meget flotte illustrationer. Spure Niensens ledsagende tekster er velskrevne og informative. Alt i alt en suveræn og tankevækkende bog om Århus, dens nuværende ud-

*) Omtalerne af bøgerne *Århus på tegnebrættet* og *Amt og amtmænd i Århus* er forfattet af Kenn Tarbensen.

Blandt de mange ikke-gennemførte projekter, som *Spure* omtaler i Århus på tegnebrættet, er dette forslag fra 1896 til opførelse af latinskole, teater og bibliotek på Bispetofte, hvor nu Tinghuset og Erhvervsarkivet ligger.

seende, og om, hvordan meget kunne være blevet anderledes. Dét eneste lille minus er, at man naturligvis får lyst til at læse mere. Derfor er det kedeligt, at notehenvvisninger desværre er blevet beskåret til et minimum, ligesom det kræver et større detektivarbejde at anvende illustrationshenvisningerne.

En af de første historier i *Spure* Niensens bog er planerne i 1863-64 om at ombygge Sukkerhuset i Brammersgade til amtmandsbolig. Som bekendt blev det heller ikke til noget. Spørgsmålet om (stift)amtmænd, deres opgaver og deres domiciler er dog blevet særdeles aktuel som følge af den planlagte kommunalreform.

I bogen *"Amt og amtmænd i Århus"* (2004, 195 s., ill.), der er forfattet af fhv. fuldmæg-

tig i Århus Amt Flemming Hørnø – det sidste afsnit på lidt over 30 sider om tiden efter 1970 og visionerne for fremtiden – er dog forfattet af nuværende stiftamtmand Peter Christensen – sættes amternes rolle ind i et historisk perspektiv. Som nævnt i forordet af forlaget, Århus Byhistoriske Fond, er det just hensigten bag udgivelsen, nemlig "at fortælle om og bidrage til at perspektivere den aktuelle debat..." (s.5).

Og fortalt, det bliver dér. Bogen er et noget kalejdoskopisk vue over Århus amts historie, amtmændene gennem tiderne, deres boliger, opgaver, løn osv. Fokus svæver fra stort til småt. Bogen kan bedst karakteriseres som en spredt opsamling på den hidtidige viden. For læsere uden særlig paratviden om emnet er bogen et glimrende sted at starte. Søger man videregående og sammenhængende analyser, ja, så er det ikke her, at de findes.

Umiddelbart fremtræder bogen på billedsiden som ganske fremragende. Der er ganske mange flotte farveillustrationer både i stor størrelse og som marginillustrationer. Ved nærmere gennemgang viser det sig dog, at der ikke er hoved og hale i billedsiden. En række gode malerier af århusianske amtmænd, der trods alt er sagens kerne – og efter kolofonen at dømme er nyoptagelser af den glimrende fotograf Knud Nielsen fra Risskov – er blevet reduceret til små undseelige marginillustrationer, mens særdeles velkendte afbildninger af kronprinser, konger og statsmænd er blæst op i stort format. Frederik 6. afbildes i hele tre store illustrationer; kronprins, senere Christian 8., Struensee og J.B.S. Estrup ligeledes alle i stort format, hvortil kommer et ligegyldigt male-

ri af Delacroix. Det *må* hertil nævnes, at det er gået helt galt på side 54. Her bringes et billede, der angives at forestille Frederik 4. Det passer ikke. Maleriet er et af den dansk-hollandske maler Abraham Wuchters meget realistiske portrætter af Christian 5. og dét findes i dag på Statens Museum for Kunst. Nuvel, hvor er det dog synd og skam, at de århusianske amtmænd ikke er blevet portrætteret efter fortjeneste. Spot til skade kaldes et maleri af en nøgleperson som amtmand Peder Rosenørn, der illustreres i miniformat, for "dette herlige billede" (maleri) s.104.

Sikken et hus – Sikken en bog

Det ligner et bestillingsarbejde, men er det nok ikke. Det ligner et stykke veloplagt journalistik, hvad det også er. Det ligner en tour de force i lay-out med henblik på at blive optaget i Guinness Rekordbog, hvilket ikke lykkedes. Sikken en bog! Så er det sagt.

Erik Svenssons "*Sikken et hus – Musikhuset Aarhus*" (2003, 128 s., ill.) præsenterer journalisten, som vi kender ham. Huset og byen har brug for denne appetitvækker, og selv om det ikke er *bogen* om Kjær & Richter's hus, læseren har foran sig, så vil den fremover være god at ty til, når det måtte knibe med øjebliksbilleder, og det i ordets bogstaveligste forstand, af kulturlivet i Århus ved indgangen til det 21. århundrede.

Århus i et lyserødt skær

Dokken. Ingen århusianer var i tvivl. Her repareredes og byggedes skibe omkring fly-

dedokken som et krigens monster, der i 1946 dukkede op og lagde sig til rette ved den yderste del af mellemarmen. Her lærmede skibsbyggere og maskinarbejdere fra tidlig morgen til sen aften, mens svejserne sendte signaler til en undrende omverden i form af skingre, uregelmæssige lysglimt. Værftet eller virksomheden var ledelsens betegnelser for *Aarhus Flydedok A/S*, for hvilken bestyrelsen 26. februar 1999 måtte indgive konkurserklæring. En stor arbejdsplads lukkede, og 800 medarbejdere stod uden job. En alvorlig sag.

De faglige klubber havde spillet en stor rolle i det halve århundrede, det blev forundt dokken at være blandt spillerne i værftsbranchen. Og det er folk fra klubberne, en snes stykker, der "*I dokkens verden*" (Red.: Kirsten Folke Harrits og Ditte Scharnberg, 2003, 385 s., ill.) fortæller historien. Med dygtige fotografers glimrende præstationer til indledning og som afslutning. Redaktørerne kommer fra "Åstedet – arkiv og kulturværksted for den oversete historie".

Partiet og fagbevægelsen udgør to af den samlede arbejderbevægelses tre strenge. *Kooperationen* kommer til som den tredje. Historikeren, ph.d. Finn Andersen og Århus Bymuseum har gennem en årrække ydet en stor indsats for at få den århusianske kooperation beskrevet, hvilket nu er sket med udgivelsen af hans bog "*Den 3. streng*" (Den århusianske arbejderkooperation 1884-2002, 2003, 135 s., ill.) på foranledning af Det Kooperative Fællesråd i Århus og med lederen af Århus Byhistoriske Fond, historikeren Henrik Fode, som redaktør og tilrettelægger.

Emnet ligger vel lidt fjernt for de fleste, til

trods for at det er de færreste, der ikke på den ene eller den anden måde er stødt på Kooperationen i en af dens mange forklædninger. Kooperative barberstuer under navnet "Figaro" var der i 1917 tilslutning til, men så vidt kom det vist aldrig i Århus. Brugserne, derimod, blev i hvert fald i perioder som afdelinger af Arbejdernes Brugsförening en populær affære. Overalt i arbejderkvartererne, på de mest iøjnefaldende gadehjørner, lå de for at tage konkurrencen op med de private købmænd. Hvortil kommer, at boligforeningerne fylder meget i Kooperationen, og i årene fra omkring Den første Verdenskrig har de øvet en indsats i den almindelige samfundsmæssige sammenhæng, som er uden sidestykke.

Det opleves jævnlgt. Folk, der færdes på Dollerupvej, sænker farten eller standser helt ud for nr. 4. En ny bygning er for nylig skudt i vejret på den gamle gasværksgrund, og arkitekturen i sig selv kunne såmænd godt give anledning til nøjere studier. Men udfordringen ligger et helt andet sted. Tegnene – eller bogstaverne? – ved bygningens hovedindgang, hvad står de for? Hvordan skal de læses? Hieroglyffer eller kinesisk tegnsprog kan det vel vanskeligt være? Svaret gives i de allerførste linier i Henrik Fodes bog "Fag og folk" (Århus tekniske Skole gennem 175 år, 2003, 152 s., ill.) om byens jubilerende tekniske skole. Bygningen på Dollerupvej 4 er nyeste skud på de bygningskomplekser, der rundt om i byen, med hovedkvarter i Halmstadgade, udgør denne mastodont af en uddannelsesinstitution. Her – i et afsnit af Midtby skolen – har uddannelsen af 350 unge inden for levnedsmiddelområdet, eATS, til huse. Nyt

I Den 3. streng fortælles bl. a. om de mange virksomheder, der samledes i Arbejdernes Produktionsforening. I en årrække drev den også Bryggeriet Ares, hvis øltyper i 1930erne ses her.

hus, nyt navn. Det blev til eATS, der som et engelskklingende udtryk står for ernæring, læring og erhverv, Aarhus tekniske Skole. Hvem kunne vide det?

Der er kommet en tiltalende bog ud af granskningen af det lange forløb fra 1828 til 1903. Et stort, givetvis vanskeligt håndterligt stof afspejlede store interesseforskelle og dermed økonomiske samspilsproblemer er bragt på en overskuelig formel, som frister til læsning. Og det må jo være det, der er meningen. En teknisk skole må nødvendigvis være på forkant med sam-

fundsudviklingen, og sådan har pejlingen været i Århus.

Historiens op- og nedture

"Det Historiske Museum i Århus – gennem 100 år" (2003, 47 s., ill.), en lille, solid, koncentreret og – vil nogen nok sige – lidt kedsommelig bog, er en nyttig sag. Forfatteren er historikeren Jens B. Skriver, som i 1991 erhvervede licentiatgraden ved Aarhus Universitet med en afhandling om hoveriet ved Wilhelmsborg, Moesgaard, Østergaard, Marselisborg og Constantinsborg i perioden 1700-1850.

I Århus red man med på en bølge, da Historisk-Antikvarisk Selskab i marts 1861 stiftedes med henblik på først og fremmest at anlægge en museal samling. Byens kunstforening daterer sig tilbage til 1847, og i 1856 havde denne forening fået byrådets tilladelse til at benytte to lokaler på loftet over det nyopførte rådhus nord for Domkirken. Da den historiske samling allerede i løbet af 1861 kom godt fra start, skaffedes der i rådhuset plads til såvel billedkunsten som til antikviteterne.

Efter en halv snes år var byens museumsfolk af både den ene som den anden observans rede til at bygge en helt ny og selvstændig museumsbygning til brug for malerisamling, oldsagssamling og stiftsbibliotek. Tanken gik ud på at placere et nye kulturhus i biskop Brammers have ud mod Kannikegade. Planerne røg i vasken, og først efter at møllejejer Weis havde foræret en grund i Mølleengen til formålet, skete der noget. Kgl. bygningsinspektør Walthers museumsbygning indviedes i 1877, men indtil arkitekt

Dahlerups udvidelse i 1891 var det stort set kun kunsten, som blev pladsmæssigt tilgodeset.

1890'erne blev herefter en glansperiode for det historiske museum, men det var kun med nød og næppe, at det overlevede nedgangstider frem mod universitetsæraen, som tog sin begyndelse i slutningen af 20'erne, og en stærkt stigende kommunal interesse i byens museumsanliggender, som kom til udtryk under Anden Verdenskrig. Med arkæologen P.V. Glob på scenen kom der yderligere skred i udviklingen, og samtidig med at man besluttede sig for at specialisere museumsindsatsen inden for den forhistoriske arkæologi og etnografien, ændrede museet navn til Forhistorisk Museum, som oprindeligt tænkt placeret i Venne lystparken. Det blev imidlertid Kunstmuseet, som i en længere årrække fik sit hjemsted i den bynære del af Universitetsparken, og historien kunne så påregne at få hele den Weis'ske museumsbygning i Mølleengen for sig selv. Sådan gik det ikke. Tanken om at flytte til Moesgård modnedes, og det blev i og omkring Dahl'ernes mangeårige domicil ved Giberåen, at professor Glob's grænseoverskridende ideer blev til virkelighed.

Billeder en gros, løvinder og strømere i Randers

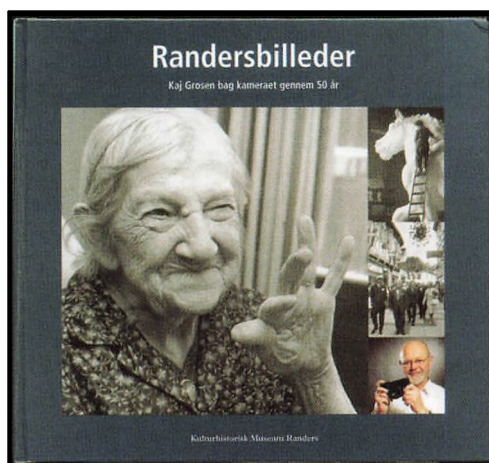
"Randersbilleder" (Kaj Grosen bag kameraet gennem 50 år, 2004, 96 s., ill.) er en billedbog om Randers, som byens kulturhistoriske museum i samarbejde med billedernes ophavsmand tilbyder et sædvanligvis bredt publikum med interesse i at supplere en almen viden om hjemstavnens med billeder

fra dagligdagen i alle dens facetter. Af mere end et halvt hundrede tusinde disponible optagelser har Grosen med redaktionens hjælp (eller er det mon omvendt?) fundet frem til godt og vel 150 billeder, som gengives i bogen. Hvorvidt disse pressefotos, Kaj Grosen var fra 1959 til 1986 fast ansat pressefotograf ved Randers Amtsavis, er identiske med dem, der vist på udstillingen ”50 år bag kameraet. Kaj Grosens Randersbilleder”, som Kulturhistorisk Museum Randers stod bag, fremgår ikke.

Hvad bogen viser – og fortæller i de ledsagende tekster – udgør en broget og ikke alt for vel disponeret billedserie, som selvfølgelig meddeler meget om, hvordan udviklingen er forløbet i laksens og handskerne by gennem de seneste årtier. Sammenstillingen af de mange billeder forekommer ikke overbevisende, og bogen er et klart udtryk for, hvor vanskeligt det er på én gang at skulle håndtere såvel farve- som sort-hvide billeder.

Pressefotografen lever af at have fingeren på pulsen. Med den til rådighed stående teknik kan den visuelle byskriver ofte komme virkeligheden nærmere end den skrivende journalist. Dette gælder også for Grosen. Men bogen viser også, at Grosen ikke alene kunne, hvad han oprindeligt havde lært. Han holdt sig til stadighed opdateret med hensyn til udviklingen inden for sit fag. Grosens billeder er på bedste vis arkiveret på Randers Lokalhistoriske Arkiv, og de er dermed gjort til et nyttigt og let tilgængeligt redskab for lokalhistorikeren.

Det er medlemmerne af byens eneste Lions Club for piger (Randers Malvina), som med

”Randers – er ikke så ringe endda” (2003, 119 s., ill.) har villet gøre op med det negative image, der rundt om i den danske offentlighed hyppigt bliver Randers til del. Det er pigerne ikke sluppet så godt fra. Fordi den idé, de har gjort til deres udgangspunkt, ikke duer. Bogens bidragydere, forfatterne til de 37 afsnit, er ”personer, hvis familie har drevet virksomhed i Randers i mindst tre generationer, eller personer, der på en positiv måde har sat Randers på Danmarks kortet på det seneste.” Opfordringen til at deltage er sendt ud, bidragene, korte som lange, dybdeborende eller overfladiske, velskrevne eller primitive grænsende til det naive, er indløbet og, sådan forekommer det, godtaget kritikløst. ”Fremragende lokalhistorie” hedder det i forordet. Rekommandationen er misvisende.

Heller ikke *”100 års jubilæumsskrift”* (Randers Politiforening 1903-2003, 2003, 48 s., ill.) er der meget ved. Selv billedsiden er det lykkedes at tage glansen af. Se selv side

18, "Sang fra juletræs-fest i foreningen i 1940". Inspiration har simpelthen været uopdrivelig, da pligt opgaven skulle løses. Bortset fra det sted midt i bogen, hvor en tidligere vicepolitikommisær og formand for politiforeningen, Oluf Jørgensen, under den intetsigende overskrift, "Nye tider", benytter sin tildelte spalteplads til så ganske overraskende at tage, hvad der må være endnu et opgør med 80'ernes nye politimester, Roum Svendsen, og under ham en nyudnævnt og i jubilæumsskriftet anonym politiinspektør, som samtidig var leder af ordenspolitiet.

Grenaa på tavlen for 27. gang

Redaktøren Børge Kjær indleder som sædvanlig "*Grenaa og Omegn – før og nu*" (2003, 108 s., ill.) med "Set og sket", denne gang for perioden 1. oktober 2002 til 30. september 2003. Krøniken undlader ikke under 23. november 2002 at meddele, "at årbogen Grenaa og Omegn før og nu" er udkommet for 26. gang. Altså sidder læseren netop nu med 27. udgave af denne fortræffelige (jule-)gave til ikke alene folk i Grenaa, men til alle med interesse for lokalhistorie. Ligeså relevant, men for første gang, afsluttes Grenaabogen med et register for samtlige årgange 1976-2002. Nyttigt og let at håndtere.

Ellers ligner årbogen sig selv. Der er noget om Grenaa Sygehus, om skolegang i Gammel Sogn og om Simon Peters Kirke ved Grenaa Havn. Palle Schødt Rasmussen bidrager med artikler om nazistævnet i Grenaa 1937 og om kunstneren Børge L. Knudsen, mens Ole Wieland fra Grenaa

Egnsarkiv og Inga Witt skriver om henholdsvis iværksætteren Per Udsen og om en tip-tipoldemor, Ane Marie Jensdatter, som sygdom og sociale omstændigheder tvang på bistand.

Kunstmaleren Børge L. Knudsen (1911-1994) var københavner af fødsel, og hans tilknytning til Grenaa begrænser sig til nogle år i begyndelsen af fyrrerne, da han sammen med sin kone, malerinden Carla Rachël Stefansen, selv grenaabo, boede i byen. I korte glimt gennem et langt liv skuede den talentfulde malerspire parnasset, men om nogen egentlig tilknytning til dette blev der aldrig tale. I 1998 modtog Grenaa Egnsarkiv og Djurslands Museum en testamenterisk gave, som bl.a. omfattede et af Børge L. Knudsens hovedværker, et portræt hvortil Rachël har siddet model. En skarptskåren tegning iklædt en suveræn kolorit viser en smuk kvinde. Hun kan indtil videre ses på Grenaa Bibliotek. Til enhver tid på denne bogs omslag.

Det forsvundne Silkeborg sort på hvidt

Det er perioden 1890-1950, arkivleder Hanne Arent fra det lokalhistoriske arkiv i Silkeborg, præsenterer i denne lille, charmerende bog "*Fra det nu forsvundne Silkeborg*" (2003, 95 s., ill.), som er nummer 37 i rækken af "forsvundne" billedbøger fra Aschehoug. Forsvundne også i den forstand, at samtlige udgivelser mellem 1981 og 2002 meldes udsolgt, hvilket formentlig også bliver den skæbne, der bliver det forsvundne Silkeborg's. Billederne svarer til det forventelige, de ledsagende billedtekster afspejler

forfatterens indlevelse, de er fyldigere end så ofte og lejlighedsvis sammenhængende, og dermed forbindes billeder, som på en eller anden måde også hører sammen. Eneste farvebillede er det, der på omslaget viser "Silkeborg Havn en blikstille dag o. 1905".

Smedene kom med Drewsen

I denne bog fortælles historien om Silkeborgs smede. Vi lader erindringer flette sig ind i hinanden og former en historie om en by og dens smede. Det er ikke en historie om mursten og årstal. Det er en historie om mennesker.

Sådan skriver forfatterne på bogens omslag, og sådan forholder det sig. Med den tilføjelse at forfatterne lidt overraskende, men bestemt ikke til ugunst for læseren, har fundet det hensigtsmæssigt at medtage temmelig indgående beskrivelser af i hvert fald de største af de virksomheder, der gennem de hundrede år gav beskæftigelse til smedene. Papirfabrikken, naturligvis. Men også berlineren J.W. Darr's Dansk Automobil Byggeri (DAB), Søndergaard's Gude-naa, Lysbro, Danfoss, APV o.s.v.

Det var den unge Michael Drewsen, der en aprildag i 1844 bragte de første smede med sig til Silkeborg Hovedgård. Opgaven bestod i, med vandkraften for hånden, at udstrække det nordsjællandske papirdynasti, Drewsen & Sønner, til også at omfatte en papirfabrik i Jylland. Der skulle dog gå et halvt århundrede, før de Silkeborg-smede i 1893 var mange nok og fagbevidste nok til at forsøge sig med en fagforening. Forgæves skulle det vise sig, til trods for at Smedeforbundet var blevet stiftet fem år

forinden. Det gik meget bedre, ti år senere, og det er de følgende hundrede år, som Kurt Balle Jensen og Christian Smith beretter om i en nydelig og veltilrettelagt jubilæumsbog "Altid i ilden" (Historien om Silkeborgs smede. Dansk Metal i Silkeborg i anledning af afdelingens 100 års jubilæum, 2003, 128 s., ill.), som bygger på såvel skriftlige som mundtlige kilder.

Da Silkeborg var i centrum

Dan Mouritzsen: Gefechtstand Silkeborg Bad. Det tyske militære hovedkvarter på Silkeborg Bad. Den tyske værnemagt i Silkeborg og omegn 1940-1945. Eget forlag, 2003. Salg og distribution: Silkeborg Bunker Museum. (288 fotokopierede sider, ill.)

Bogen bærer præg af måden, hvorpå den er kommet til verden. Dan Mouritzsen var i en årrække i begyndelsen af 90'erne "auto-didakt historieguide" i området ved Vester-skoven og Ørnsø omkring det tidligere så fashionable Silkeborg Bad. Forfatteren i svøb var givetvis en både samvittighedsfuld og ambitiøs fører for interesserede, der ville vide mere om det tyske militære hovedkvarter og om efterkrigstidens tyske flygtningelejr. Notaterne til brug for de mere eller mindre sammenhængende foredrag på åstedet nærmest hobede sig op, og det er dette materiale, som udgør grundelementerne i "Gefechtstand (kommandostation) Silkeborg Bad". Som forfatteren selv formulerer det: "Bogen har ikke en decideret rød tråd, og bør mere ses som en samling af oplysninger – eller måske nærmere en håndbog, hvor læseren kan læse de enkelte afsnit som har interesse."

Det var i 1992, Silkeborg Kommune købte Silkeborg Bad, og startskuddet var hermed givet for oprettelsen af KunstCenter Silkeborg Bad og Silkeborg Bunker Museum, der kom til at rumme en permanent udstilling om det tyske hovedkvarter, som 5. november 1943 overflyttedes fra Nyboder Skole i København til Silkeborg Bad, men også om de mange tyske flygtninge, som kom til stedet efter befrielsen.

Dan Mouritzsens bog er en i enhver henseende tung sag, som er sprængfyldt med nyttige oplysninger. I sin kritik af forfatterkolleger og andre, som har ytret sig om den tyske militære ledelse i Danmark under 2. verdenskrig, forholder Mouritzsen sig ukædeligt selvretfærdig.

Syn og sogn på Silkeborgegnen

Det lille skrift fra lokalhistorisk arkiv "*Syn og sogn for 2003*" (Lokalhistorier fra Silkeborgegnen, 2003, 56 s., ill.) gør ikke meget væsen af sig. Men tag ikke fejl. Trods det beskedne udstyr og de meget begrænsede midler, der må være brugt på tekst, billeder og fremstilling, har vi her at gøre med et velredigeret og gedigent årsskrift, som med 2003-årgangen først udkommer for anden gang. Såvel i henseende til emnernes karakter som med hensyn til disses geografiske forankring er spredningen stor, og uanset om det drejer sig om Kresten Barber i Lemming eller bybusserne i Silkeborg fristes den historiske nysgerrighed til at komme om bag billederne for at komme i gang med læsningen. Hertil kommer, hvad Teddy Greibe Jensens artikel om kartoffeltyskerens Christianskirke i Kragelund Sogn (en

kirke der aldrig blev til noget) viser, at selv det mest ydmyge bidrag til et historisk tidsskrift, som kun de færreste kender, kan rumme et anstrøg af sund og overbevisende videnskabelighed tilpasset ønsker og krav i den forventede læserkreds.

Ikke nogen handskerumsbog, men alligevel ... !

Palle Kousgaard, født i 1945, kan skrive civilingeniør, landmand og forfatter på sit visitkort. Og et sådant må han have haft brug for utallige gange, når han under forberedelserne til sin store bog "*Vandmøllerne ved Salten Å*" (2003, 175 s., ill.) har besøgt folk på egnen, som vidste noget, og som kunne og ville dele deres viden med en dybt seriøs københavnerv, der var blevet "en af deres". I 1992 flyttede Palle Kousgaard fra hovedstaden til det store naturområde ved Vrads syd for Silkeborg, hvor han foruden at arbejde som selvstændig, rådgivende ingeniør driver et økologisk jordbrug.

Salten Å er et vandløb, som er forbundet med Gudenå-systemet og udgør dets største tilløb. Hovedkilderne skal søges i området ved Sepstrup, lidt nordøst for det sted, hvor Kolding-Viborg-vejen krydser vejen mellem Horsens og Holstebro, og udløbet sker i Salten Langsøs vestligste afsnit få kilometer syd for Salten by.

Nørre Mølle ved Bryrup, fra 1792 Katri-nedal, tilhørte fra 1707 til 1757 en vis Palle Møller, som i merkantilismens tid på imponerende måde placerede Bryrup og Them sogne på det industrielle Danmarkskort og gjorde værkerne ved Mølleåen nord for København rangen stridig som landets største.

”Vandmøllerne” er nok den eksakte historie om tidens industrielle teknik, men bogen er også et fint og bredt anlagt stykke kulturhistorie med alt, hvad der forlanges af litterærtekniske udenværker og gode illustrationer. Nogen handy handskerumsbog er der ikke tale om, men ”vandmøllerne” vil vise sig at være et uhyre nyttigt redskab for den, der vil begå sig i landets skønneste egne.

En Gunner fra Norring, som skrev historie

I tre centrale afsnit, *Min herkomst, En landsby i barndomsårene, Mit liv*, skriver en kendt mand på Hammelegnen, som blev født 1923 i Norring by, Foldby sogn, om husmandsdrengen, tjenestekarlen, husmanden, organisationsmanden, kommunalpolitikeren, borgmesteren og pensionisten. Gunner Severinsen forlod med udgangen af 1989 det offentlige liv efter at have beklædt borgmesterstolen i Hammel fra 1982.

Severinsen var eneste dreng og ældst i en børneflokk på tre. Forældrene var husmandsfolk, og ved køb i 1952 af et areal af Hammel Storgård i en handel med Statens Jordlovsudvalg blev Gunner selv husmand. Han havde tidligt vist interesse for landbrugsorganisatoriske anliggender og blev først medlem af ”Foreningen af unge landmænd i Norring, Foldby og Skjoldedelev”, senere af ”Venstres Ungdom for Hammel og omegn”. Som jordbesidder fandt Severinsen det naturligt at melde sig under såvel landbo- som husmandsforeningernes faner, men organisatorisk fandt han det rigtige ståsted blandt husmændene. Venstrevælgerforeningen havde brug for en mand af Gunner Severinsens

støbning, og fra midten af 70’erne var han formand for Hammel Venstrevælgerforening. Forinden var Severinsen blevet opstillet som nummer 3 på kandidatlisten til sognerådsvalget i 1966 og indvalgt i sognerådet som 1. stedfortræder fra og med mødet 27. februar 1968, hvilket førte til medlemskab af kommunalbestyrelsen i Hammel i 22 år, som borgmester fra 1982 til 1989.

Om alt dette skriver husmanden fra Storegårdsvej 10 i sin erindringsbog *”Fra Valmuen til et uddøende folkefærd”* (2003, 222 s., ill.). Ujævnt og uprofessionelt, men med vilje (og plads) til at fortælle bredt og åbent om et langt livs tildragelser. Navnestoffet er omfattende, ingen går ram forbi. Lokalhistorisk er der noget at tage fat på. Billedstoffet og de dertil knyttede tekster er i mange tilfælde alt for dårligt og nærmest ubrugeligt. Ærgerligt for den nysgerrige læser.

Galten – ved kanten af storbyen

”Annales” (Galten Egnsarkivs Årsskrift, 2002 og 2003, 118 og 119 s., ill.) – titlen antyder ambitionerne, og Annales er virkelig et smukt og velredigeret årsskrift. Med hensyn til emnekreds, det sproglige udtryk og billedside ligner det andre lokalhistoriske årsskrifter, hvilket ikke alene har at gøre med redaktionens påhidsomhed, lokalkendskab og ihærdighed, men også hænger sammen med de muligheder for bidrag, der rummes i befolkningsunderlaget.

I begyndelsen af 90’erne kradsede krisen, det kneb med at komme videre. Bind 10 af Annales udkom i 1990, bind 11 først en halv snes år senere, i 2001. Her i begyndelsen af det ny årtusinde ser det ud til at gå

godt, selv om det ikke skorter på redaktionelle opfordringer til at få gang i skriveriet. Af bemærkelsesværdige artikler i de to sidste årgange af *Annales* kan – selv om der er tale om et ikke helt aktuelt lån fra og fyldige uddrag af Den Gamle By's årbøger 1991-1993 – nævnes museumsinspektør Bodil Olesens bredt anlagte redegørelse for "Landbosamfundet Galten ved kanten af storbyen" og fhv. centralbestyrer Metha Laursens fortælling om "de sidste 14-15 år af Galten Centrals historie".

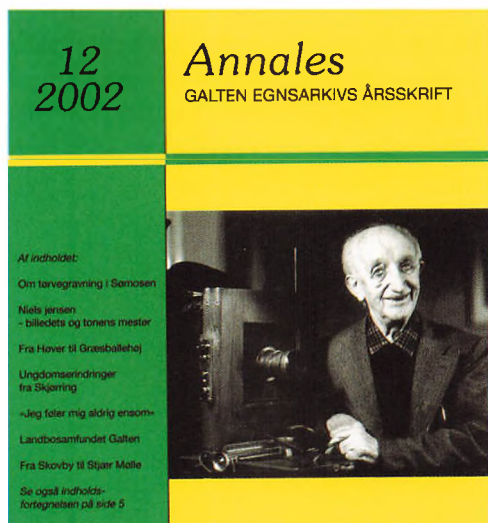
Begge årbøger rummer en opdateret indholdsfortegnelse for samtlige udgaver af *Annales* ordnet efter sogne. Søg under Galten, Sjelle, Skivholme, Skjørring, Skovby, Stjær eller Storring, og du vil ikke gå forgæves, når du interesserer dig for områdets lokalhistorie.

Hinnerup er en god historie

"*Stort og småt fra Hinnerup*" (2003, 143. s., ill.) hedder N.P.Boye-Nielsens femte bog om Hinnerup. På denne baggrund konstaterer forlaget i forordet, at "Hinnerup er en god historie" – og noget må der jo være om det!

Tidligere gårdejer Boye-Nielsen blev født i Gammel Hinnerup i 1934. Han blev senere assurandør, og i to perioder var han medlem af Hinnerup Byråd. Her valgtes han til formand for Teknisk Udvalg og til viceborgmester. At denne mand blev sin bys kronikeskriver, undrer ikke. Ej heller at han i bogens sidste af i alt 70 afsnit, det er det om "Hinnerup-navne over hele landet", med let flydende pen slutter med en fanfare til sin fødebys pris således lydende: "Der er humør over de Hinnerup-navne, både her og der. Hinnerup-navne er gode navne." Boye var glad for sin by og sin egn. Med brug af formuleringer, der, hvis man ikke vidste bedre, kunne pege i retning en naiv optagethed af det kendte og hjemlige, som ville kunne virke ødelæggende for fremstillinger af mere seriøst tilsnit.

Et bevis for Boye-Nielsens optagethed af og evne til at udtrykke sig overbevisende om forhold, som har at gøre med sådanne seriøse samfundsanliggender, findes i bogens afsnit om stifts- og amtsprovst O.A. Secher. "Søften-Foldby kan rose sig af at have haft den præst, der er bedst landskendt her fra egnen," hedder det. "Han var landets yngste præst, da han den 4. oktober 1798 fik kaldsbrev til Søften-Foldby sogne som 22-årig teolog." Som amtsprovst fra 1812 flyttede Secher ind på Store Torv i Århus, og her blev han kendt som skolepio-

Niels Jensen, fotografen i Galten, der drev sin virksomhed i byen i 72 år, pryder forsiden af *Galten Egnssarkivs årsskrift i 2002*, tiåret for hans død.

ner, idet han fik ”muligheden for at reformere hele Århus’ skolevæsen, og han gør det. Det kostede dyrt både i penge og venskaber, men det lykkedes.” Secher døde i 1820 og blev begravet på Søften kirkegård.

Pedro på hjemmebane – og i godt selskab

Når det afsløres, at Peder Christoffersen, forfatteren til det lille, uhøjtidelige hefte ”*Odder – et ungdomsliv i 1950’erne*” (2003, 47 s., ill.) om stationsbyen godt og vel en snes kilometer syd for Århus er identisk med Ekstra Bladets kulturredaktør, Pedro, er der vel forståelse for, at museumsleder Ove Sørensens præsentation af dette snapshot af et lille stykke Danmark i de søvnige 50’ere betegnes som et scoop.

Pedro synes i øvrigt fra sit 8. til sit 18. år at have gjort sit til, at årtiet ikke skulle gå over i historien som båret af tidens almindelige tristesse, og paradoksalt nok, set i denne sammenhæng, er det, at denne naturens muntre søn skulle komme til at forlade Aarhus Katedralskole, ”den jumbojet, der sendte hele oplandet omkring ind i det akademiske kredsløb”, som klassisk-sproglig student. At eksamensgennemsnittet langt fra var noget at råbe hurra for, finder let en naturlig forklaring. Græsk og latin kunne være godt

nok, men alligevel ... ? Viceinspektøren på Odder Private Realskole ønskede, at hans håbefulde Peder skulle have huen – og den fik han!

Pedro fremturer – i den lokalhistoriske litteratur. I museets og lokalarkivets fælles årbog ”*I godt selskab. ... om livet i Hads Herred før og nu*” (2003, 81 s., ill.) skriver han ”et par ord om Odder Jazzklub”, som optog ham mere end skolen i det fjerne Århus. Det var i 1959 og 1960, da Pedro var elev i 2. og 3.g, at han sammen med nogle jævnaldrende kammerater fik jazzen til at fænge i hele den nordlige del af Hads Herred.

At Odder er hovedstad i Hads, lades læseren af årbogen i øvrigt ikke i tvivl om. Langt den største del af stoffet beskriver sider af bylivet her, hvor privatbanerne fra Århus, Horsens og Hou mødtes. Det store A 4-format charmerer vel ikke umiddelbart, men det giver mulighed for billedgengivelser af høj kvalitet. Som det gælder for spidsartiklen, ”Upstairs hos Niensens – Fra et herskabshjem på Torvet i Odders storhedstid”. Hvilket her forstås som perioden mellem 1880’erne og 1940’erne.

2003-årbogen er den 10. i rækken, og samme år kunne museet fejre sin 75 års og lokalarkivet sin 60 års fødselsdag.

Historisk Samfund 2003-04

Beretning

På generalforsamlingen 18. marts 2003 blev de tre bestyrelsesmedlemmer, der var på valg: Ole Kofoed Nielsen, Skanderborg, Lisbeth Ruby Vedel-Smith, Århus, og Holger Garner, Ry, alle genvalgt, ligesom der var genvalg af Henning Spure Nielsen til bestyrelsessuppleant og revisor Ivan Madsen. Bestyrelsen konstituerede sig på et møde derefter uforandret med Erik Korr Johansen som formand, Ole Kofoed Nielsen som næstformand og Lisbeth Ruby Vedel-Smith som kasserer.

Årets aktiviteter omfattede som sædvanligt en række foredragsarrangementer, udflugter samt udsendelse af Samfundets årbog.

Det var Holger Garner, der stod som arrangør og guide til Samfundets forårstur, der fandt sted pinsedag, den 8. juni. Med sine gode forbindelser på Ry- og Silkeborgkanten havde han kapret den gamle hjuldampner Hjejlen, der i en liflig kulrøg bragte os fra Silkeborg til foden af Himmelbjerget. Efter kaffen og med bus til toppen øste Holger ud af sit righoldige kendskab til himmelbjerget og dens historie, om bådfart, folkemøder og Himmelbjerggården. På Ry Mølle, hvor han bor, tog Holger afsked med de ca. 35 turdeltagere, der efter en hel dags solskin måtte tage tilbageturen i regnvejrr.

Efterårets 3 møder kom vidt omkring i emner, tid og sted. Først tog vi 16. september på fabriksbesøg i Holme hos York (det

mere end 100-årige århusianske kølefirma Ths. Ths. Sabroe, der for få år siden blev overtaget af et amerikansk selskab), hvor tidligere underdirektør Ib Asboe berettede om kølemaskinerne og vejen til – og problemerne ved – at blive en verdensomspændende virksomhed. Foredraget, som overværedes af 35-40 medlemmer, gav anledning til en ivrig spørgelyst og sluttede efter en forfriskning på fabriksmuseet, indrettet af en række af virksomhedens efterlønnere og pensionister.

I slutningen af oktober tog godt 40 mødedeltagere med museumsinspektør Pauline Asingh på marsk Stigs Hjelm – desværre kun i et foredrag på Erhvervsarkivet, idet en udflugtstur til øen måtte opgives på grund af besejlingsvanskeligheder – men man følte sig tæt på, både som følge af de mange spændende lysbilleder og Pauline Asinghs ikke mindre spændende kommentarer, der bragte mødedeltagerne helt ned i udgravningsfelterne og falskmøntnerværkstedet. De mange fund fra udgravningerne kunne også give et indtryk af facetter af dagliglivet i middelalderen.

Måneden efter blev mødeaftenen holdt på Frederiksbjerg, nærmere betegnet Ingeniørhøjskolen på Dalgas Avenue. Bestyrelsesmedlemmerne Leif Dehnits, Claus Navntoft og Henning Spure Nielsen havde sat sig for at give mødedeltagerne et indblik fra tiden ”da

Århus fik Storstadsfornemmelser” mellem 1870erne og 1920erne. Planlægningen og udbygningen af Sydbyen blev en milepæl i den udvikling, og det fik deltagerne et godt indtryk af gennem Hennings gode og perspektivrige kommentarer til de mange fotos, kort, planer og tegninger fra Lokalsamlingen og Stadsarkitektkontoret, som Leif og Claus havde samlet. Mødet sluttede med stor spørgelyst fra de knap 30 deltagere.

Men efteråret bød også på en ny aktivitet i Samfundet, idet foreningen 27. september holdt et fællesarrangement sammen med andre lokalhistoriske organisationer i Østjylland. Sammen med Østjysk Hjemstavn, Randers Amts Historiske Samfund, Lokalarkiver i Århus amt og de Slægtshistoriske Foreninger i Århus og Randers stod Historisk Samfund bag et heldagsseminar ”Østjyske Vandringer” på Viby Bibliotek, der samlede godt 90 deltagere. 4 oplægsholdere fortalte om forskning, kilder og hjælpemidler, der kunne belyse vandringer i Østjylland gennem de sidste 150 år, fra land til by og omvendt, ind- og udvandring, arbejds- vandringer mv. Ideen var at inspirere til at lave undersøgelser, artikler i et samarbejde på tværs af lokalområderne. Interesse og spørgelyst var stor, enkelte arbejdsgrupper omkring indvandrere, edb-indtastning o.a. blev nedsat, og deltagerne opfordrede til, at der blev arrangeret en tilsvarende inspirationsdag i efteråret 2004.

Samarbejdet med andre lokalhistorieforeninger gav sig også udslag ved det senere foredragsarrangement i januar, da museumsoverinspektør ved Den Gamle By Birgitte Kjær fortalte om Frederik Visby, hans byhistoriske akvareller og deres spændende

– og overraskende – tilblivelseshistorie. Her deltog medlemmer fra Foreningen for Bykultur.

2003-årbogen blev udsendt medio december og indeholdt en blandet buket af artikler. De 2 største havde Århus-temaer om henholdsvis byens biografer og postvæsenet. For nogle af de øvrige emner var den geografiske tilknytning Hørning, Mossø og Gudenåen samt Horsens, mens artikler om katolikkerne i Østjylland og arkæologiske udgravninger mere bredt dækkede større dele af Østjylland. Tidsmæssigt dækkede artiklernes indhold fra 1720erne til 2000.

Generalforsamling og årsmøde blev holdt d. 23. marts på Erhvervsarkivet med 30-35 deltagere.

Formandens beretning og kassererens regnskab blev godkendt. Årskontingenten fastsattes uændret til 130 kr. (+ forsendelse af årbog). Af bestyrelsesmedlemmerne var Erik Korr Johansen, Claus Navntoft, Bitten Lybek og Leif Dehnits på valg. De blev alle genvalgt, ligesom der var genvalg til den hidtidige bestyrelsessuppleant Henning Spure Nielsen samt Samfundets revisor Ivan Madsen.

Som afslutning på årsmødet holdt Per Ryolf med udgangspunkt i sin bog ”Falck i Århus” foredrag om redningskorpsenes historie i det østjyske område. Han berettede bl.a. om baggrunden for Falck spiller en så stor rolle på dette område, om de interessante historier bag Falcks aftaler om brandslukning i Århus og andre østjyske byer og om Falcks konkurrenter – Zonen og Reko – samt den kommunale brandslukning, og foredraget blev krydret med spændende historier fra blandt andet besættelsestiden.

Regnskab 2003

Resultatopgørelse

Indtægter:	Kontingenter	45.760	
	Salg af ældre bøger og særtryk	5.662	
	Renteindtægter	113	
	Deltagerbetaling ture/møder	6.300	
	Tilskud fra Århus Kommune	4.500	
	Portorefusion	<u>9.072</u>	<u>71.407</u>
Udgifter:	Trykning af årbog 2002	35.125	
	Kontingent DLF og Fortid og Nutid ..	1.768	
	Kontorhold, administration	801	
	Ture/Møder	6.538	
	Porto	<u>9.853</u>	<u>57.121</u>
Overskud:			<u>14.286</u>
Balance			
Aktiver:	Kasse Bank	1.769	
	Giro	<u>18.116</u>	<u>121.341</u>
Passiver:	Egenkapital 1.1 2003	95.385	
	Overskud i 2003	<u>14.286</u>	<u>109.671</u>
	Modtagne tilskud vedr. 2004	5.300	
	Kontingent 2004	<u>6.370</u>	<u>11.670</u>
			<u>121.341</u>

Regnskabet er godkendt. Beholdningerne kontrolleret.

Århus, d. 19. marts 2004

Ivan Madsen, revisor

Årbogens forfattere

Jens Andersen, f.1968, cand.mag. i middelalderarkæologi og historie 1996, ph.d. på afhandlingen "Det tyske invasionsforsvar i Danmark 1940-45" 2000. Siden 2001 museumsinspektør ved Museumscenter Hanstholm. Talrige artikler om arkæologi og tyske befæstningsanlæg. Desuden forfatter til "Atlantvolden fra Agger til Bulbjerg" (1999) samt medforfatter til "Gads Leksikon om Dansk Besættelsestid 1940-1945" (2002) og samme forlags kommende personaleleksikon.

Adresse: Akelejevænget 25, 7730 Hanstholm.

Ole Caspersen, f. 1961, cand.mag. i dansk og samfundsfag fra Aarhus Universitet 1991, lektor på Vesthimmerlands Gymnasium siden 1994. Har udgivet: "Danske spillefilm 1968-91", 1993. Formand for Århus Studenternes Filmklub og Sammenlutningen af Danske Filmklubber.

Adresse: Vestre Ringgade 46, st.th., 8000 Århus C.

Henning Spure Nielsen (f. 1936), cand. mag. i historie og kunsthistorie 1968, lektor ved Århus Akademi 1969-77, rektor ved Aalborg Katedralskole 1977-88 og ved Århus Katedralskole 1988-97,. Har skrevet historiske artikler og anmeldelser, medforfatter 1997-2000 til Århus – Byens historie 3-5 og forfatter til Århus på tegnebrættet 2004.

Adresse: Ålborggade 1.3.tv., 8000 Århus C.

Elsebeth Aasted Schanz, f.1962, mag. art. i teatervidenskab ved Københavns Universitet 1989 og ph.d. i Dansens Æstetik og Historie ved Københavns Universitet i 1996. Museumsinspektør i Den Gamle By, Danmarks Købstadmuseum siden 1994. Har skrevet ph.d. afhandlingen "Sylfide og heks. Den romantiske balletdanserinde Lucile Grahn" (1996) samt en lang række artikler om teater- og kunsthistorie.

Adresse: Vestervang 20, 6 th. - 8000 Århus C.

Jens Skriver, f.1951, lic. phil. i historie ved Århus Universitet 1991. Har skrevet adskillige artikler om gods- og landbohistorie og bl.a. bøgerne: Traktor i Danmark (1989), Den værste straf? – hoveri i praksis (licentiatafhandling, udgivet 2002) og Moesgård – historien om en herregård (2001).

Adresse: Jernaldervej 219A, 8210 Århus V.

Torben Murman Sørensen, f. 1947, cand. mag. i dansk og historie 1975, lektor ved Marselisborg Gymnasium siden 1975.

Adresse: Sjællandsgade 134, 8000 Århus C.

Kenn Tarbensen, f.1964, cand. phil. i historie 1994, ph.d. 2000, arkivar og seniorforsker ved Erhvervsarkivet siden 2001. Har bl.a. skrevet Århus og Junigrundloven (1999) og Julemærket – til gavn for børn (2003) samt en række artikler om nyere danske historie, herunder om den århusianske tobaksfabrikant Thomas Funder (Erhvervshistorisk Årbog 2001) og om Jærgergården.

Adresse: Stenaldervej 197, 8220 Brabrand.

Medlemstilbud

Historisk Samfund har et oplag af de fleste årgange af ældre årbøger og andre udgivelser – herunder særtryk – der sælges til medlemmer til følgende nedsatte priser pr. bind (+ forsendelse):

Årgang 1924-1973	20 kr.
Årgang 1974-1985	40 kr.
Årgang 1986-1994	60 kr.
Årgang 1995-1998	80 kr.
Årgang 1999-2003	100 kr.

Følgende årgange er udsolgt:
1908-1923, 1925-1928, 1932, 1934,
1953, 1955, 1956.

Register til årbøgerne 1908-1984 40 kr.

Århus Amt 1827/1982 40 kr.
(J. H. Bredsdorffs amtsbeskrivelse, udsendt af Det Kgl. Danske Landhusholdningsselskab 1827, Genoptrykt 1982)

Amtsbeskrivelser, øvrige amter 40 kr.
(Af disse er Samfundet i besiddelse af få eksemplarer fra de fleste amter).

**Grete Tuxen Andersen:
Redningsvæsenet på Anholt 30 kr.**

**Svend Aage Bay:
Menigheden i Horsens 1820-1920 60 kr.**

INDHOLD

JENS SKRIVER:
Skovmøllen ved Moesgård

JENS ANDERSEN:
Tyske planer om befæstning af Hjelm 1940-45

OLE CASPERSEN:
Et liv i mørket 2 - oplevelser fra det århusianske biografmiljø 1970-1999

ELSEBETH AASTED SCHANZ:
Teaterforeningen i Aarhus

ANDERS BUCH-JEPSEN:
Besættelsen 1864, set fra Hornslet - gennem pastor Boecks dagbog

TORBEN MURMAN SØRENSEN:
Landsudstillingen, Hack Kampmann og Danmarkshuset

HENNING SPURE NIELSEN:
Udvalgt litteratur om Østjylland 2003-04

Historisk Samfund 2003-04

Årbogens Forfattere